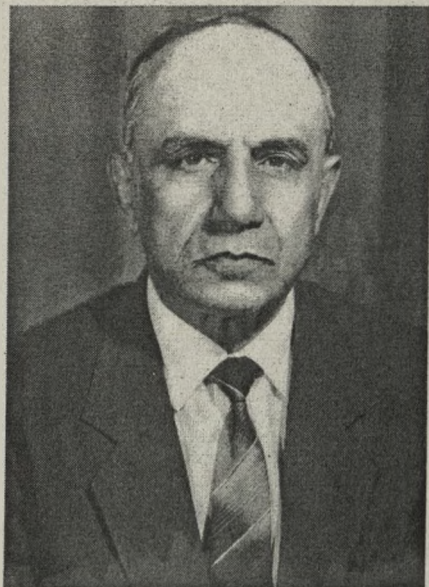

**İsrail Zakir oğlu
İSMAYILOV**

Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının professoru, tarix elmləri doktoru, İ.Z.İsmayılovun ilk elmi məqaləsi 1953-cü ildə, ilk kitabı isə 1955-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bundan sonrakı 45 ildə müəllif 26 monoqrafiya, 14 kitab və dərs vəsaiti, 160-dən çox elmi məqalə nəşr etdirmişdir. Bunlardan bir monoqrafiya və 14 məqalə ingilis, fransız, ispan, alman, türk, ərəb və dari (Əfqanıstan) dilindədir.

Müəllifin əsərlərinin əksəriyyəti dövlətçilik siyasəti məsələlərinə, şərq xalqlarına aid problemlərə və hərbi - vətənpərvərlik tərbiyəsi mövzularına həsr olunmuşdur.

Nəşr olunmuş əsərlərdən 7 monoqrafiya, bir kitabça və 38 məqalə son 10 ilin elmi işləridir.

Göstərilən elmi nailiyyətlərinə və çoxillik məhsuldar ictimai fəaliyyətinə görə prof. İ.Z.İsmayılovun adı Amerika Bioqrafiya İnstitutunun ildə bir dəfə nəşr edilən "Hallmark-2000" xatirə şərəf kitabına daxil edilmişdir.

İSRAFİL İSMAYILOV
(tarix elmləri doktoru, professor)

*Gülzar anamın
əziz xatirəsinə
ithaf edirəm*

AZƏRBAYCAN XALQININ SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ

(XX əsr)

3424

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2002

*Azərbaycanın XX əsrin ərzində
ikinci dəfə istiqlaliyyət alması,
ancaq birincidən fərqli olaraq,
bu dəfə istiqlaliyyəti qoruyub
saxlaması Azərbaycan xalqı
üçün tarixi bir hadisədir.*

Heydər ƏLİYEV

Mətnə rəy vermişlər:

Tarix elmləri doktoru, professor **İsaq MƏMMƏDOV**,

Tarix elmləri doktoru, professor **Rafiq RƏCƏBOV**.

İSMAYILOV İ.Z. Azərbaycan xalqının siyasi mədəniyyəti,
Bakı, «Zaman» nəşriyyatı, 2002, -300 s.

L-AB-022039

Oxucuya təqdim edilən bu əsər müəllifin nəşr olunmuş 40-cı kitabıdır. Bu əsər eyni zamanda müəllifin son yeddi ildə Azərbaycanın XX əsr tarixinə dair nəşr etdirdiyi 5-ci kitabdır. («Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri» kitabı 1995-ci ildə, «Dünya azərbaycanlıları XX əsrdə» 1997-ci ildə, «Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı» 2000-ci ildə, «Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində» 2001-ci ildə nəşr edilmişdir).

Xalqımızın siyasi mədəniyyəti mövzusu tədqiq edilməmiş mühüm mövzulardandır. Müəllifin bu əsərinin də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacağına inanırıq.

*Kitabın nəşrinə köməklik etdiyinə görə N.A.CƏLİLOVA
müəllif öz təşəkkürünü bildirir.*

© İ.Z.İsmayılov, 2002.

SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN MƏZMUNU (Giriş əvəzi)

Bəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyət bəşəriyyətin siyasi inkişafının nəticəsi və məcmuidir. Hər bir xalqın siyasi mədəniyyəti onun əhalisinin siyasi fəaliyyətdə iştirakı nəticəsində topladığı siyasi biliklər və siyasi dəyərlərin, siyasi vərdislərin və ənənələrin məcmuidir. Siyasi mədəniyyət eyni zamanda insanların siyasi hakimiyyətə münasibətlərini formalaşdırır.

Siyasət marksizm təliminə görə iqtisadi proseslərdən asılıdır. Buna uyğun olaraq bu nəzəriyyə bütün müharibələrin də başlanmasını iqtisadi mənafehlər ilə bağlayırdı. Halbuki, bəşər tarixində din ilə bağlı səlib müharibələri də olmuşdur. Deməli, bütün siyasi hadisələri yalnız iqtisadi mənafehlərlə bağlamaq bəşəri inkişaf üçün böyük təsir gücünə malik olan (və olmuş) mənəvi dəyərlərin rolunu alçaaltmağa yönəldirmişdir və bununla razılaşmaq olmaz.

Siyasi mədəniyyət sinfi mədəniyyət məvhumu ilə eyni deyildir. O, bütün xalqın mədəniyyətidir. Halbuki, Lenin mədəniyyəti də ifrat dərəcədə sinfiləşdirmişdi. O, hətta məhəbbətin də sinfililiyini iddia edirdi. V.İ.Lenin 1915-ci ilin 17 yanvarında İnessa Armanda yazdığı məktubunda onun «Məhəbbət azadlığı tələbi» kitabçasının əlyazmasını sinfi nöqtəyi nəzərdən tənqid edərək, məhəbbəti «proletar məhəbbəti» və «burjuaziya məhəbbəti» kimi fərqləndirməməyi müəllifə nöqsan tutmuşdu.

Görkəmli siyasi publisist A.Avtarxanov «Lenin Rusiyanın taleyində. Tarixçinin düşüncələri» kitabında (1990) yazır ki, «Məhəbbətin sinfiliyi» haqqında mənasız nəticəyə yalnız fanatiklər gəlib çıxıb bilərlər.

V.İ.Lenin üçün sinfi mövqe (zorakılıq) həmişə əsas meyyar olmuşdur. 1918-ci ilin 21 iyununda Petroqradda inqilabçı Volodarski öldürülmüşdü, və buna qarşı proletariatin kütləvi «qırmızı terror» elan etməsi lüzumu haqqında tələblər var idi. Zinovyevin təklifi ilə bu əhvali-ruhiyyənin qarşısının alınması Lenini son dərəcə hiddətləndirmişdi və o, Zinovyeva yazmışdı: «Bu gün biz MK-da eşitdik ki, Piter fəhlələri Volodarskinin ölümünə kütləvi terrorla cavab vermək istəyirlər və Siz onları saxlamısınız. Qəti etiraz edirəm!...»

Mədəniyyətin sinfiləşdirilməsinin yolverilməzliyi üzərində nisbətən daha müfəssəl dayanmaqla məsələnin nə dərəcədə təhlükəli olduğuna oxucunun diqqətini cəlb etdik.

Elmi ədəbiyyatda əsasən üç növ siyasi mədəniyyət – totalitar, avtoritar və demokratik siyasi mədəniyyət növləri şərh edilir. Bunlardan əlavə etatizm (dövlətçilik) ruhlu siyasi mədəniyyət də vardır ki, burada siyasətin formalaşmasında dövlətin müstəsna rolu əsas götürülür.

Hər bir xalqın siyasi mədəniyyətində, onun milli xüsusiyyətlərindən və tarixi təcrübəsindən asılı olaraq müəyyən xüsusiyyətlər ola bilər (məsələn, aşkarlıq dərəcəsi, ən'ənəvilik, radikallıq dərəcələri üzrə və s.). Siyasi ən'ənələr siyasi mədəniyyətin stabil hissəsi kimi xalqın həyatında uzun dövr yaşayır.

Siyasi mədəniyyət ölkə əhalisi üçün yaşadığı cəmiyyətdə aşağıdakı funksiyaların icrasına xidmət edir: cəmiyyəti dərk etməyə kömək etmək funksiyası, siyasi cəhətdən təbiiyləndirmək funksiyası, fəaliyyəti istiqamətləndirmə və tənzim etmə funksiyası və s.

Xalqımızın tarixən əvvəlki dövrlərdə qazandığı siyasi mədəniyyəti ən'ənə kimi davam etdirmək üçün onun siyasi təcrübəsini və düşüncə tərzini, təfəkkürünə xas olan cəhətləri öyrənmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Siyasi təfəkkür isə siyasi biliklər sisteminin təzahür formasıdır.

Azərbaycan xalqı XX minilliyin ilk 17 ilini Rusiya ça-

rizmi üsul-idarəsi şəraitində, sonrakı 2 ilə yaxın bir dövrü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, 72 ilini isə Sovet sosialist üsul-idarəsi şəraitində yaşamışdır və əsrin son on ilinin əvvəlində müstəqilliyini bərpa edərək, müstəqil dövlət üsul-idarəsi şəraitində yaşadı və indi də yaşayır.

Demokratik cəmiyyətlərdə, bir qayda olaraq, bütün vətəndaşlar qanuna təbəçilikdə bərabər hüquqa malikdirlər. Sovet sosialist siyasi sistemində bütün əhali üçün partiya və dövlət məfkurəsi mütləq hökmranlığa malik idi. Belə bir şəraitdən demokratik dövlət quruculuğuna və müstəqil dövlət şəraitində yeni siyasi mədəniyyətə keçid müəyyən vaxt tələb edir və həmin dövr adətən ağır olur. Bu məsələnin daha mühüm bir cəhəti isə XX əsr tariximizin yenidən yazılması vacibliyi məsələsidir. Həmin vəzifənin vacibliyini filologiya elmləri namizədi Minaxanım Nuriyeva daha kəskin və qəzəb hissi ilə əsaslandırırdı üçün onun fikirlərini oxucuya çatdırmağı lazım bildim. O, yazır: «Vətənimiz ən çox özünün saxta tarixindən əzab çəkib. Bu qələm çox vaxt da elə öz alimlərimizin əlində olub. Vətən öz oğullarından yalan eşinməli olub... Bu alimlər Gülistan-Türkmənçay müqavilələrinə azadlıq simvolu qiyməti verdilər...Cavad xanlara, Məmməd Əmin Rəsulzadələrə, Əhməd Cavadlara qara yaxıb, tarixdən sildilər. Vətən fədailərini tapdalayıb vətənmillət xainlərini dərsliklərə salıb mədh etdilər. Onların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan öz sinəsində çalın-çarpaz dağ kimi erməni daşnaqlarının heykəllərini, onlara satılmışlarımızın adlarını daşıdırdılar»¹.

Nə qədər acı olsa da, bütün bunlar olmuşdur və özü də ifrat dərəcədə! Sovet hakimiyyəti illərində Bakının ən geniş və uzun küçələri xalqımızın düşmənlərinin adını daşıyıb. Ensiklopediyamızda erməni daşnakların hamısını təmtəraqla tərifləmişik. Öz xalqımızın vətənpərvər oğullarını isə

¹ «Xalq» qəzeti, 20 sentyabr 1998

«burjua millətçisi» damğası ilə rüsvay etmişik.

SSRİ-nin dağılması və ikiqütblü dünyanın birqütblü dünyaya çevrilməsi dövrünün əvvəlində Azərbaycan müstəqillik qazandısa da, burada siyasi rejimlər tez-tez dəyişildiyi üçün Azərbaycan dünya birliyində özünə müttəfiqlər tapa bilmədi və keçid dövrü onun üçün daha çox ağırlı oldu.

Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın XX əsr tarixinin tezliklə yazılması, yenidən yazılması lüzumunu qarşıya qoymuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu iş çox ləng gedir.

Dünya ölkələrində yaşayan hər bir fərd istər-istəməz siyasi hadisələr axınının təsirinə məruz qalır və bacardığı tərzdə bu hadisələrə öz münasibətini bildirməli olur. Bu mə'nada cəmiyyətlərin siyasiləşməsi prosesi gedir və getdikcə bu proses güclənir.

Sülh mədəniyyəti, millətlərarası ünsiyyət mədəniyyəti də siyasi mədəniyyətin tərkib hissələridir və müasir dövrdə Azərbaycan xalqının yaşadığı mürəkkəb siyasi dövr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan xalqının mədəniyyəti də XX əsrdə əvvəlki əsrə nisbətən daha çox siyasiləşmişdir. Əgər XIX əsrdə ədəbiyyatda bədii-publisistika güclü idisə, XX əsrdə siyasi publisistika daha güclü olmuşdur.

Bütün bunlar cəmiyyətimizin siyasi həyatında, o cümlədən siyasi mədəniyyətində gedən prosesləri öyrənməyə diqqəti artırmağı tələb edir.

I fəsil

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN SİYASİ HƏYATINDA DİRÇƏLMƏ (1901-1917)

Rusiya imperiyası tərəfindən XIX əsrin əvvəllərində zəbt edilmiş Şimali Azərbaycan zəngin təbii sərvətləri hesabına XX əsrin əvvəlində ümumrusiya iqtisadi həyatında güclü iqtisadi bazaya malik qabaqcıl regionlardan birinə çevrildi. Bununla belə Azərbaycanda neft istehsalının sür'ətli artması və yerli sənayenin inkişafı əsasən Avropa kapitalının təsiri ilə olmuşdur. XX əsrin I onilliyində Azərbaycanda olan iri sənaye müəssisələrinin 75%-i Avropa kapitalistlərinə, 20% rus, erməni və yəhudi kapitalistlərinə məxsus idi. Bu sənaye müəssisələrində işləyən fəhlələrin təxminən yarısı (45%) yerli fəhlələrdən ibarət olmuşdur.

1913-cü ilin məlumatına görə Bakıda neft sənayesi üzrə milli burjuaziyaya aid müəssisələrin miqdarı bu müəssisələrin ümumi miqdarının 15%-ni, hasil edilən neft isə ümumi hasilatın altıda bir hissəsini təşkil etmişdir. Gəncə və Şəkiddə milli burjuaziya nisbətən daha güclü idi. Şəkiddə 69 ipək ayırıcı müəssisə (fabrika) işləyirdi¹.

1910-cu ildə Bakıda istehsal edilən neft dünya neft istehsalının yarısını, Rusiya neftinin isə 90%-ni təşkil edirdi. Buna baxmayaraq Rusiya çarizminin müstəmləkəilik siyasəti

¹ Seidzadə D.B. Azərbaycan burjuaziyasının ictimai-siyasi fəaliyyətinə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1993, s.46 (rus dilində)

ti Azərbaycanda yaranmaqda olan milli burjuaziyanın və milli ziyalı zümresinin mənafeələrinə təmənilə zidd idi. Belə bir şəraitdə Bakıda yerli ziyalıların geniş iştirakı ilə «Hümmət» təşkilatı (1904) və «Müsavat» partiyası (1911) yaradıldı.

Bu demokratik ruhlu təşkilatlar Azərbaycanın demokratik qüvvələri tərəfindən Rusiya çarizminə qarşı milli demokratik hüquqlar uğrunda mübarizə vasitəsi kimi istifadə edilirdi.

Azərbaycanda XX əsrin əvvəlində davam edən və yüksələn istiqlal hərəkatı məzmunca sırf siyasi hərəkat idi. Bu hərəkatın başında Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlibəy Hüseynzadə və digər görkəmli simalar durmuşdur.

Azərbaycanda ziyalı zümresinin yaranmasında Qori müəllimlər seminariyası (1876-cı ildən fəaliyyət göstərmişdir) böyük rol oynamışdır. Belə ki, bu seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə Nəriman Nərimanov, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdul Müslüm Maqomayev, Nəcəf bəy Vəzirov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Firudin bəy Köçərli, Sultan Məcid Qəniyev kimi görkəmli şəxsiyyətlər təhsil almışlar.

XX əsrin ilk iki onilliyində demokratik ziyalılar- Həsənbəy Məlikov Zərdabi, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov və digərlərinin fəal iştirakı ilə Bakıda və Azərbaycanın digər sənaye şəhərlərində (Gəncə, Şəki və s.) «Nicat», «Səadət», «Nəşri-maarif» adlı mədəni-maarif cəmiyyətləri yaranmışdı, məktəblər açmış və ana dilində dərsliklər nəşrinə başlamışdı.

1905-ci ilin aprelində Əlimərdan bəy Topçubaşov tərəfindən Zaqafqaziyanın müsəlman əhlinin tələbləri adı ilə tərtib edilmiş sənədə (petisiya) Şəmsi Əsədullayev, Ə.Ziyatxanov, Q.Zülqədərov, A.Ağayev kimi milli burju-

ziya nümayəndələri imza etmişdilər və bu sənəddə Rusiya çarının Qafqaz canişinindən tələb olunurdu ki, müsəlman əhlinin faktiki olaraq məhrum edildiyi mətbuat və vicdan azadlığı, milli dilə ibtidai təhsilə, ali məktəblərə qəbula, yerli özünüidarə orqanlarında təmsil olunmağa qadağalar ləğv edilsin.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları çarizmin bütün qadağa və maneələrinə baxmayaraq, Bakıda «İqbal», «Açıq söz», «Həyat», «İrşad», «Təkamül», «Fiyuzat» və digər adlarda onlarca qəzet və jurnalın nəşrinə nail olmuşdu və bu nəşrlər xalqın siyasi maarifləşməsinə xidmət edirdi.

Çarizm üsul-idarəsi şəraitində Azərbaycanın milli burjuaziyası və ziyalı zümresi nümayəndələrinə öz milli mövqe və mənafeələrini şərh etmək üçün əsas imkanlardan biri də Duma tribunası olmuşdur.

Bakı şəhər Duması 1878-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. İlk şəhər Dumasına 72 nəfər seçilmişdi. Rusiya çarlığı Senatının fərmanına əsasən Dumada azərbaycanlıların sayı üzvlərin ümumi sayının yarısından çox ola bilməzdi.

1902-1905-ci illərdə Bakı şəhər Dumasının 48 üzvündən yalnız 23 nəfəri azərbaycanlı idi. Bu tərkibə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Həsənbəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağayev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Musa Nağıyev və digərləri daxil idi.

Ayrı-ayrı vaxtlarda şəhər Dumasına Məşədi Əzizbəyov, H.B.Mahmudbəyov və başqaları da seçilmişdilər.

Rusiya Dövlət Dumalarına (1906-1917-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir) Azərbaycandan aşağıdakı şəxslər seçilmişdilər: I Dövlət Dumasına (1906) Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, İsmayıl xan Ziyatxanov, Əsədulla bəy Muratxanov, II Dövlət Dumasına (1907) Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmmədəğa Şahtaxtı, İsmayıl Tağıyev, Zeynal Zeynalov, Mustafa Mahmudov; III Dövlət Dumasına (1907-1912) Xəlil bəy Xas-

məmmədov; IV Dövlət Dumasına (1912-1917) Məmmədyusif Cəfərov seçilmişdilər.

1906-cı ilin iyununda I Dövlət Duması tərkibində müsəlman fraksiyanın başçısı Ə.Topçubaşov seçilmişdi.

1905-1907-ci illərdə Rusiya müsəlmanlarının dörd qurultayı çağırılmışdı. Birinci qurultayda 100-ə yaxın nümayəndə iştirak etmişdir. Bu qurultayın qəbul etdiyi «İttifaq-i müsəlmin»in proqram və nizamnaməsinin layihələrini azərbaycanlı Əlimərdan bəy Topçubaşov hazırlamışdı. 1906-cı ildə keçirilmiş III qurultayda 800 nəfər nümayəndə iştirak etmişdi. İttifaqın idarə hey'ətinə (daimi büroya) seçilmiş 15 nəfərdən biri də azərbaycanlı Əlimərdan bəy Topçubaşov idi.

Bütün bu legal imkanlardan istifadə etmək azərbaycanlı nümayəndələr tərəfindən öz xalqının milli tələblərini təbliğ etmək üçün imkanlar kimi çox lazım idi. Məsələn, III Dövlət Dumasındakı (1908-ci il) çıxışında Azərbaycandan olan deputat Xəlil bəy Xasməmmədov Zaqafqaziya əhalisinə mədəniyyət sahələri üzrə xidmətin zəifliyini aşağıdakı rəqəmlərlə nümayiş etdirmişdi: Rusiyanın Avropa hissəsində hər 1376 nəfər əhaliyə bir ibtidai məktəb düşürsə, Zaqafqaziyada bir ibtidai məktəb 2965 nəfər əhaliyə düşür. Hər bir xəstəxana üzrə nisbət: 19000 və 38000 nəfər, hər bir həkim üzrə 650 və 13000 nəfər əhali nisbətində idi¹.

III Dumanın müsəlman fraksiyası və bu fraksiyanın fəal üzvü Xəlil bəy Xasməmmədov 1908-ci və 1911-ci illərdə Dumada hərbi mükəlləfiyyət məsələsi müzakirə edilərkən məsələ qaldırmışdı ki, hərbi mükəlləfiyyət Rusiyanın bütün müsəlman əhalisinə də aid edilsin və bu mükəlləfiyyət əvəzinə müsəlmanların 500 min rub. qədər pul ödəmələri ləğv edilsin. Bu təklif 1914-cü ilin mayında da Duma deputatları tərəfindən hökumət qarşısında qoyulmuşdu.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda nəşr edilən «Kaspi», «Baku», «İrşad», «Tərəqqi», «Fiyuzat», «İttihad» və digər qəzetlər və jurnallar da legal imkanlar kimi əhalinin müxtəlif zümrələrinin siyasi maraqlarına uyğun olaraq təbliğat işi aparırdı.

IV Dumanın deputatı M.Y.Cəfərov 1913-cü ilin iyununda Dumada çıxışında Azərbaycanda kəndlilərin torpaq ilə təmin olunmasında ədalətsizliyə yol verildiyini göstərərək, qeyd etmişdi ki, hər nəfər əhaliyə Tiflis quberniyasında 1,9 desyatin, İrəvan quberniyasında 1,6 desyatin düşürsə, Elizavetpol, Bakı və Lənkəran quberniyalarında 0,5 desyatin düşür. Bunun əsas səbəbi isə odur ki, Kür və Araz vadilərinin ən yararlı torpaqları buraya köçürülmüş digər millətlərdən olanlara verilmişdir¹.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan xalqının siyasi və milli mənafeələrinə qarşı yönəldilmiş və geniş istifadə edilən əsas düşmən qüvvə erməni millətinin Azərbaycan-türk xalqına qarşı çox gizli şəkildə apardığı düşmənçiliyi idi ki, bunun da mərkəzində Azərbaycana qarşı ərəzi iddiaları dururdu.

Erməni millətçilərinin 1890-cı ildə yaratdıqları «Daşnak» partiyası bu şovinist siyasətin yaradıcısı və geniş təbliğatçısı idi.

1905-ci ilin aprelində «Sankt-Peterburqskie vedomosti» qəzetində məşhur ədib və jurnalist Əhməd Ağaoğlunun çap etdirdiyi «Bakı hadisələri haqqında həqiqət» adlı məqalədə yazılmışdı ki, həmin aprelin dörd günü ərzində Bakıda baş vermiş qanlı qırğın ilə əlaqədar olaraq «erməniləri günahsız bir quzu, müsəlmanları isə onların qanından həzz alan vəhşi heyvan şəklində qələmə verməyə çalışırlar²».

¹ Seidzadə D.B., Azərbaycan Deputatları Rusiyanın Dövlət Dumasında, Bakı, 1991, s. 81 (rus dilində)

¹ Seidzadə D.B., Azərbaycan Deputatları Rusiyanın Dövlət Dumasında, Bakı, 1991, s. 81 (rus dilində)

² Bax «Millət» qəzeti, 12 sentyabr 1992.

Göründüyü kimi erməniləri «günahsız quzu» qiyafəsində qələmə vermək siyasətinin ən azı bir əsrlik tarixi vardır.

1905-ci ilin 6-10 fevralında Bakıda və Azərbaycanın bir sıra rayonlarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı öz vətənlərində dəhşətli vəhşiliklərlə həyata keçirdikləri kütləvi qətlər, göstərilən günlər ərzində Bakıda qətlə yetirilmiş müsəlmanların dəqiq miqdarı bu vaxta qədər açıqlanmamışdır. Halbuki, məşhur yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin «Qanlı illər» (1908-ci il, ilk nəşrində «Qanlı sənərlər») romanında həmin erməni vəhşiliyi geniş planda ifşa olunur.

Müəllif romanın əvvəlində erməni-müsəlman davasının dörd səbəbini və səbəbkarlarını göstərir: 1) Daşnaksütun partiyası; 2) Azərbaycanda məhəlli məmurların etinasızlığı; 3) Müsəlmanların müasir diplomatiyadan bixəbər olmaları; 4) Ermənilərin Azərbaycanda muxtariyyət almaq həvəsində olmaları. Əsərdə Bakıda (iki dəfə), Naxçıvanda, İrevanda, Cəbrayıl, Şuşada (iki dəfə), Gəncədə, Qazaxda, Zəngəzurda baş vermiş milli qırğınlar haqqında geniş məlumat verilir (kitabın həcmi 140 səhifədir). Kitabın sonunda olan «Tiflis sülh danışıqları» bölməsində 1906-cı ilin 20 fevralında Rusiya çarının Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun iştirakı ilə aparılmış danışıqlarda Əhməd bəy Ağayev, İbrahim ağa Vəkilov, Şahmalıyev, Ədilxan Ziyatxanov, kərbəlayi İsrail Hacıyev iştirak etmiş və dəfələrlə çıxış etmişlər.

Əhməd Ağaoğlu yuxarıda adı çəkilən yazıda göstərir ki, 1905-ci ilin aprel günləri ermənilər «bütün dünyaya hey-rətamiz dərəcədə şişirdilmiş, ara qızıqsıdaran teleqramlar yaydılar. Onlar öldürülmüş 10-15 min adamın tərəfindən danışır, müsəlmanları qanıçən vəhşilər kimi qələmə verirdilər»¹.

I Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra Qafqaz cəbhəsi

ləğv olunduqda, Rusiyaya qayıdan rus alayları öz silahlarını çox ucuz qiymətə ermənilərə və Zaqafqaziyada yaşayan mülkanlara satdılar.

1905-ci ildən sonra ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı XX əsrdə ikinci böyük soyqırımını 1918-ci ilin 30 martında axşam saat 5-də Bakıda erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələri top atəsinə tutması ilə başlandı. Bakıdakı eser partiyasının başçısı S.Saakyan bəyan etdi ki, onlar da panislamistlərə qarşı mübarizə aparacaqlar. Bakıdakı «Kazino» mehmanxanasında yerləşdirilmiş soyqırım qərargahına Anastas Mikoyan rəhbərlik edirdi¹.

Azərbaycanlılar və ümumiyyətlə bütün türkdilli xalqlar ermənilərin son iki əsrdə türklərə qarşı törətdikləri soyqırımlara vaxtında və konkret faktlarla dünya ictimaiyyətinə məlumat vermədikləri üçün bunun acı nəticələri özünü yaşadığımız günlərdə çox qabarıq şəkildə göstərir. Xarici ölkələrdə möhkəmlənmiş erməni diasporu «erməni genosidi» haqqında uydurduqları geniş təbliğatdan indi qəti siyasi tələblərə keçmişlər.

Rusiyada çarizm üsul-idarəsi devrildikdən bir neçə gün sonra Gəncədə Nəsim bəy Usubbəyovun başçılığı altında «Türk ədəmi mərkəziyyət» partiyası adında türk-federalistlər partiyası yaradıldı. Bu partiya «Musavat» kimi Azərbaycana Rusiya demokratik federativ respublikası tərkibində, milli-ərazi muxtariyyəti verilməsini tələb edirdi. Az sonra bu iki partiya birləşdi.

Fevral (1917) inqilabından az sonra, martın 3-də «Hümmət» qrupunun müvəqqəti komitəsi (N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, M.İsrailbəyov və digərləri) fəaliyyətini bərpa etdi.

¹ Bax: «Millət» qəzeti, 12 sentyabr 1992.

¹ Bu haqda daha geniş, bax: «Azərbaycan Xalq Respublikası», (1918-1920) B., «Elm», 1998, s. 52-62. (rus dilində).

Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayı 1917-ci ilin 15-20 aprelində Bakıda keçirildi.

1917-ci il oktyabrın sonunda «Musavat» partiyasının növbəti qurultayı keçirildi və M.Ə.Rəsulzadə partiyanın sədri seçildi.

Göründüyü kimi Rusiyada çarizm üsul-idarəsi dağıldıqdan az sonra Azərbaycanda siyasi partiyaların fəaliyyətlərini gücləndirmək üçün şərait yaranmışdı və onlar bu şəraitdən istifadə edirdilər.

II fəsil

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılmasının siyasi-ideoloji kökləri XIX əsrin ortalarında əsas qoyulmuş milli oyanışdan başlayır. Bu başlanğıc siyasi ədəbiyyatda maarifçilik və intibah dövrü kimi qələmə verilir: Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi və digərləri tərəfindən əsas qoyulmuş bu milli-istiqlal məfkurəsi Əlibəy Hüseynzadə tərəfindən milli-istiqlal məfkurəsi kimi tamamlandı.

XX əsrin əvvəlində Azərbaycan xalqı böyük bir milli-azadlıq mübarizləri qrupu yetişdirmişdir. Burada ən xoşa gələn cəhət ondan ibarət idi ki, bu mübarizlər yüksək intellektual səviyyəyə malik idilər. Məsələn, Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin gələcək liderlərindən olan Fətəli xan Xoyski Moskva universitetinin hüquq fakultəsini, Əlimərdan bəy Topçubaşov Peterburq universitetinin hüquq fakultəsini, Nəsim bəy Usubbəyli Odessa universitetinin hüquq fakultəsini, Beybut ağa Cavanşir Frayberq Dağ-mə'dən Akademiyasını (Almaniyada) bitirmişdilər.

1917-ci ilin fevral burjua demoktarik inqilabının qələbəsi nəticəsində Rusiyada 300 il davam etmiş Romanovlar sülaləsinin hakimiyyəti devrildi və Rusiyada olduğu kimi, Zaqafqaziyada da iki hakimiyyətlik yarandı. Tiflisdə noyabrın 16-da (1917) yaradılmış Zaqafqaziya Komissarlığı (müvəqqəti hökumət) Zaqafqaziyanın müstəqilliyini e'lan etdi və seçkilər keçirərək, 1918-ci ilin 22 fevralında Zaqafqaziya

seymini yaratdı. Seymin 1918-ci ilin 23 fevralında keçirilmiş ilk iclasında Zaqafqaziyanın müstəqilliyi rəsmi olaraq e'lan edildi. Aprelin 9-da təsdiq edilmiş Zaqafqaziya federativ hökuməti (13 nəfərdən ibarət) tərkibində 5 yer Azərbaycan nümayəndələrinə verilmişdi: Ədliyyə Naziri (F.Xoyski), Maarif Naziri (N.Usubbəyli), Ticarət Naziri (M. Hacinski), Yollar Naziri (X.Məlik Aslanov), Dövlət Nəzarəti Naziri (İ.Heydərrov), Baş Nazir və Xarici İşlər Naziri A.Çxenkeli təsdiq edilmişdi.

Zaqafqaziya respublikalarının xarici orientasiyaları müxtəlif olduğu üçün (Gürcüstan Almaniya, Azərbaycan Türkiyəyə, Ermənistan isə gah Rusiyaya, gah İngiltərəyə, gah da Amerikaya meyl edirdi) Zaqafqaziya federasiyası Seyminin ömrü uzun ola bilməzdi. 1918-ci ilin 26 mayında Gürcüstan bu federasiyadan çıxdı. Seymin Azərbaycan fraksiyası da mayın 27-də federasiyadan çıxaraq özünü Milli Şura e'lan etdi və Milli Şuranın sədrliyinə «Musavat»ın lideri M.Ə.Rəsulzadə seçildi. Mayın 28-də Tiflisdə Milli Şura adından Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında «Bəyannamə»ni 26 nəfər imzaladı: Milli Şuranın sədr müavini Həsən bəy Ağayev, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Usubbəyli və digərləri imza edənlərdən idilər.

Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında Bəyannamədə deyilirdi: «Yaranmış vəziyyət Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın öz dövlət orqanlarını yaratmaq zərurətini qəti surətdə tələb edir. Buna görə də xalq seçkiləri ilə seçilmiş Azərbaycan Milli İslam Şurası bildirir:

1. Bu gündən e'tibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər. Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir.
2. Müəssislər Məclisi çağrılana qədər bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq seçkiləri ilə seçilmiş

Milli Şura və Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur».

Milli Şura özünün 28 may tarixli iclasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müvəqqəti hökumətini təşkil etməyi bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırı. Həmin gün Fətəli xan Xoyskinin təklifi ilə Müvəqqəti Hökumətin (Nazirlər Şurasının) tərkibi aşağıdakı tərkibdə təsdiq edildi:

- ♦ Fətəli xan Xoyski (bitərəflər fraksiyasından) – Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər Naziri;
- ♦ Nəsim bəy Usubbəyli («Musavat» partiyasından) Maliyyə Naziri və Xalq Maarifi Naziri;
- ♦ Xosrov Paşa bəy Sultanov («İttihad») – Hərbi Nazir;
- ♦ Məmməd Həsən Hacinski («Musavat») – Xarici İşlər Naziri;
- ♦ Xəlil bəy Xasməmmədov («Bitərəflərdən») – Ticarət və Sənaye Naziri;
- ♦ Əkbər ağa Şeyxulislamzadə («Hümmət») – Əkinçilik Naziri və Əmək Naziri;
- ♦ Xudadat bəy Məlikaslanov («Müsəlman sosialist bloku») – Yollar Naziri, Poçt və Teleqraf Naziri;
- ♦ Camo bəy Hacinski («Müsəlman sosialist bloku») – Dövlət Müfəttişliyi Naziri.

Beləliklə hökumətin tərkibində olan 9 nəfərdən 3 nəfəri – Musavat partiyasından, 2 nəfəri – bitərəf, 1 nəfəri hümmətçi, 2 nəfəri «Sosialistlər» blokundan, 1 nəfəri «İttihad» partiyasından idi.

Şərqi Azərbaycan (Bakı quberniyası) 1918-ci ilin apreliyindən Sovet Rusiyanın mandatı ilə buraya gəlmiş Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunasını təmsil edən bolşevik-daşnak hökuməti tərəfindən zəbt edilmişdi və Azərbaycanın digər hissəsinin müstəqilliyini böyük qorxu altında saxlayırdı. Ölkənin müstəqilliyini öz milli sərhədlə-

rində bərpa etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci ilin 4 iyununda Osmanlı (Türkiyə) dövləti ilə Batumda «Dostluq və əməkdaşlıq haqqında» müqavilə bağlamağa nail oldu (bu müqaviləyə Azərbaycan tərəfindən Məmməd Əmin Rəsulzadə və Xarici İşlər Naziri Məmməd Həsən Hacınski imza etdilər).

Həmin dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti gərgin idi. Azərbaycanı öz tə'siri dairəsinə keçirmək uğrunda üç böyük dövlət – Böyük Britaniya, Almaniya və Sovet Rusiyası dövlətləri mübarizə aparırdı və hər birinin əsas məqsədi Bakı neftinə sahib olmaq və Kəspə dənizində öz tə'sirini möhkəmləndirmək idi.

Böyük Britaniyanın silahlı qüvvələri İranda (Ənzəli limanında) yerləşdirilmişdi. Almaniya ordusu Qərbi Avropada yerləşdirsə də (I Dünya müharibəsi hələ qurtarmamışdı), o (Almaniya) Bakı neftini Türkiyə ordusunun köməyi ilə ələ keçirməyi və əgər bu plan baş tutmazsa, Rusiya bolşevikləri ilə sövdələşməyi planlaşdırırdı. Aydındır ki, Rusiya Sovet hökuməti Bakını özü zəbt etməyi planlaşdırırdı.

Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökuməti 1918-ci ilin 16 iyununda Tiflisdən Gəncəyə köçmüşdü. Lakin bu dövrdə Gəncədə real güc Türkiyənin Qafqaz ordusunun baş komandanı Nuru paşanın əlində idi.

Nuru paşa Gəncəyə gəlmiş Azərbaycan milli hökumətini tanımadığını bildirdi. Bunun üçün iki səbəb açıqlanırdı:

1. Nuru paşa «Musavat» partiyasına yox, «İttihad» partiyasına meyilli idi. Halbuki, hökumətin 9 nəfər üzvündən yalnız bir nəfəri «İttihad» partiyasından idi.
2. Nuru paşa belə hesab edirdi ki, Azərbaycan Milli Şurası öz mövcudluğunu Rusiya inqilabının qələbəsinin nəticəsi kimi təbliğ edir.

Azərbaycanın burjuva və mülkədar zümrələri də Milli Şurayı şübhə ilə qarşılamışdı.

Belə bir vəziyyətdə 1918-ci ilin iyunun 17-də Milli

Şura özünü buraxılmış elan etdi və Müvəqqəti hökumətə (F. Xoyski) tapşırıldı ki, altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisi (Parlaman) çağıraraq hökumətin səlahiyyətlərini ona versin. Beləliklə göstərilən dövrdə Azərbaycan hökuməti altı ay ərzində təkbəşinə işlədi: Milli Şura buraxılmışdı, Parlaman isə hələ seçilməmişdi.

Gəncədə 1918-ci ilin iyunun 17-də öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası (erməni-bolşevik qüvvələri Bakıdan 15/IX-18 tarixdə qovulduqdan sonra) sentyabrın 17-də Gəncədən Bakıya köçdü və Bakıda öz fəaliyyətini bərpa etdi. Milli Şuranın noyabrın 19-da (1918) keçirdiyi iclasında Müvəqqəti hökumətin başçısı F.Xoyskinin təklifi ilə Müəssislər Məclisini çağırmaq məsələsi müzakirə edildi və yaradılacaq Azərbaycan Parlamentinin tərkibinin 120 nəfərdən ibarət olması haqqında qərar qəbul edildi: əhalinin hər 24 min nəfərindən bir nəfər nümayəndə (deputat) hesab ilə Parlamentdə 80 nəfər müsəlman, 21 nəfər erməni, 10 nəfər rus, 4 nəfər milli azlıqlardan (1-alman, 1-yəhudi, 1-gürcü, 1-polyak) nümayəndə olması müəyyən edildi. Eyni zamanda müəyyən edildi ki, müsəlman deputatların tərkibində vaxtilə Zaqafqaziya Seyminə seçilmiş (Seymin Azərbaycan fraksiyası) və Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasını e'lan etmiş 44 nəfər də Yeni Parlmana üzv kimi daxil edilsinlər. Digər 36 müsəlman deputat isə (80-ə daxil olan 44-dən əlavə) keçmiş milli komitələr hesabına şəhər və qəzalardan seçilməli idi.

1918-ci ilin 4 iyununda Azərbaycan ilə Türkiyə arasında imzalanmış müqavilə Azərbaycan Milli hökumətinin böyük uğuru idi. Müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilirdi ki, lazım olduqda Azərbaycanın təhlükəsizliyi naminə Türkiyə hökuməti Azərbaycan Milli hökumətinə hərbi sahədə kömək edəcəkdir.

1918-ci ilin 23 iyununda F.Xoyski hökuməti ölkənin bütün ərazilərində hərbi vəziyyət e'lan etdi.

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda hərbi əməliyyata cəlb edilməsi nəzərdə tutulan Türkiyənin 5-ci Qafqaz diviziyası (komandan Mürsəl paşa) Gəncəyə gətirildi.

Gəncədə yerləşdirilmiş Qafqaz İslam ordusu (komandanı Nuru paşa) tərkibinə V Qafqaz diviziyası və Azərbaycan hərbi hissələri də daxil edildi. 1918-ci ilin iyununda Kürdəmir cəbhəsində aparılmış döyüşlərin nəticəsində Stepan Şaumyanın bolşevik-daşnak hərbi hissələrinə zərbə endirildi və Bakı üzərinə hücum davam etdirildi.

Deyildiyi kimi 1918-ci ilin 15 sentyabrında Bakı düşmən qüvvələrdən azad olundu və sentyabrın 17-də Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Bakı Kommunası hökumətinin milliləşdirdiyi 165 neft şirkəti 1918-ci ilin 7 oktyabrında Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə öz sahiblərinə qaytarıldı.

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti milli ordunun yaradılmasına 1918-ci ilin 28 oktyabrında başladı. Həmin gün Müdafiə Nazirliyi yaradıldı. Nazir vəzifəsinə tam artilleriya generalı general-polkovnik Səməd bəy Mehmandarov, onun müavini vəzifəsinə general-leytenant Əliağa Şıxlinski təsdiq edildi.

1918-ci ilin iyununda Gəncədə işə başlamış kiçik komandirlər məktəbi zəminində həmin ilin noyabrında Bakıda hərbi məktəb yaradıldı. Az sonra burada eləcə də yunkerlər, süvarilər, topçular, təyyarəçilər, sapyorlar və hərbi feldşerlər hazırlanmaq üçün məktəblər yaradıldı.

1920-ci ilin aprelinin əvvəlində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti silahlı qüvvələri 30 min nəfərə bərabər idi.

Siyasi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsini dövlət rəmzləri (Dövlət bayrağı, Dövlət gerbi və Dövlət himni) və onlara hörmətlə xidmət etmək təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının milli bayrağı haqqında qərar 1918-ci ilin 9 noyabrında Milli hökumətin Nazirlər Şurasının iclasında qəbul edilmişdi. Həmin qərarla deyilir: «Yaşıl, qırmızı və mavi rənglərdən, ağ aypara və səkkiz-

bucaq ulduzdan ibarət olan bayraq milli bayraq hesab edilsin». Türklük və islami dəyərlər rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsində qəbul olundu.

Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin 7 dekabrında Azərbaycan parlamentini təntənəli surətdə açarkən demişdir: «Bizim qaldırdığımız bayrağın üç rəngi: türk milli mədəniyyətinin, müsəlman sivilizasiyasının və müasir Avropanın demoktarik əsaslarının simvoludur».

Azərbaycanın Milli bayrağının bundan əvvəlki ilk forması 1918-ci ilin 21 iyununda Müvəqqəti hökumətin Gəncədə yerləşdiyi dövrdə qəbul edilmişdi.

Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdükdən sonra (17/IX.18) bundan əvvəl qəbul edilmiş bayrağa müəyyən əlavələr edilərək, bayrağın üç rəngli olması müəyyən edildi: Mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlardan ibarət bayrağın qırmızı zolağında ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduzun təsviri saxlandı. Səkkizguşəli ulduz səmada ən parlaq ulduzlardan olan Sirius ulduzunun rəmzidir ki, bu da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycan xalqı üçün seçdiyi müstəqillik yolunun işıqlı olacağı arzusuna işarə idi¹.

1918-ci ilin 27 iyununda Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qonşu dövlətlərlə mövcud olan sərhədlər və ərazilər üzrə mübahisəli məsələlər sahəsində də bəzi tədbirləri görə bilmişdi. Zaqatala dairəsi üzrə Azərbaycan – Gürcüstan arasında olan mübahisə 1918-ci ilin 26 iyununda dinc yolla, Zaqatala dairəsinin Azərbaycana mənsubiyyəti haqqında razılıq ilə həll edildi. Burada əsas o götürüldü ki, dairənin əhalisinin 91%-ni müsəlmanlar təşkil edirdi.

¹ Bu üçrəngli bayraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1990-cı ilin 29 noyabr tarixli fərmanı ilə bərpa edilmiş və 1991-ci ilin 5 fevralında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycanın Milli Şurası 1919-cu ilin 29 mayında İrəvan şəhərinin Ermənistanın paytaxtı olmasına razılıq verdisə də, daşnak Ermənistanı ilə mübahisələri dinc yolla həll etmək mümkün olmadı.

Ermənistan azərbaycanlılara qarşı Naxçıvanda, Zəngəzurdə və Qarabağda etnik təmizləmə siyasətini keçirməkdə davam edirdi. 1918-ci ilin mart ayına qədər İrəvan quberniyasında 198 kənd, 1919-cu ilin son iki ayında isə Eçmiədzin və Sürməli uyezdlərində 34 azərbaycanlı kəndi talan edilərək dağıdılmışdı¹.

1989-cu ilin sonunda Azərbaycan ziyalılarından Ə. Haqverdiyev Ermənistanda, Y.V.Çəmənzəminli Türkiyədə, M.Y.Cəfərov və F.Vəkilov Gürcüstanda dövlətimizin diplomatik nümayəndəsi rütbəsində işləyirdilər.

Naxçıvanda (1918-ci ilin iyul-avqustunda), Zəngəzurun Sisian bölməsində (1918-ci ilin may-avqust ayında), Qarabağda Andronikin, Dronun və Njdenin silahlı quldur dəstələri yerli azərbaycanlılara qarşı terror əməliyyatlarını davam etdirərək, qədim Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirirdilər. Andronikin quldur dəstələri tərəfindən 1918-ci ilin yayında və payızında Zəngəzurdə 10068 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 115 kənd viran edilmişdi².

Türkiyə silahlı qüvvələrinin böyük köməyi ilə Bakının Stepan Şaumyan guruhundan azad edilməsi (15/IX.18) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə ölkənin ərazi bütövlüyü istiqamətində tə'sirli tədbirlər görmək üçün imkan yaratdı. Lakin Mudros müqaviləsinə (30/X.1918) əsasən Türkiyə silahlı qüvvələrinin Qafqazdan (o cümlədən də Azərbaycandan) geriye çəkilməsi erməni-daşnak silahlı qul-

dur dəstələrinin yeni hücumları üçün şərait yaratdı. Andronikin quldur dəstələri 1918-ci ilin 22 noyabrında Zəngəzurun Gorus hissəsində 30-dan çox Azərbaycanlı kəndlərinin bütün əhalisini məhv etdilər¹.

Azərbaycan Parlamanı 1918-ci ilin 20 dekabrında Qarabağda general-qubernatorluq yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu qubernatorluğun tərkibinə Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur dairələri daxil edildi və ərazidə general-qubernator vəzifəsinə general Xosrov bəy Sultanov təyin edildi.

1919-cu ilin yazından başlayaraq Zəngəzur bölgəsindən və ümumiyyətlə Ermənistandan 150 min azərbaycanlı erməni-daşnaklar tərəfindən vəhşicəsinə qovulmuşdu. Tam olmayan rəsmi məlumata görə isə 7729 nəfər öldürülmüşdü ki, bunlardan da 3257 nəfəri kişi, 2276 nəfəri qadın, 2196 nəfəri uşaq olmuşdur².

1919-cu ilin 15 mayında Sovet Rusiyasının gizli köməyi ilə Muğan-Lənkəran zonasında yaşayan rus kəndlilərinin (molokanlar) guya tələbi ilə «Muğan Sovet Respublikası» yaradılmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti general X.Sultanovun komandası altında buraya 4 min nəfərlik ordu hissəsi göndərdi və iyulun 25-də süni olaraq yaradılmış «Muğan Sovet Respublikası» ləğv edildi.

1919-cu ilin mayının ortalarında Denikin ordu hissələri Petrovski (indiki Mahaçqala) və Dərbəndi işğal etdi. Azərbaycana qarşı bilavasitə yönəldilmiş bu təcavüz 1919-cu ilin 26 mayında Azərbaycan Parlamanında müzakirə edildi və görülməli konkret tədbirlərdən biri iyunun 14-də Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması oldu. Komitənin sədri Baş Nazir N.Usubbəyov, üzvləri isə hökumətin nazirlərindən

¹ Bax: «Xalq» qəzeti, 13 yanvar 1998-ci il.

² Azərbaycan demokratik Respublikası (1918-1920), B, 1998, s. 165 (rus dilində).

¹ Azərbaycan demokratik Respublikası (1918-1920), B, 1998, s.171 (rus dilində).

² Balayev A. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı. B., 1990, s.505.

A.Safikürdski, X.Məlik-Aslanov, M.Cəfərov və S.Mehmandarov təsdiq edildi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi.

Kaspi dənizində (Bakı limanında) İngiltərə ordu hissələrinin mövcudluğu (1918-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin avqustuna qədər) Denikin ordu hissələrinin Azərbaycan sərhəddini (Dağıstandan) keçməsinə müəyyən dərəcədə mane olurdu.

U.Çerçill «Dünya böhranı» adlı əsərində bu haqda belə yazır: «Qara dənizdən Kaspi dənizinə qədər uzanan bütün cənubi Qafqazda yerləşmiş Britaniya diviziyaları, bu regionda bir-birinə düşmən olan xalqlar arasında sülhə zəmanət idi»¹.

İngilis hərbi hissələri Azərbaycandan getdikdən sonra ABŞ Naxçıvanda öz təsiri altında general-qubernatorluq yaratmaq istədisə də bu məqsədinə nail ola bilmədi².

1920-ci ilin 19-25 yanvarında erməni hərbi dəstələri Zəngəzurda 51 Azərbaycan kəndini talan edərək əhalisini qovdular. Erməni hərbi dəstələrinin növbəti hücumları 1920-ci ilin martın əvvəlində Şərur və Ordubad üzərinə edildi və Kəlbali xanın hərbi dəstələri qonşu Türkiyədən köməyə gəlmiş hərbi dəstələrlə birlikdə ermənilərə öldürücü zərbə endirdilər. Və nəhayət, 1920-ci ilin novruz bayramı axşamı, martın 22-də ermənilər Qarabağa keçid olan yeganə Əskəran keçidini zəbt edərək, qorxulu vəziyyət yaratdıqda Azərbaycan ordusunun bir korpusu general-mayor Həbib bəy Səlimovun başçılığı altında daşnakları darmadağın edərək, Şuşa və Xankəndini azad etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamanının siyasi fəaliyyəti

Parlamanın ilk iclasında (1918-i ilin 7 dekabrı) sədrliyə Əli Mərdan bəy Topçubaşov seçildikdən sonra Parlamanın açılması münasibətilə məhbuslara amnistiya verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Parlamanın birinci iclasında qəbul edilmiş «Bəyannamə»də Türkmənçay müqaviləsinin (1828) Azərbaycana aid hissəsinin öz qüvvəsini itirdiyi elan edildi.

Müvəqqəti hökumətin Baş Naziri Fətəli xan Xoyski hökumətin daxili və xarici siyasəti haqqında Parlmana hesabat verdikdən sonra hökumətin səlahiyyətlərinin Parlmana təhvil verildiyini elan etdi.

Parlamanın ilk iclasında 9 fraksiya və qrup iştirak edirdi:

1) «Musavat» fraksiyası	– 33 nəfər;
2) «İttihad»	– 11 nəfər;
3) «Əhrrar»	– 9 nəfər;
4) «Hümmət»	– 5 nəfər;
5) «Müsəlman sosialist bloku»	– 5 nəfər;
6) «Biterəflər»	– 15 nəfər;
7) «Milli azlıqlar»	– 4 nəfər;
8) «Rus-slavyan cəmiyyəti»	– 3 nəfər;
9) «Erməni fraksiyası»	– 4 üzv ilə təmsil olunmuşdu ¹ .

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün yarandığı dövrdə ən demokratik parlament modelinə malik idi. Belə ki, o, ölkədə yaşayan bütün vətəndaşların bərabər hüquqluluğu əsasında qurulmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə «Əsrimizin səyauşu» (1923-cü ildə nəşr olunmuşdur) əsərində «Biz nə qazandıq?» sualına belə cavab vermişdir:

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). B., 1998, s.134.

¹ U.Çerçill, «Dünya böhranı» (ingiliscədən tərcümə) rus dilində. M, 1932, səh.105.

² Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920), B., 1998, səh. 175-176 (rus dilində).

«Hər şeydən əvvəl Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşların bərabər bir hüquqda yaşaması üzərində qurulmuşdur. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ qorunurdu, erkək-qadın, müsəlman-xristian, türk-türk olmayan, cins və milliyyət fərqi gözləmədən, zəngin-fəqir, müdir-işçi, torpaq sahibi-günəmuzdlu, öyrətmən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, təbəqə, rütbə, məqam, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmləkət idarəsində iştirak edir, qanun yapan quruluşlara girmək haqqına dəxi sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildir. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünmürdü. Bunun kimi ona nə yoxsulluğu üçün sayğı edilir, nə zənginliyi üçün aşağılanırdı... Burada misli Avropada təqlid olunmayan həqiqi bir Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur».

1918-ci ilin 6-14 dekabrında keçirilən demoktarik müşavirələrdə siyasi partiyaların gələcək parlamana münasibəti məsələsi müzakirə edildi. Burada bolşeviklərdən başqa digər partiyaların hamısının nümayəndələri iştirak edirdi. Müşavirədə kadetlər və menşeviklər «Vahid və bölünməz Rusiya» ideyası ilə çıxış etdilər. Buna cavab olaraq Azərbaycanın milli partiyaları «Musavat» və «İttihad» Rusiya ilə yenidən birləşmək ideyası əleyhinə kəskin çıxışlar etdilər.

Parlamanda hökumətin başçısı təyin edilmiş F.Xoyski dekabrın 28-də (1918) koalisiya əsasında təşkil edilmiş yeni Nazirlər Kabinəsinin tərkibini Parlamentin təsdiqinə təqdim etdi. Sıra ilə bu, hökumətin üçüncü Kabinəsi idi. (Hökumətin I və II kabinələri «Müvəqqəti hökumət» kimi fəaliyyət göstərmişdir). «Bitərəflər» blokunun nümayəndəsi Fətəli xan Xoyski – Baş Nazir və Xarici işlər Naziri təyin edildi. (6/X-19-dan sonra xarici işlər naziri Ə.Topçubaşov olmuşdur).

1919-cu ilin ikinci yarısında parlamanda 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupu tərkibində cəmi 96 deputat fəa-

liyyət göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində müsəlman şərqində yeganə parlamentli Cümhuriyyət olan Azərbaycanın parlamanı 17 ay fəaliyyət göstərmiş və bu dövrdə 145 iclasını keçirmişdir. Bu iclaslarda 230-a yaxın qanun təsdiq edilmişdir: vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında qanunlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1919-cu ilin 19 iyulunda Azərbaycan parlamentinin qəbul etdiyi qanuna əsasən Bakıda, Qazaxda, Şəkiddə, Şuşada, Qubada, Gəncədə, Zakatalada və Salyanda iki aylıq pedaqoji kurslar açıldı və bu kurslarda dərs deyən müəllimlərin əksəriyyəti Türkiyədən də vətəndəş idi.

1919-cu ilin 1 sentyabrında Parlamentin 70-ci iclasında «Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qanun» qəbul olundu. Universitetdə dərslər isə həmin ilin 15 noyabrında başlamışdır. Birinci tədris ilində Universitetdə 877 nəfər tələbə və 217 nəfər azad dinləyici, 44 nəfər müəllim (onlardan 12 nəfəri professor) olmuşdur ki, bu müəllimlərdən də yalnız 9 nəfəri azərbaycanlı idi.

Milli müəllim kadrları kifayət qədər olmadığı üçün Universitet rus dilində işə başlamışdı və sonrakı illərdə Azərbaycan dilində tədrisə keçildi.

Parlament eləcə də xarici ölkələrdə təhsil almaq üçün 100 nəfər azərbaycanlının Azərbaycan dövləti hesabına xarici ölkələrə təhsilə göndərilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Fransaya – 45 nəfər, İtaliyaya – 23 nəfər, İngiltərəyə – 10 nəfər, Türkiyəyə – 9 nəfər. Rusiyada vətəndaş müharibəsi davam etdiyi üçün oraya göndərilməsi nəzərdə tutulan 13 nəfər gedə bilmədi.

Parlamentin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınmasını təmin etmək idi. Bu məqsədlə parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun sədrliyi

ilə yaradılmış xüsusi komissiya Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün göndərilmişdi və 1920-ci ilin 12 yanvarında konfrans tərəfindən Azərbaycan de-fakto olaraq tanınmışdı. Müstəqil dövlətlərdən isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini hamıdan əvvəl Türkiyə dövləti tanımışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin 1919-cu il 29 may tarixli iclasında məlumat verilmişdi ki, Denikinin könüllülərdən ibarət ordusu Dağıstanı zəbt etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə bu xəbər haqqında Parlamentdə çıxışını belə başlamışdı: «Xarici təhlükə qarşısında firqələr arasında ixtilaf olmaz. Hamısı yekvücut olaraq istiqlal yolunda bir adam kimi hazır olacaqdır»¹.

Parlamentin müzakirə etdiyi mühüm məsələlərdən biri Zaqafqaziyanın 3 respublikası arasında sərhəd mübahisələrinin həlli olmuşdur. 1919-cu ilin sonunda Azərbaycan ərazisinin (113,9 min kv. kilometr) 15,6 min kv. km-i mübahisəli ərazi hesab edilirdi (Bunlar: Borçalı, Qarayazı, Şərur-Dərələyəz və s. ərazilər idi).

Azərbaycan Parlamentı torpaq islahatı haqqında qanunu nəinki qəbul etmədi, hətta bu haqda Zaqafqaziya Seyminin qərarının icrası Xoyskinin 1918-ci ildə təşkil etdiyi hökumətin qərarı ilə dayandırıldı və həmin məsələnin həlli gələcək Müəssislər Məclisinin müzakirəsinə keçirilməsi müəyyənləşdirildi.

Parlamentdə 1920-ci ilin martında Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında iqtisadi və siyasi əlaqələr haqqında müqavilə imzalanması təsdiq edildi. Ermənistanla isə «mübahisəli ərazilər» haqqında danışıqlar nəticə vermədi.

Qonşu İranın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanıması Paris sülh konfransından iki ay sonra, 1920-ci ilin 20 martında olmuşdur. Rusiya isə Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətini de-fakto tanımamışdı.

1920-ci ilin ilk günlərindən başlayaraq Rusiya Sovet hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə qarşı diplomatik hücumlarını kəskinləşdirdi. 1920-ci ilin 2 və 22 yanvarında, 20-si fevralında Rusiyanın Xarici İşlər Nazirliyinin göndərdiyi notalarda Rusiyanın Denikinə qarşı mübarizəsində Azərbaycanın Rusiya ilə ittifaq bağlamadığı irad tutulur və bəhanə edilirdi. Azərbaycan hökuməti bu notalara cavabında bildirmişdi ki, Azərbaycan Rusiyanın daxili işlərinə qarışmır. (Halbuki, daşnak Ermənistanı Denikin ilə ittifaq bağlamışdı, və Denikin məğlub olduğdan sonra Ermənistan dərhal Rusiya Sovet hökuməti ilə ittifaq bağladı. Həmişə iki əks cəbhələrə xidmət etmək erməni diplomatiyasına xas olmuşdur).

Rusiya və Ermənistanın bolşevik-daşnak rəhbərliyinin və hökumətlərinin gizli danışıqları əsasında belə bir razılıq əldə edilmişdi ki, Azərbaycana şimaldan ediləcək hücum ərəfəsində onun hərbi qüvvələrini şimaldan ölkənin cənubuna çəkmək üçün Dağlıq Qarabağda erməni hücumları təşkil edilməlidir və belə də edildi: 1920-ci ilin 22 martında Novruz bayramı axşamı Qarabağa yeganə keçid olan Əskəran keçidini daşnak hərbi dəstələri zəbt etdilər. Azərbaycan hökuməti general-mayor Həbib bəy Səlimovun komandan olduğu ordu korpusunu Qarabağa göndərməyə məcbur oldu və aprelin 3-də Azərbaycan ordu korpusunun döyüşçüləri Şuşa və Xankəndinə daxil oldular.

Rusiyanın XI ordusunun Azərbaycana dinc yolla daxil olmasına nail olmaq üçün Rusiya diplomatiyası ikinci bir addımcı addıma əl atdı: geniş təbliğ edilirdi ki, Rusiyanın XI ordusu Azərbaycandan və Ermənistandan keçərək Azərbaycana qardaş olan Türkiyəyə hərbi köməyə göndərilir.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanda hökumət böhranı yaradıldı və hökumət başcısı Nəsim bəy Usubbəyli 1920-ci ilin 30 martında istefaya verdi və yeni hökuməti təşkil etmək so-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), I cild. B., 1998, s.622.

sialistlər blokundan Camo bəy Hacınskiyə tapşırıldı. C.Hacınski isə yeni hökumətin təşkilini ləngidirdi və az sonra özü bolşeviklər tərəfinə keçdi.

Beləliklə 1920-ci ilin 26 aprelində Rusiyanın XI ordu-su iki zirehli qatarla Azərbaycan sərhədlərini keçərək Bakıya doğru irəliləməyə başladı. Belə bir şəraitdə aprelin 27-də axşam saat 20⁴⁵ dəqiqədə Azərbaycan Parlamanının təcili və sonuncu iclası keçirildi. Parlamanın sosialistlər blokuna mənsub olan Əliheydər Qarayev və digər deputatlar hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqında Parlamana ultimatum təqdim etdilər. Geniş və gərgin müzakirələrdən sonra 7 maddədən ibarət qərar qəbul edildi. Bu qərarla göstərilirdi ki, 1) XI ordu Bakıya girməyəcək; 2) İstə'fa verən Azərbaycan milli hökuməti üzvlərinə toxunulmayacaqdır; 3) Azərbaycan ordusu buraxılmayacaqdır.

Parlaman, ölkədə vətəndaş qırğını olmaması naminə hakimiyyətin yerli bolşeviklərə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Lakin yuxarıda göstərilən qərarın heç bir maddəsi yerinə yetirilmədi.

XI ordu Bakıya daxil olan kimi Anastas Mikoyanın göstərişi ilə Bakıda «talan həftəsi» keçirildi (Azərbaycanlı varlıqların evləri zəbt edilərək talan edildi). May ayının ilk günlərində Nargin adasında Azərbaycanın 12 generalı və 460 zabiti e'dam edildi. Gəncə uğrunda qanlı döyüşlər oldu və şəhəri XI ordu yalnız may ayının 5-də zəbt edə bildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti üzvlərinə qarşı terror başlandı. Hökumətin sonuncu kabinəsinin başçısı Nəsim bəy Usubbəyli 1920-ci ilin mayında Tiflisdə iki nəfər erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirildi. Parlamanın və Milli hökumətin üzvlərinin böyük bir hissəsi xarici ölkələrə mühacirətə getməyə məcbur oldular.

Azərbaycan Parlamanın bir il dörd ay və 20 gün ərzindəki (7/XII-18 – 27/IV-20) fəaliyyəti xalqımızın parlamançılıq, qanunvericilik orqanı tarixində ilk təcrübə kimi xüsusi

əhəmiyyət kəsb edir: əvvəla Parlamanın təsdiq etdiyi hökumətin 3 kabinəsinin tərkibi (həm də əvvəlki dövrdəki müvəqqəti hökumətin iki kabinəsi) əsas etibarilə milli hökumət olmuşdur.

Tarixin təzadına və talenin qəribəliyinə bax ki, «Hümmət» sosial-demokratik qrupunun (1904-cü ildən) yaradıcıları və fəal üzvləri olan Nəriman Nərimanov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olduğu halda, Azərbaycan Parlamanında «Sosialistlər bloku»na daxil olan «Hümmət»çi deputatlar sırasında Əliheydər Qarayevin və digərlərinin adları hümmətçi kimi çəkilirdi. Parlamanın sonuncu iclasında da Parlamana hakimiyyəti təhvil vermək haqda ultimatumu bolşevik qrupunun adından Əliheydər Qarayev vermişdi.

Parlamanın həmin sonuncu iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə demişdi: «Əliheydər Qarayev kimi «özümüzünkülər» bizi üsyanla qorxudaraq, içərimizdən bizə ultimatum verir». Sözüünə davam edərək o, belə «Xalq nümayəndəsi»nin saxta vətənpərvərliyini ifşa etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamanı çox gərgin beynəlxalq və daxili mübarizələr şəraitində işləmişdir. Buna görə ki, parlamançılıq təcrübəsi mə'nasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamanının təcrübəsi indi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə Parlamanın milli tərkibinin Azərbaycanın əhalisinin tərkibinə uyğunluğu nümunə idi.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1918-ci ilin yazında daşnak Stepan Şaumyanın sədr olduğu Bakı kommunası hakimiyyətinin tərkibində cəmi 3 nəfər azərbaycanlı, özü də ikinci dərəcəli vəzifələrə cəlb edilmişdilər. Kommuna dövründə (25/IV–31/VIII–1918) Bakıda hərbi polis vəzifələrinin hamısı (Bakı komendantı, hərbi ştab rəisi, fəvqəladə komissar və hərbi qüvvələrin rəisləri) daşnakların əlində olmuşdur.

III fəsil

AZƏRBAYCANDA SOVET ÜSUL-İDARƏÇİLİYİNİN İLK DÖVRÜNDƏ (may 1920-dekabr 1922) XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ

*Dövlətin əsası
mədəniyyətdir.
ATATÜRK*

Rusiyanın XI ordusu tərəfindən Azərbaycanda Sovet üsul-idarəsi yaradıldıqdan (28 aprel 1920) sonrakı 1921-1922-ci illərdə Azərbaycanın müstəqilliyi həmin ordunun burada olması ilə xeyli məhdud səviyyədə idi. Bu ümumi vəziyyətdən əlavə XI ordunun hərbi tribunallarında özlərinə yuva salmış ermənilər Bakıda yaşayan ermənilərin gizli ötürdükləri məlumatlara uyğun olaraq müsəlman əhalinin, xüsusilə varlı azərbaycanlıların evlərini zəbt edərək avadanlıqlarını qarət edir, özlərini məhv edirdilər.

Bakı zəbt ediləndən sonra, XI ordunun 1920-ci ilin mayının ilk günlərində Gəncədə törətdiyi vəhşiliklər daha dəhşətli olmuşdur. O günlərin şahidi bu hadisələri belə xatırlayır: «Bolşevik ordusu vağzal tərəfdən, ermənilər isə Bağmanlardan şəhəri güclü top atəsinə tutdular. Şəhərin bütün küçələri meyit ilə dolu idi, su quyularına da meyit atılmışdılar. Ermənilər bunu qəsdən etmişdilər ki, şəhərin müsəlman əhalisi içməyə su tapmasın. Meyitləri basdırmağa imkan vermirdilər. Camaata acıq verərək meyitləri ata və camışa qoşub şəhərin kənarına atırdılar»¹.

¹ Bax: Xalq qəzeti, 28 iyun 1992.

Bütün bu hadisələr göstərir ki, Azərbaycanda Sovet üsul idarəsi xalqda zor gücünə qəbul etdirilmişdi.

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda, sosialist çevrilişi etmək üçün ölkə daxilində kifayət qədər gücü olan və maraqlı olan heç bir qüvvə olmamışdır. Amerikaya mühacirət etmiş professor Firuz Kazımlı 1951-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi «Zaqafqaziya uğrunda mübarizə (1917-1921-ci illər)» adlı kitabında yazır ki, Azərbaycanda milli qüvvələrin təsiri o qədər güclü idi ki, ölkə daxilində heç bir qüvvə ona qarşı çıxıb bilməzdi. Yalnız xarici qüvvə yerli milli qüvvələri devirib onların yerinə kommunistləri gətirə bilirdi (bax, göstərilən kitabın 23-cü səhifəsi). Bu fikri faktlar da təsdiq edir: 1917-ci ilin 22 oktyabrında Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərin yekununu göstərmişdi ki, Azərbaycan milli partiyası olan «Müsavat» səsliyin 40 faizini toplayaraq bütün partiyalar arasında birinci yeri tutmuşdu. Bu seçkilərdə Bakı bolşevikləri isə səsliyin yalnız 15 faizini yığa bilmişdi. Aydındır ki, bu səsliyin əksəriyyəti rus və erməni millətindən olan bolşeviklərə tərəfdar olanların səsliyi olmuşdu. Beləliklə qüvvələr nisbəti F.Kazımlının gəlidiyi nəticənin doğruluğunu təsdiq edir.

Beləliklə Azərbaycanın Rusiyanın XI ordusu tərəfindən işğalı faktıdır və mərkəz (Moskva) Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyə Nəriman Nərimanovu göndərmək qərarına gəlmişdi. 1920-ci ilin may ayının 18-də «Kommunist» qəzeti N.Nərimanovun işə başlaması ilə əlaqədar olaraq yazmışdı: «... Onun adı Azərbaycan fəhlələrinə və kəndlilərinə yaxşıca məlumdur. Böyük biliyə və geniş məlumata malik olub, Şərq işlərinə yaxşıca bələd olan Nərimanov yoldaş Müsəlman (Azərbaycan) Sovet Sosialist Respublikasının rəhbəri sifətilə yeni vəzifədə şübhəsiz ki, işə çox xeyir verəcəkdir...»¹

¹ «Kommunist» qəzeti, 18 may 1920-ci il, №14.

Məmməd Əmin Rəsulzadə «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində Azərbaycanın həmin dövrdəki vəziyyətini belə təsvir edir: «Rusiya ordusu və daşnakların əlilə Azərbaycanda yaradılmış Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində xalq özünün aldadıldığını görərək hərəkətə gəldi. Xalqın səbr kasası daşdı. Gəncə, Tərtər, Qarabağ və Zakatala üsyanları meydana gəldi. Qızıl bolşeviklər Nikolay generalı Levandovskinin mərifəti ilə üsyanı qanlı bir şəkildə yatırdılar, çoluqa-çocuqa baxılmadı, qarıya-qocaya acınmadı. Azərbaycanlı türk qanını sel kimi axdı. Onu ermənidən qurtaracaq deyə gözlədiyi qüvvə bu təmiz ürəkli xalqı öz qanına buladı»¹.

1920-ci ilin mayında düşmən qüvvələr tərəfindən Gəncədə 12 min nəfər azərbaycanlı məhv edilmişdir. XI ordu hissələri Şəkini də 1920-ci ilin 5 mayında zəbt etdilər.

Azərbaycanda Şura (Sovet) üsul-idarəçiliyinin, onun SSRİ tərkibinə daxil edilməsi (31/XII-1922) dövrünə qədərki, bir il səkkiz aylıq dövründə Nəriman Nərimanov əvvəlcə təxminən bir il ərzində İnkilab Komitəsi sədri, sonra isə Xalq Komissarlar Soveti sədri vəzifəsində olmuşdur.

Azərbaycanda Sovet üsul-idarəsi təşkil edildiyi ilk günlərdən başlayaraq ermənilər Bakı Sovetində və şəhərin digər inzibati orqanlarında, xüsusilə Daxili İşlər Nazirliyi orqanlarında özlərinə yuva sala birmişdilər. Bakı partiya Komitəsinin birinci katibi Levon Mirzoyan idi. Həmin dövrdə qatı daşnak Anastas Mikoyan və Sərkis də Bakıda idi. Bakı idarələrinin bütün kərgüzarlıq işləri rus dilində təşkil edilmişdi. Azərbaycan dilində sənəd qəbul edilmirdi.

Nəriman Nərimanov ölümündən ay yarım əvvəl oğlu Nəcəfə (1925-ci ildə) yazdığı vəsiyyət məktubunda göstərir ki, 20-ci illərin əvvəllərində Bakı Sovetinin 500 nəfər üzvündən yalnız 200 nəfəri azərbaycanlı idi. Bakı Sovetinin Rəyasət heyətinin 10 nəfər üzvündən yalnız ikisi, şəhərin

Xalq təhsili şöbəsində 60 nəfərdən yalnız 7 nəfəri azərbaycanlı idi.

Belə bir dövrdə Nəriman Nərimanov böyük cürətlə Azərbaycan Şura (Sovet) hökumətinin ilk tərkibinin hamısını azərbaycanlılardan təşkil etdi. Bu hökumətdə Xarici İşlər Naziri – Mirzə Davud Hüseynov, Hərbi və Dəniz işləri üzrə Nazir – Əliheydər Qarayev, Torpaq Naziri – Sultan Məcid Əfəndiyev, Daxili işlər Naziri – Həmid Sultanov, Maarif Naziri – Dadaş Bünyadzadə idi və s.

Azərbaycanda Sovet üsul-idarəsinə keçidi təşkil etmək üçün Nəriman Nərimanovun başçılığı altında Müvəqqəti İnkilab Komitəsi yaradılmışdı və həmin komitənin ilk iclasında Nəriman Nərimanov başda olmaqla Azərbaycan Sovet Respublikasının Xalq Komissarlar Şurası təşkil olunmuşdu. Şuranın tərkibi 11 nəfərdən ibarət idi. Bu tərkibə yuxarıda adları sadalanan 5 nəfərdən əlavə bəzi dəyişikliklərlə Səmədağa Ağamalıoğlu, Çingiz İldırım, Qəzənfər Musabəyov və digərləri daxil idi.

Humanist və vətənpərvərlik ideyalarına həmişə sadıq olan N.Nərimanov özünün tez-tez təkrar etdiyi – Qoca Şərqin ənənələrinə qayğı və hörmətlə yanaşılmasına rəyət etmişdir.

Bakıya 1920-ci ilin mayının ilk günlərində Moskvadan qayıtmaq arəfəsi O, Leninlə görüşərək, bir saat ərzində söhbət etmiş və bu görüşdə xüsusi olaraq qeyd etmişdi ki, Sovet Hakimiyyətinin sərəncamını Şərq Cümhuriyyəti olan Azərbaycanda həyata keçirərkən yerli əhalinin adət və ənənələrinə, dini hissiyyatlarına hörmətlə yanaşılacaqdır.

1920-ci ilin mayında Nəriman Nərimanovun təşkil etdiyi ilk Azərbaycan Sovet hökumətinin tərkibi sırf Milli hökumət olduğu üçün Bakıda yaşayan ermənilər Moskvaya, Leninə rəsmi şikayətlər göndərərək, N.Nərimanovu millətçilikdə təqsirləndirmişdilər.

V.İ.Lenin bu haqda N.Nərimanovdan izahat məktubu

¹ M.Ə Rəsulzadə, «Əsrimizin Səyavuşu», B., 1991, səh. 52.

tələb etmişdi və N.Nərimanov bu izahatda Lenini inandıra bilmişdi ki, Azərbaycanda və Türküstanda milli hərəkatın inkişafı və milli siyasətin milli mənafeələr üstündə köklənməsi Sovet Rusiyasının Şərq siyasəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və Lenin N.Nərimanovun Azərbaycanda milli hökuməti yaratmasının düzgün olduğunu etiraf etmişdi. Görünür ki, bu da böyük siyasətçi Leninin siyasi xəttinin bir nümunəsi idi.

Nəriman Nərimanov 1920-ci ilin mayın əvvəlində Bakıya gəlməsi haqda Leninə göndərdiyi teleqramda yazmışdı: *«Əhali tərəfindən təntənə ilə qarşılandım... Əhali Sovet Rusiyasını səmimiyyətlə alqışlayır və əmin olur ki, Sovet Rusiyası gənc müstəqil Sovet Azərbaycanına möhkəmlənməkdə kömək edəcəkdir»*. Göründüyü kimi Nəriman Nərimanov Azərbaycanın müstəqil inkişafına imkan veriləcəyinə ümid edirdi.

Nəriman Nərimanov Azərbaycan Sovet hökumətinin başçısı olduğu dövrdə Əliheydər Qarayev və onun həmfikir-ləri olan digər yerli bolşeviklər (Mirzə Davud Hüseynov, Ruhulla Axundov və digərləri) Azərbaycanın müstəqil siya-sət yürütməsinin (SSRİ-nin yaradılmasına qədərki dövrdə) əksinə çıxdılar. Bu işə Respublikanın milli mənafeələrini həyata keçirməklə Nəriman Nərimanov üçün əlavə çətinlik-lər yaradırdı.

1920-ci ilin yayında Nəriman Nərimanov V.İ.Leninə göndərdiyi məktubların birində yazmışdı: «Hər gün ayrı-ayrı Xalq Komissarlarının nümayəndələri Rusiyadan arşın boyda mandatlarla gəlir və orada göstərilir ki, bu və ya digər məsə-lələrdə yalnız həmin komissarlıqlara tabe olmalıyıq».

Nəriman Nərimanovun Azərbaycanda rəhbərlik fəaliy-yətinə görə maneçilik törədən ikinci amil Moskva tərəfin-dən Azərbaycana partiya rəhbərliyinə göndərilmiş S.M. Ki-rovun şovinist mövqeyi olmuşdur.

Kirov Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi katibi və-

zifəsinə 1921-ci ilin iyulun əvvəlində göndərilmişdi və 1925-ci ilin aprelinə qədər Azərbaycanda bu vəzifədə olmuş və sonra Leninqrada rəhbər partiya işinə göndərilmişdi.

Azərbaycana aid Moskvada həll edilən məsələlərin həllində S.M.Kirov adətən N.Nərimanov ilə məsləhətləşmir və hesablaşmırdı.

1922-ci ilin 16 avqustunda Azərneft-sindikat idarəsinin tərkibi Moskvada bu tərkibdə təsdiq edilmişdi: A.Sereb-rovski (sədr), A.Barinov, V.Tagianosov, İ.Oparin, A.Yakov-lev, V.Sukerman, Çingiz İldırım¹. Məlumdur ki, azərbaycan-lı Ç.İldırım neft işi ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəxs idi.

1923-1924-cü illərdə N.Nərimanov tərəfindən yazıl-mış «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub)» əsəri 70 illik Sovet üsul-idarəsi dövrü məxfi sax-landı. Yalnız 1991-ci ildə işıq üzü görmüş bu əsərdə N.Nəri-manov 1920-1923-cü illərdə Azərbaycanda daşnak liderləri-nin, eləcə də Kirovun qərəzli fəaliyyətlərini kəskin tənqid etmişdir. N.Nərimanov yazırdı ki, Kirov və Mirzoyanın gös-tərişi ilə Bakıda şiə-müsəlmanların İmam Hüseyn naminə dini ənənəvi matəm yürüşü silah gücünə dağıdılmışdır. N.Nərimanov qeyd edir ki, «burada Mərkəzin nümayəndəsi Kirov da başını itirdi»².

Bütün bu maneələrə baxmayaraq Azərbaycan xalqının ümumi və siyasi mədəniyyətinin inkişafı məsələləri 1920-1923-cü illərdə Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərima-novun fəaliyyətində həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. 1920-1921-ci illərdə Bakıda Politeknik institut və Pedaqoji institut yaradılmışdı. Həmin il eləcə də fabrik-zavod şagir-dliyi məktəblərinin (FZU) və mövcud institutlar nəzdində fəhlə fakültələrinin (rabfak) yaradılmasına başlanmışdı.

¹ Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət arxivi, Fond 1610, Siyahı 13, İş 4, vərəqə 3

² N.Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub), B., 1992, s.44.

1920-ci il sentyabrın əvvəlində Bakıda çağırılmış Şərq xalqlarının I qurultayı, Moskvanın güclü təsirinə baxmayaraq, Azərbaycanın siyasi həyatı üçün böyük bir hadisə oldu. Qurultayda 40-a qədər millət və xalqı təmsil edən 1891 nümayəndə iştirak edirdi. Qurultaya Türkiyə, Hindistan, Çin, Əfqanıstan, Yaponiya, Misir, Koreya, İran və digər ölkələrdən nümayəndələr gəlmişdilər. Qurultayın işində Azərbaycandan Nəriman Nərimanov, Dadaş Bünyadzadə, Həmid Sultanov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Cəfər Cabbarlı, Tağı Şahbazi (Simurq) və digər görkəmli ziyalılar iştirak edirdi. Qurultayı Nəriman Nərimanov açmışdı. Qurultayın müzakirə etdiyi əsas məsələlər sırasına «Milli və müstəmləkə məsələləri», «Beynəlxalq vəziyyət və Şərq zəhmətkeşlərinin vəzifələri» daxil idi. Qurultayın seçdiyi «Şərq xalqlarının təbliğat və fəaliyyət şurası» tərkibinə Nəriman Nərimanov da daxil edilmişdi.

Qurultayın qərarı ilə Bakıda «Şərq xalqları» adlı jurnalın nəşrinə başlandı. Bu jurnal dörd dildə – türk, rus, ərəb və fars dillərində çap olunmalı idi. Lakin jurnalın yalnız birinci sayı çap olundu. Görünür Moskva üçün bu jurnalın nəşri əlverişli deyildi. Bütün bunlara baxmayaraq Şərq xalqları I qurultayının Bakıda keçirilməsi həmin dövr üçün böyük siyasi hadisə idi.

1920-ci ilin 30 sentyabrı ilə 14 oktyabr arası N.Nərimanov Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi respublikanın Kürdəmir, Ucar, Göyçay, Yevlax, Tovuz, Qazax və digər rayonlarına rəsmi səfər etmişdi. Bu səfərlərdə onu müşayiət etmiş Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri Səmədağa Ağama-hoğlu sonralar bu səfər haqqında yazmışdı: «Respublika daxilində etdiyi səfərində N.Nərimanov yoldaşı müşayiət etdiyim vaxt Azərbaycanın zəhmətkeş əhalisi arasında onun nə qədər böyük nüfuz və təsirə malik olduğunu öz gözlərimlə görüb inandım». Bu səfərdə N.Nərimanov müşahidə etdiyi qanun pozğunluqlarının düzəldilməsi haqqında yerin-

dəcə sərəncamlar vermişdi.

Azərbaycan dövlətinin başçısı N.Nərimanovun 1921-ci ilin 8 fevralında elan etdiyi fərmanda göstərilirdi ki, ölkədə kargüzarlıq işlərinin rus dilində aparılması inzibati-təsərrüfat fəaliyyətimizə mane olur. Buna görə də 3 ayın müddətində bütün kargüzarlıq işlərinin türk dilində (qismən də rus dilində) aparılmasına keçid təmin edilməlidir.

1921-ci ilin 30 dekabrında Bakıda Universitetin binasında əlifba məsələsi üzrə keçirilmiş I konfransdakı məruzəsində N.Nərimanov ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidin lazım olduğunu əsaslandırmışdı.

N.Nərimanovun Azərbaycana 1920-1923-cü illərdə rəhbərliyi dövründə həyata keçirdiyi siyasi xəttin üç böyük nəticəsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır:

Birincisi: N.Nərimanovun sırf milli hökumət yaratması. N.Nərimanov öz fəaliyyətində milli siyasətə üstünlük verərək, Bakının erməniləşdirilməsinin və ruslaşdırılmasının davam etdirilməsinin qarşısını aldı, dövlət idarələrinə azərbaycanlıların getdikcə daha çox cəlb edilməsinə nail oldu. Bu böyük uğur olmasa idi, Azərbaycan paytaxtının sonrakı illərdə, SSRİ-nin yaradıldığı şəraitdə daha çox ruslaşması və erməniləşməsi prosesinin qarşısını almaq qeyri-mümkün olardı.

İkincisi: N.Nərimanovun siyasi bacarığı və hörməti sayəsində Azərbaycan 1920-1922-ci illərdə vətəndaş müharibəsindən yaxa qurtara bildi.

1920-ci ilin aprelinin sonundan başlanan və 1922-ci ilin sonunadək (SSRİ-nin yaradılmasına qədər) Azərbaycanda mövcud olan Sovet üsul-idarəsi dövrünə qiymət məsələsində bəzi müəlliflər qeyri-obyektiv mövqe tuturlar. Məsələn, Mehdi Hüseynzadə «XX əsr: üç müstəqil Azərbaycan dövləti» adlı məqaləsində Azərbaycan Sovet Respublikasını (28/IV-20 dekabr 1922-ci il çərçivəsində) özündən əvvəlki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin faktiki və hüquqi

tanınması səviyyəsi ilə müqayisə edir və iddia edir ki, «ASSRİ-nin yaranmasında RSFSR silahlı qüvvələri kimi XI Qızıl ordunun iştirakı heç də onun müstəqilliyinə kölgə salmır»¹. Tarixi faktlar isə (yuxarıda qısaca deyildiyi kimi) tamamilə başqa mənzərəni göstərir.

Müəllif bu məsələdə öz mövqeyini konkret faktlar əsasında əsaslandırırsa idi, gəlidiyi nəticə tamamilə başqa məzmununda olardı.

Üçüncü: Rusiya və Avropa dövlətləri 1921-1922-ci illərdə Bakı neftinə müəyyən imtiyaz almaq yolu ilə sahib olmaq istəyirdilər. Ağır aclıq şəraitində yaşayan Rusiya üçün bu daha əlverişli idi.

1922-ci ilin aprelində Cenevrədə keçirilmiş beynəlxalq iqtisadi konfransın əsas məsələlərindən biri Bakı neftinə imtiyaz almaq məsələsi idi. Konfransda Lloyd Corc (İngiltərədən), Bartu (Fransa), Fakt (İtaliya), Vert və Rotnavu (Almaniya), Krasin və Çiçerin (Rusiya), C.Arif bəy (Türkiyə), N.Nərimanov, Ə.Topçubaşov (Azərbaycan), Çenkeli (Gürcüstan) və digər görkəmli xadimlər iştirak edirdilər.

Bakı neftindən imtiyazla istifadə etmək uğrunda mübarizə əsasən Rusiya ilə Avropa diplomatları arasında gedirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı N.Nərimanov həmin konfransda rəsmi olaraq bildirdi ki, Bakının neft çıxan əraziləri ruslara yox, Azərbaycan millətinə məxsusdur. Burada neft istehsalına kapitalı isə ruslar yox, əcnəbi dövlətlər qoymuşlar².

Məlumdur ki, İsveç mühəndisi kimyaçı və sənayeçi olan Alfred Bernihard Nobel (1833-1896) nəslindən olan Lyudviq Nobel fəsilələrlə 1878-1888-ci illərdə Bakıda yaşamış və burada kerosin zavodu tikdirmişdir. Onun ölümün-

dən sonra (1888) oğlu Emmanuel Nobel (1859-1932) Bakıda qalmış və 1879-cu ildə «Nobel qardaşları şirkətinə» başçılıq etmişdir (1918-ci ildə vətəni İsveçə köçmüşdür). 80-ci illərdə bu şirkətin varidatı 50 min franka bərabər idi. Rusiyada istehsal edilən bütün neftin 20%-ni, ağ neft istehsalının isə 49%-ni həmin şirkət verirdi¹. Bakı neftinin istismarı və satılaraq qarət edilməsindən əldə edilmiş qazanc hesabına (Şirkətin səhmdar kapitalı 1916-cı ildə 45 milyon manat idi) yaradılmış fond (Nobel fondu) Alfred Nobelın vəsiyyətinə əsasən ölümündən bir il əvvəl (1895-ci ildə) «Nobel mükafatları fondu» adında 1900-cü ilin 29 iyununda yaradılmışdı və bu mükafatlar 1901-ci ildən verilir. Təssüflər olsun ki, Bakı nefti hesabına yaradılmış bu fondan hələlik Azərbaycandan heç kəsə mükafat verilməmişdir.

¹ Bax: «Xalq» qəzeti, 2 may 1999.

² 1999-cu ildə «Bakı nefti və Nobellər» adlı üç seriyalı sənədli film hazırlanmışdır (Ssenarisi – Əmir Pəhləvan, rejissoru – Cahangir Mehdiyev).

¹ Bax: Miryaqub Mehdişadə, Beynəlmiləl siyasətdə petrol, İstanbul, 1928.

IV fəsil

AZƏRBAYCANIN SSRİ TƏRKİBİNDƏ OLDUĞU DÖVRDƏ (1923-1991) XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ

§1. Siyasi mühacirət və «sinfi düşmən» axtarışı illərində (1920-1938) xalqın siyasi mədəniyyəti

Azərbaycan xalqının XX əsrdə siyasi mühacirəti və siyasi terrora məruz qalması təkcə bolşevik hakimiyyəti tərəfindən deyil, xüsusilə türk xalqlarının açıq və qatı düşməni olan erməni-daşnakların geniş «fəaliyyəti» sayəsində daha ağır və uzunmüddətli olmuşdur.

Hələ keçən əsrdə yaradılmış «Hıncak» (1887) və «Daşnaksütun» (1890) partiyaları «Böyük Ermənistan» yaratmaq naminə Azərbaycan və Türkiyədə yaşayan türklərə qarşı terrorçuluq əməliyyatları keçirmək məqsədini ön plana çəkmişdilər. Ermənilərin 1905-ci ildə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan türklərinə qarşı, öz tarixi ərazilərində yaşayan azərbaycanlılara qarşı soyqırım və terror əməliyyatları bu partiyaların əvvəlcədən planlaşdırdıqları və həmişə nəzarət altında saxladıqları hərbi əməliyyatlar idi.

Vyanada yaşayan alman professoru Erix Fayql «Bir terror əfsanəsi» adlı kitabına «Terror haqqında həqiqət» adı vermiş və bu kitabı Avropada 2 dildə (alman və fransız dillərində) nəşr etdirmişdir. Həmin kitabda o, bu nəticəyə gəlmişdir ki, «əsl terrorçular, soyqırım törədənlər məhz ermənilər olublar». E.Fayql bu əsərini yaxın dostu Türkiyənin

Vyanadakı səfirliyinin attaşesi, erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirilmiş Ərdoqan Özənin xatirəsinə həsr etmişdir.

Göstərilən kitabın hər iki dildə nəşr olunmuş, demək olar ki, bütün nüsxələri ermənilər tərəfindən mağazalardan alınaraq məhv edilmişdir. Bu isə mənəvi və ideoloji terrorun ən alçaq formasıdır və riyakar erməni mentalitetini bir daha ifşa edən böyük bir sübutdur.

Erix Fayql apardığı araşdırmalar əsasında bu nəticəyə gəlmişdir ki, ermənilərə qarşı heç bir soyqırım olmamış, əksinə türklərə həmişə və hər yerdə qənim kəsilmiş ermənilər Azərbaycanda və Türkiyədə 2,5 milyon müsəlman-türkü qəddar vəhşiliklərlə məhv etmişlər.

Hələ XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən uydurulmuş «erməni soyqırımı»nı bütün dünyada yaşayan ermənilər xüsusilə son illərdə daha geniş miqyasda təbliğ edirlər.

Azərbaycanda daşnakların vəhşiliyi Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində, Bakı, Quba, Şamaxı və digər rayonlarda xüsusi qəddarlıqla olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq türklərə qarşı erməni terrorizminin ifşası istiqamətində hələlik çox az iş görülmüşdür: Alman müəllifi Erix Fayql kimi, sənədlərə əsaslanaraq yazılmış tədqiqat əsərləri isə yox dərəcəsindədir. 2001-ci ilin əvvəlində Azərbaycan Prezidentinin İcra aparatının rəhbəri fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ramiz Mehdiyevin təşəbbüsü ilə Erix Fayqlın göstərilən əsəri Azərbaycan dilində çapdan çıxmışdır. Xəbər verilir ki, bu əsərin bir neçə xarici dillərdə nəşr edilərək, geniş miqyasda yayılması işinə başlanmışdır.

Soyqırım haqqında ermənilərin həyasızcasına davam etdirdikləri iddialar faktlarla təkzib edilir. Rus tədqiqatçısı, Rusiyanın Van və Ərzurumdakı baş konsulu işləmiş diplomat V.Mayevski qondarma «erməni soyqırımı» haqqında öz xatirələrində yazmışdır: «Türkləri hər hansı bir vəhşilikdə

ittiham edirlər etsinlər, lakin mən bir şeyi deyəcəyəm: Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində ermənilər və müsəlmanlar arasında toqquşmalar barədə şəxsən mənim bildiklərim belə bir qənaətə gətirir ki, qanlı işlər hər yerdə məhz ermənilərin özlərinin təşəbbüsü ilə başlanmışdır».

Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Qafqazda və Türkiyə ərazilərində cəmi 1,8 milyona yaxın erməni olmuşdur. XX əsrin ərəfəsində isə ermənilərin miqdarı bundan da az olmuşdur. Ermənilər Türkiyənin heç bir vilayətində əhalinin çoxluğuna malik olmamışlar.

Tədqiqatçı Vital Kunnet 1892-1894-cü illərdə Parisdə dörd cildlik «Sarı kitab»-ını nəşr etdirmişdir. Özünün 12 il müddətində Türkiyənin ermənilər yaşayan ərazilərdə apardığı ekspedisiyaların yekunu olaraq müəllif yazır ki, Şərqi Anadolunun 6 vilayətində 666 min erməni, Türkiyənin digər ərazilərində isə 448 min erməni, cəmi 1 milyon 115 min nəfər erməni yaşamışdır. 1915-ci ilin yazında silahlı erməni dəstələri Türkiyənin Van vilayətində türklərə qarşı silahlı üsyan təşkil edərək, bütün türkləri vilayətdən qovdular, ek-səriyyətini isə güllələdilər.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında erməni terrorçuları və quldur silahlı dəstələri Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğan-da, Lənkəranda 50 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Bunlardan 30 min nəfəri həmin ilin mart ayının sonunda başlanaraq 3 gün Bakıda davam edən soyqırımında amansızlıqla məhv edilmişlər.

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan və Türkiyədə ermənilərin türklərə qarşı 1915-1922-ci illərdə törətdikləri kütləvi qırğınlar haqqında son vaxtlara qədər sənədlərə əsasən səm-bəllə əsərlər yazılmamış və buna görə də məsələnin həqiqi mahiyyəti Avropa və ABŞ siyasi dairələri və xalqları üçün hələ də mə'lum deyildir.

1918-1922-ci illərdə Azərbaycandan mühacirətin geniş miqyasda olmasının əsas səbəblərindən biri də erməni terro-

ru olmuşdur.

Ceyhunbəy Hacıbəyli 1952-ci ilin mayında Münhen şəhərində (Almaniya) nəşr edilən «Azərbaycan» qəzetində dərc etdiyi «28 may Parisdə» adlı məqaləsində yazırdı: «32 ildən bəri (yəni 1920-ci ildən bəri) mühacirətlə bolşevizm arasında bir mübarizə davam edir: hansı-hansı basdıracaq, onu Allah bilir. Lakin bir şey də var ki, onu biz də çox yaxşı bilirik: mühacirətdən yalnız bir fərd də qalarsa, milli bay-rağımız enməz».

XX əsrin 20-30-cu illərində Türkiyədə olan Azər-baycan mühacirəti son dərəcə güclü və mütəşəkkil idi. Bu vəziyyət Sovet rəhbərliyini «narahat etdiyinə» görə Azər-baycan mühacirətinin böyük bir hissəsi 1932-ci ildə Türkiyə-ni tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Azərbaycanda 20-ci illərdə aparılmış erməni terroruna əlavə olaraq 1937-1938-ci illərdə Sovet siyasi sisteminin təşkil etdiyi sinfi düşmən axtarışı və bu «düşmənlərin» məhv edilməsi dövründə Azərbaycanın 80 min ziyalıсы məhv edildi. Şair Gültəkinin sözləri ilə desək, Sibiranın «buzlu cəhənnəmləri» azəri gəncləri üçün bir məzar oldu.

Xüsusi nifrət doğuran hal bundan ibarətdir ki, bu «sinfi düşmənlər» haqqında tərtib edilən ittihamnamələrdə hər bir ittiham edilən «xalq düşməni»nin dilindən onlarla digər «xalq düşmənləri»nin adları ittihamı tərtib edənlər tərəfin-dən sadalanır və beləliklə də Azərbaycanda bir neçə millətçi təşkilatların olması haqqında cəfəng faktlar uydurulurdu¹.

Hələ 1923-cü ildə Moskvanın «Butırka» həbsxanasın-da «Musavat» partiyasının 300 nəfərə yaxın fəal üzvü həb-sdə idi².

1920-ci ildə Azərbaycan generallarından on nəfərdən çoxu məhkəməsiz və istintaqsız güllələndi. Yalnız iki gene-

¹ Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. B., 1993, s.38.

² Yəni orada. S.49.

ralımız – Səməd Mehmandarov və Əliağa Şıxlinski Nəriman Nərimanovun sə'yi nəticəsində sağ qaldılar. Lakin N.Nərimanovun ölümündən (1925) az sonra xalqımızın bu böyük oğlunun özü də düşmən kimi hallandırılmağa başlandı.

Uydurma Nərimanovçular qrupuna Dadaş Bünyadzadə, Teymur Əliyev, Mustafa Quliyev, Böyükağa Talıblı, Mövsüm Qədirli, Soltan Məcid Əfəndiyev, Tağı Şahbazi, Məmməd Səid Ordubadi, Yusif Qasımov, Mirzağa Əliyev, Əyyub Xanbudağov, Əzim Əzimzadə, Vəli Xulufu və onlarla digər görkəmli ziyalılar daxil edilərək, həbs və e'dam edildilər. Yaxud da ciddi nəzarət altında saxlandılar. Göründüyü kimi bolşeviklərin sinfi düşmən axtarışından ən çox ziyan çəkən Azərbaycan ziyalıları olmuşdur.

Böyük təəccüb və nifrət hissi doğuran hal ondan ibarətdir ki, hə min dövrdə yüksək vəzifələrdə olmuş Dadaş Bünyadzadə (Zaqafqaziya Xalq Torpaq Komissarı) Mirzə Davud Hüseynov (Zaqafqaziya Xalq Maarif Komissarı), Soltan Məcid Əfəndiyev (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri), Həmid Yaqubov (Respublika prokuroru), Heydər Vəzirov (Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarı) guya 1933-cü ildə yaradılmış «Azərbaycan millətçi partiyası»nın üzvləri kimi xüsusi nəzarət altında saxlanılırdı.

Azərbaycan Respublikası Maarif Komissarlığından dörd xalq komissarı – Pənah Qasımov, Məmməd Çuvarlinski, Museyib Şahbazov, Məmmədsadiq Əfəndiyev və maarif komissarının iki müavini xalq düşmənləri kimi həbs edildilər. Belə ziyalılardan biri də H.Zeynallı idi.

Hənəfi Baba oğlu Zeynallı (1896-1937) ADU-nun Şərq fakültəsini bitirmiş, dosent (1930), türk ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müəllimi, V.İ.Leninin əsərlərinin tərcüməçilərindən biri, AzFAN-da SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının folklor şöbəsinin rəhbəri işləyirdi. 1937-ci ilin yanvarında əksinqilabçı kimi həbs edilmiş və nəzarətdə olan Ruhulla Axundov, Bəkir Çobanzadə, Əhməd

Cavad, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid, Böyükağa Talıblı, Vəli Xulufu, Mikayıl Rəfili, Salman Mumtaz və onlarla digər görkəmli ziyalılar kimi «xalq düşməni» ittihamı ilə güllələnmişdir. İttihamın daha güclü görünməsi üçün H.Zeynallının guya Kirovun 1934-cü ildə Leninqradda öldürülməsini həyata keçirən Trotskiçi-Zinoviyevçi təşkilatında üzvü olduğu göstərilmişdi.

1937-ci ilin 20 sentyabrında Hənəfi Zeynallının guya ifşa etdiyi əks-inqilabçı «Azərbaycan millətçi partiyası» üzvləri arasında həmin dövrdə Nuxa (Şəki) şəhər partiya komitəsinin birinci katibi Məmməd Çuvarlinski də var idi.

Bu sətrlərin müəllifi 1936-cı ilin noyabrın sonunda Şəki Seminariyasının sonuncu kursunda oxuyarkən SSRİ Kostitussiyası layihəsi haqqında şəhər partiya komitəsinin birinci katibi Məmməd Çuvarlinskinin məruzəsini dinləyənlərdən biri olmuşdur. Məruzə son dərəcə dolğun və yüksək siyasi səviyyədə idi. Bundan əvvəl M.Çuvarlinski Azərbaycan SSR-nin Maarif komissarı işləmişdi.

1937-ci ilin iyununda həbs edilmiş Məmməd Çuvarlinski (1902-ci ildə o zamanki Qaryakin rayonunun Cuvarlı kəndində anadan olmuşdur) Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının VI bölməsinin rəisi Xoren Qriqoryanın köməkçisi leytenant Şer dindirmişdir. Həmin 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanın məşhur ziyalılarını ağır işgəncələrlə dindirən ittihamçılar arasında erməni dığaları – baş leytenant Markaryan, leytenant Tevosyan və kiçik leytenant Aruşanov (Aruşanyan) xüsusi qəddarlıqla fərqlənmişlər.

Azərbaycan ziyalılarına divan tutan Çeka və fəvqə'l-adə üçlüklərin («Troyka») tərkibinin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdi. Bu cəsus şəbəkəsinin başında isə Sumbatov, Qriqoryan, Markaryan, Qalstyan, Ohanesyan, Avanesyan dururdu.

Görkəmli Azərbaycan mühaciri Hüseyn Baykara «Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi» (1975) kitabında yazır ki,

Mir Cəfər Bağirov özünün ittiham məhkəməsində özü ilə məhkum edilən ermənilərə işarə edərək demişdi: «Bunlara inanaraq 29 min Azərbaycan ziyalisını məhv etdim»¹.

Azərbaycanda Sovet siyasi sisteminin ilk illərində 48 min azərbaycanlı qırmızı terrorun qurbanı olmuşdur. Bütün bu təqsirsiz görkəmli ziyalılar 50-ci illərin ikinci yarısında, ölümlərindən sonra bəraət aldılar.

Sovet siyasi sisteminin faciəvi qurbanları olmuş ziyalıların adlarına bəraət verilməsi daha çox siyasi məsələdir. Çünki bunların çoxuna «panislamist» və «pantürkist» damğası vurulmuşdur.

Sinfi düşmən axtarışı eləcə də kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi dövründə geniş aparılmışdır. Əsas bəhanə isə bu idi ki, kəndlilər bu kollektiv təsərrüfatlara daxil olmaq istəmirdilər və bunun da səbəbini sinfi düşmənin əksinqilabi fəaliyyətində axtarırdılar və «tapırdılar».

30-cu illərin əvvəlində yaradılmış ilk kolxozların (kənd-təsərrüfat artellərinin) əksəriyyəti bir oymağa və ya tayfaya mənsub olan kəndlilərdən ibarət olmuşdur. Məsələn, Ucar rayonunun Qazıyan kəndində səkkiz, Göyçay rayonunun Ləkçıplaq kəndində altı belə kiçik kolxoz yaradılmasına icazə verilmişdi. İndiki Oğuz rayonunun 50 həyətdən ibarət kiçik Bayan kəndində üç kolxoz yaradılmışdı. Sonralar bu kolxozlar birləşdirilərək vahid təsərrüfata çevrildi.

İlk kolxozlara əsasən keçmiş nöqərlər və rəncbərlər daxil olurdular. Bunlar isə kolxoza yalnız işçi qüvvəsi kimi gəlirdi. Bu kolxozlara ortabab kəndliləri də öz əmlakları ilə cəlb etmək üçün kəndlərdəki adlı-sanlı ortababların bir hissəsini qolçomaq adı ilə həbs edərək, sürgünə göndərdilər və onların bütün əmlaklarını yenidən təşkil edilən bu kolxozlara verdilər.

¹ Hüseyn Baykara. Azərbaycanın İstiqlal mübarizəsi tarixi. B., 1992, s.182.

Elliklə kollektivləşməni həyata keçirmək üçün bütün kəndlərdəki hörmətli din xadimlərini də həbs edərək, sürgünə göndərdilər. Bunu da onunla əsaslandırıdılar ki, həmin din xadimləri guya kənddə kollektiv təsərrüfat əleyhinə təbliğata başçılıq edirlər. Beləliklə 30-cu illərin əvvəllərində sinfi düşmən adı ilə məhv edilmişlərin böyük bir hissəsi dini xadimlər oldu.

Akademik Ziya Bünyadov 1993-cü ildə yazmışdır: «Biz doğrudan da böyük xalqıq. Bu qədər qırıb-tökürlər, kəsib-biçiblər, əsir-yesir eləyiblər, çürüdüblər, çərlədiblər, yə-nə də məhv olmamışıq»¹. Allah Sənə bir daha rəhmət eləsin, cəsur Akademik!

§2. Ümumi icbari ibtidai təhsilə keçid və yaşlı əhalinin savadsızlığının ləğvi

XX əsrin 20-ci illərini əhatə edən onillik Azərbaycan üçün Sovet siyasi sisteminə keçid dövrü olmuşdur. Göstərilən onillik Azərbaycan xalqının həyatında çox ağırlı keçdi. Belə ki, Rusiyanın XI ordusunun gücü ilə Bakıda və Gəncədə qan tökülməsi yolu ilə yaradılan Sovet üsul-idarəsi rayonlarda xüsusi siyasi idarələrin qəddarlığı ilə həyata keçirilirdi.

Bütün rayonlarda yaradılmış «Кеуеи» və «Еркayı» (polis və fəhlə-kəndli inspeksiyası müfəttişliyi) adlı siyasi təşkilatların başçıları mauzer ilə gəzirdilər və istədikləri şəxsləri yerində həbs etməyə səlahiyyətləri var idi.

Xalqın siyasi mədəniyyətinin inkişafı, onun ümumi mədəniyyəti, maariflənmə və savadlanma dərəcəsi ilə bilavasitə bağlı olan bir prosesdir. Bu prosesin davamı Azərbaycanda müəyyən mədəni bazaya arxalanmışdır. Belə ki, XIX əsrin sonunda Bakıda, Gəncədə, Ağdamda, Ağdaşda,

¹ Ziya Bünyatov, Qırmızı terror, B, 1993, səh.38.

Bərdədə, Qəbələdə, Qubadlıda, Göyçayda, Cəbrayıl, Şamaxıda xalq məktəbləri mövcud idi. Bu məktəblər əhalinin vəsaiti hesabına saxlanılırdı. Bakıda ilk müsəlman qız məktəbi 1901-ci ilin 7 oktyabrında Həsən bəy Zərdabinin ömür yoldaşı Hənifə xanımın himayəsi ilə yaradılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti özünün təxminən iki illik fəaliyyəti dövründə xalqın maariflənməsi işində vaxtın qısa olduğuna görə, əsaslı dönüş yarada bilməmişdi.

1921-ci ilin 22 dekabrında Bakıda ziyalılar ilə görüşündəki çıxışında N.Nərimanov demişdi: «Maarifsiz heç bir diləyə çatmaq, heç bir azadlıq və istiqlaliyyət əldə etmək, iqtisadi işləri öz yoluna qoymaq və əcnəbilərin nüfuz və təsirindən qurtarmaq mümkün deyil»¹.

1920-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda əsasən Qori müəllimlər Seminariyasını bitirmiş 75 nəfər azərbaycanlı müəllim var idi.

Sovet üsul-idarəsinin ilk illərində Azərbaycanda yaşlı əhalinin əksəriyyətinin savadsızlığı (ərəb əlifbasında yazı üzrə də bu göstərici aşağı idi) və məktəb yaşlı uşaqların ümumi (ibtidai icbari) təhsilə cəlb edilməsi qayğısı qətiyyətlə tələb edirdi ki, ölkədə müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsi ən vacib vəzifə kimi qısa müddətdə həll edilsin.

Ölkədə müəllimlərin çatışmadığını nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası İnqilab Komitəsi sədri N.Nərimanov 1920-ci ilin 9 avqust tarixli qərarı ilə «bütün müəllimlər hərbi vəzifədən azad olundular».

Qori müəllimlər seminariyasının (1876-1918) Azərbaycan şöbəsi (1879-1918) təhsilin rus dilində olması səbəbindən (Azərbaycan dili fənni kimi tədris edilirdi) və seminariyanın Azərbaycandan kənarda yerləşməsinə görə orada təhsil alanların miqdarı məhdud miqdarda olmuşdur.

Bu məsələ Azərbaycan ziyalılarını düşündürürdü. Məsələn, Əlimərdan bəy Topçubaşov Rusiya çarı canişini qraf Voronsov-Daşkovun 1906-cı ilin 20 fevralında Tiflisdə öz sarayında keçirdiyi Zaqafqaziya nümayəndələrinin müşavirəsində etdiyi çıxışında təklif vermişdi ki, Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Azərbaycanın şəhərlərindən birinə köçürülsün. Həmin təkliflə Nəriman Nərimanov 1906-cı ilin 8 mayında «Həyat» qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində də çıxış etmişdi.

Bu təkliflər yalnız 1918-ci ildə həyata keçirildi. Belə ki, Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi həmin seminariyanın müəllimi Firudin bəy Köçərli-nin rəhbərliyi ilə Qazax şəhərinə köçürüldü və Qazax müəllimlər seminariyası adlandırıldı. Seminariyada dərslər sentyabrın 17-də başlanmışdı.

Beləliklə Qazax müəllimlər seminariyasının təşkilatçısı və ilk direktoru Firudin bəy Köçərli olmuşdur.

Bakıda oğlanlar üçün seminariya 1919-cu ilin sentyabrında yaradılmışdı. Burada qızlar üçün də ayrıca məktəb mövcud idi. 1925-ci ildə Bakıda 6 texnikum işləyirdi. Bütün respublikada isə həmin ildə 14 texnikum mövcud idi və bunların əksəriyyəti müəllimlər hazırlayan seminariya idi.

Gəncə, Şəki, Şamaxı və Şuşa müəllimlər seminariyaları 1921-ci ildə yaradılmışdır. Şəkidə 1927-ci ilə qədər seminariyada oğlanlar və qızlar ayrı-ayrı qruplarda oxuyurdular.

Respublikada olan müəllimlər seminariyaları 1924-cü ildə 113 nəfər, 1925-ci ildə 197 nəfər, 1926-cı ildə 760 nəfər müəllim hazırlamışdı. 1926/27 dərslər ilində Azərbaycanda olan 15 seminariyada 2260 tələbə oxuyurdu ki, bunlardan 737 nəfəri qız idi.

Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin ənənələrini davam etdirən həmin seminariyalarda yüksək tələbkarlıqla mükəmməl təhsil verilirdi. Bu seminariyalarda təhsil alan gənclər bəlkə də özləri bilmədən Azər-

¹ «Kommunist» qəzeti, 25 dekabr 1921.

baycanda xalq maarifinin siyasi əskərləri kimi yetişirdilər.

IV Ümumi Azərbaycan Sovetlər qurultayı (mart 1925) «Əski türk əlifbası haqqında» qəbul etdiyi qərarda müəyyən etmişdi ki, Respublikanın I dərəcəli bütün məktəblərində 1925/26 dərslərindən başlayaraq yeni türk əlifbasına (latın qrafikası ilə) keçid başlanmalı və bu siyasi tədbir 8 il müddətində (1932/1933-cü dərslər ilində) qurtarmalıdır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdi ki, yaşlı əhəlinin savadsızlığının ləğv edilməsi də yeni türk əlifbasında həyata keçirilməlidir.

1927-1929-cu illərdə savadsızlığı ləğv etmə üzrə yaranmış çoxsaylı axşam kursları vasitəsi ilə 106381 nəfər yaşlı əhali öz savadsızlığını ləğv etmişdi¹.

Əhəlinin əksəriyyəti savadsız olduğu üçün latın qrafikası ilə nəşr edilməyə başlanan qəzetləri oxuyanların da sayı çox az idi. Buna görə də 20-ci illərin ikinci yarısından əsas təbliğat vasitəsi toplantılar və kinofilmlərin göstərilməsi olmuşdur. Kəndlərdəki məktəb və klub binalarında, hətta əhəlinin geniş mənzillərində ödəncsiz göstərilən kinofilmlər böyük auditoriya toplayırdı.

Rəsmi göstərişə əsasən bütün məktəblərin şagirdləri izdihamlı keçirilən düşərgə iclaslarında qırmızı qalstuk təqdim edilməklə «pioner» təşkilatına qəbul edilirdilər.

Mövcud ali məktəblərdə tələbələrin milli tərkibi nisbəti azəri türklərinin xeyrinə deyildi. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Universitetinin müəllim və elmi işçilərinin tərkibində azərbaycanlılar 1922/23 dərslər ilində 11,8% təşkil edirdisə, 1928/29 dərslər ilində bu göstərici 41,2%-ə çatmışdı. Lakin bu da məqbul deyildi.

1930-cü ildə başlanan ümumi icbari ibtidai təhsilə keçid uğurla başa çatdı².

¹ Sovetlər Qurultayları sənədlərdə, 1917-1937. M. 1964, s.198 (rus dilində)

² Sovet Azərbaycanı (Elmlər akademiyasının nəşri). B., 1958, s.330.

§3. 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyət. Azərbaycan xalqının faşizm üzərində qələbədə tarixi xidməti

Azərbaycan xalqının 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsi dövrü ön və arxa cəbhələrdə döyüş və əmək fəaliyyətləri haqqında kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur.

Müharibənin başlanması ərəfəsi və ilk aylarında Bakı neft rayonu və bütövlükdə Azərbaycan respublikası Almaniyaya dövlət rəhbərliyinin hərbi doktrinasında mühüm hədəf obyektlərindən biri idi. Bunun üçün bir neçə səbəb var idi:

1. Hitlerin planına görə Sovetlər İttifaqı üzərində qələbədən sonra Almaniyaya ordusu Hindistan hədəflərinə qədər uzanan geniş əraziləri zəbt edərək, dünya ağalığına nail olmalı idi. Faşist ordusunun bu yolu isə Qafqazdan keçməli idi.
2. Hitlerə bu cəhanşümlü qələbəni əldə etmək üçün Azərbaycanın neft rayonları ilk növbədə işğal edilməli və Almaniyaya ordusuna xidmət etməli idi.
3. Bakı neftinin Almaniyaya əlinə keçməsinə yol verməmək məsələsi 1938-1940-cı illərdə İngiltərə və Fransa da planlarında mühüm yer tuturdu. Hətta təklif verilmişdi ki, Bakı neftinin Hitlerin əlinə keçməməsi üçün bu neft rayonunu bombardman yolu ilə sıradan çıxarmaq lazımdır.

Faşist Almaniyası 1939-cu ilin martında Rumıniya ilə bağladığı müqaviləyə əsasən onun Ploesti neft rayonuna nəzarət edirdi və Bakı neftinə də nəzarətə nail olsa idi, faşist ordusu İngiltərəyə qarşı başladığı hərbi əməliyyatlarda qələbəni daha tez əldə edə bilərdi. Buna görə də İngiltərənin yüksək hərbi dairələrində Bakı neftinin müqəddəratı məsələsi 1940-cı ilin əvvəlində geniş müzakirə edilirdi. Bu müzakirələrdən sonra Bakıya bomba zərbəsi endirilməsi

əvəzinə Bakı neftinin gələcəkdə Almaniyaya Qara dəniz vasitəsilə daşınmasının qarşısını sualtı qayıqlar vasitəsilə almaq planı qəbul edildi.

Beləliklə, II dünya müharibəsi Azərbaycanın sərhədlərindən çox uzaqlarda başlansa da, neft Bakısı üçün hərbi sahədə qorxu (bomba zərbəsi və s.) ilə həmin dövrdə başlanmışdı və Sovet hərbi rəhbərliyi də Bakı neft rayonunun müdafiəsi üçün müəyyən tədbirlər görməyə başlamışdı.

Mərkəzi Sovet hökumətinin qərarı ilə 1940-cı ildə hava hücumundan müdafiə üzrə Bakıda hərbişdirilmiş hissələr Sovet ordusu komandanlığı tabeliyinə keçirildi. Bakı şəhəri ətrafında uzunluğu 28 min km olan iki zolaqlı müdafiə zonası çəkildi.

SSRİ Dövlət müdafiə komitəsinin 1941-ci ilin 17 sentyabr tarixli qərarına əsasən Bakıda bütün vətəndaşların hərbi təlimə cəlb edilməsi böyük qətiyyətlə həyata keçirilirdi. Bakıya 1941-ci ilin oktyabrında köçürülmüş təyyarə zavodu həmin ilin dekabrının ortalarında ilk 5 təyyarəni quraşdıraraq cəbhəyə göndərmişdi. Gəncədə təyyarəçilik məktəbi yaradılmışdı və fəaliyyət göstərirdi.

SSRİ-yə qarşı müharibəni 1941-ci ildə başa çatdırmaq üzrə Hitlerin planı həyata keçirilmədikdə o, qərara gəldi ki, Qafqaz neftini ələ keçirmədən müharibəni davam etdirmək mümkün olmayacaqdır. Buna uyğun olaraq Hitler Moskva istiqamətinə təkrar hücum cəhdindən əl çəkərək, 1942-ci ildə əsas zərbəni Qafqaz istiqamətinə yönəltdi və «Edelveys» adlı gizli plan hazırlatdı. Bu haqda Hitler müttəfiqi Yaponiyanın səfiri general-leytenant Osimanı qəbul edərkən demişdi: «Mən qərara gəlmişəm ki, daha mərkəzi hissədə hücumu dayandırım. Mənim məqsədim Cənub cəbhəsində hücumu keçməkdir... Qafqaz istiqamətində zərbə endirəcəyəm. Neft üçün İrana və İraqa çıxmaq vacibdir».

Qərbin hərbi siyasət üzrə ekspertləri Hitlerin belə bir addım atacağını gözləmədilər. II dünya müharibəsi illərində

ABŞ prezidentləri F.Ruzvelt və H.Trumenin hərbi məsələlər üzrə məsləhətçisi olmuş admiral Uilyam Lekli öz xatirələrində yazır ki, 1941-ci ilin yayında Hitler Rusiyaya (Soverlər İttifaqına) hücum edəndə biz hesab etdik ki, «Alman orduları SSRİ-nin qərb rayonlarını işğal etdikdən sonra Hitler Stalina sülh təklifi ilə müraciət edər... Qafqazın neft mədənlərinin işğalı isə Avropanın istilasını reallaşdırmağa bilərdi. Lakin bu təhlükəli hadisə baş vermədi. Hitler Rusiyanın içərilərinə doğru irəlilədi və bununla da alman ordularının bütün əvvəlki nailiyyətlərini heçə endirdi. Almanlar 1941-1942-ci illərin qış kompaniyası dövründə Stalinqradda və Rostovda ağır məğlubiyyətlərə uğrayaraq, geri çəkildə biz hamımız rahat nəfəs aldığımız. Bununla da nəinki Bakı və onun tükənməz nefti, eləcə də bütün yaxın Şərqi zəngin neft mədənləri alman işğalçılarından azad edildi»¹.

II dünya müharibəsinin gedişində bu dönüş 14 ay davam etmiş Qafqaz uğrunda döyüşlər dövründə oldu.

Hitler müharibənin Şərq kompaniyasına başlarkən İranda yerləşdirdiyi 4000 nəfərlik hərbi qüvvəsinin köməyinə də belə bağlayırdı. Lakin Sovet rəhbərliyi İngiltərə ilə birlikdə İran dövlətini razılıq verməyə vadar etdi ki, İranın şimalından Sovet qoşunlarının, cənubundan isə İngiltərə qoşunlarının bu ölkəyə daxil olmasına icazə versin. Bu haqda imzalanmış müqaviləyə əsasən Sovet qoşun hissələri 1941-ci ilin 25 avqustundan başlayaraq İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycana daxil oldular. 44-cü və 47-ci Sovet ordu hissələri tərkibində buraya 77-ci, 396-cı və 402-ci Azərbaycan milli diviziyaları da daxil olmuşdu. (Pəhləvi, Rəşt və digər şəhərlərdə yerləşdirilmişdi). Göstərilən milli diviziyaların tərkibində olan ziyalılar və mədəniyyət işçiləri Cənubi Azərbaycanda doğma azəri-türk əhalisi arasında mədəni

¹ A.Jakovin. 1939-1945-ci illər (ikinci dünya müharibəsinin xronikası və sənədləri), Dormştadt, 1961, s.228 (alman dilindən tərcümə)

xidmət sahəsində xeyli iş apara bildi. İrana göndərilmək üçün seçilmiş mülki şəxslər (3816 nəfər) tərəfindən görülən bütün siyasi maarif və mədəniyyət işlərinə görkəmli dövlət xadimi Əziz Əliyev rəhbərlik edirdi.

Müharibə illərində Sovetlər ölkəsində əhalinin cəbhə zonalarından köçürülməsi məsələlərinin təşkilinə rəhbərlik partiya xətti ilə Partiya Siyasi Bürosunun üzvü Anastas Mikoyana həvalə edilmişdi. Azərbaycan xalqının qatı düşməni olan bu daşnakın gizli fəaliyyəti nəticəsində 1942-ci ilin yanvarında Azərbaycanlıların Qazaxstana və Orta Asiyaya köçürülməsi haqqında qərar layihəsi Partiyanın Siyasi Bürosunun müzakirəsinə təqdim edilmişdi. Bu tədbir Türkiyənin Sovetlər ölkəsi əleyhinə ikinci cəbhə açaraq müharibəyə başlayacağı təqdirdə Azərbaycan türklərinin guya qorxulu mövqeyi ilə izah edilirdi. Azərbaycanın o zamankı rəhbəri Mir Cəfər Bağirov təcili olaraq şəxsən İ.V.Stalinin qəbuluna gedərək onu inandıra bilmişdi ki, bu tədbir Azərbaycanda neft və pambıq kimi strateji məhsulların istehsalına böyük zərbə vuracaq, cəbhələrdə döyüşən azərbaycanlı döyüşçülərin mənəvi-siyasi fəallığına mənfi təsir edəcəkdir. İ.V.Stalin həmin məsələnin Siyasi Bürodə müzakirəsinə razılıq verməmiş və beləliklə də Azərbaycan xalqı üçün böyük faciələr törədə biləcək bu köçürülmə əməliyyatı baş tutmadı.

Azərbaycan xalqı SSRİ-nin tərkibində olmuş digər xalqlarla bərabər, Almaniyanın faşist ordusuna qarşı 1418 gün davam edən ədalətli müharibədə fəal iştirak edərək qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdir. Döyüş cəbhələrində Azərbaycandan göndərilmiş 650 mindən çox zabıt və əsgərlərdən yarısı bu müharibədə şəhid oldular. Azərbaycanda dünyaya göz açmış və fəaliyyət göstərmiş vətəndaşlardan 123 nəfəri döyüş cəbhələrində «Sovet İttifaqı Qəhrəmanı» fəxri adına layiq görüldü. 31 nəfər isə «Şöhrət» ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif edildilər.

Görkəmli hərbi sərkərdə, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəh-

rəmanı qvardiya general-mayor Həzi Aslanov, Sovet İttifaqı qəhrəmanları İsrail Məmmədov, Ziya Bünyadov, Aslan Vəzirov, Mehdi Hüseynzadə, Adil Quliyev, Xəlil Məmmədov, Nikolay Şevardiyev, Məlik Məhərrəmov və digərləri, qorxmaz qadınlarımızdan Züleyxa Seyidməmmədova, Şövkət Səlimova, Zibə Qəniyeva və başqaları öz qəhrəmanlıqları ilə xalqımızın tarixən mübarizliyini bir daha sübut etdilər. Müharibə illərində Azərbaycanın 170 mindən çox vətəndaşı SSRİ orden və medalları ilə təltif edildilər.

Görkəmli Sovet hərbi sərkərdələri Sovet İttifaqı marşalları G.K.Jukov və K.K.Rokossovski müharibə illərində dəfələrlə rəsmi çıxışlarında bildirmişdilər ki, Azərbaycan neftçiləri bu matorlar müharibəsində faşist ordusu üzərində qələbədə cəbhəni yanacaq və fasiləsiz təmin etməklə hələdici xidmətlər göstərmişlər. Bu haqda onların Böyük Vətən müharibəsi haqqında rəsmi sənədlər əsasında yazdıqları xatirələrində də məlumatlar verilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində cəbhənin tələb etdiyi benzin və sürtkü materiallarının 75-80%-ni Azərbaycanın hasil edərək cəbhələrə göndərməsi faktını bütün dünya bilir və təsdiq edir. Bu xidməti siyasi müstəviyə çevirən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: **«Əgər Bakının nefti olmasa idi, Sovetlər İttifaqının qələbəsi bəlkə də mümkün deyildi»**. Heydər Əliyev digər çıxışında həmin məsələni daha geniş planda şərh edərək qeyd edir ki, **«Tarix bu gün də, gələcəkdə də bilməlidir ki, İkinci Dünya müharibəsində, Böyük Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının xidməti, fəaliyyəti, rolu çox böyük olmuşdur»**.

Bütövlükdə İkinci dünya müharibəsi illərində (1939-1945) faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqı özünün çox zəngin və keyfiyyətli benzini, saxtaya dözümlü sürtkü materialları ilə bu böyük qələbəyə naminə misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Müharibə illərində Kremldə oturan Qafqazlı

bolşeviklər bu xidməti bilərəkdən qiymətləndirmədilər. Xalqımızın bu cahanşümül xidmətinə hələ də beynəlxalq səviyyədə layiqli qiymət verilməmişdir. Bu xidmət üçün Azərbaycan xalqına böyük bir abidə ucaldılmalıdır. Bu abidə ansamblında kimyaçı alim Yusif Məmmədəliyevin müharibənin qələbəsini təmin etmək naminə hərbi təyyarələr üçün yüksək oktanlı yanacaq yaratma üzrə etdiyi ixtiraların da geniş şərhi verilməlidir.

Görkəmli kimyaçı alim Yusif Məmmədəliyev müharibənin ilk aylarında Sovet hərbi təyyarələrini yüksək keyfiyyətli (oktanlı) yanacaq (benzolu propilenlə zənginləşdirmək yolu ilə) təmin edilməsinə nail olaraq öz elmi kəşfi ilə faşizm üzərində qələbədə misilsiz xidmət göstərmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycanda siyasi fikrin inkişafında ən böyük xidmət sahibi filosof, professor Heydər Hüseynov olmuşdur. Həmin illərdə o, «Faşist cəlladlarının fəlsəfəsi» (1942), «Azərbaycan ziyalıları Vətən müharibəsi günlərində» (1943) adlı əsərlərini nəşr etdirdi. Onun redaksiyası ilə «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin I və II cildləri (1943-1944), «Azərbaycan tarixinin qısa öçərki» (1945), «Azərbaycanca-rusca lüğət» (1941) çapdan çıxdı.

1940-1945-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialının rəyasət hey'əti sədrinin müavini olan Heydər Hüseynov az sonra filialın sədri seçilmişdi.

Azərbaycan ziyalılarının II dünya müharibəsi illərində geniş fəaliyyəti müəllifin digər əsərlərində ətraflı şərhləndirilmişdir¹.

§4. Azərbaycan generalları və admiralları

İkinci dünya müharibəsinin ən ağır və uzunmüddətli mərhələsi olan Böyük Vətən müharibəsi mövzusu, eləcə də xalqımızın tarixən yetişdirdiyi generallar və admirallar haqqında da oxucuya məlumat verməyi tələb edir.

Bu arzuya uyğun olaraq müəllif Azərbaycanlılar içərisindən son iki əsrdə yetişmiş 100 nəfərdən çox generalın və admiralın adlarını və soyadlarını, dünyasını dəyişmişlərin isə həm də yaşadıkları illər haqqında məlumatı oxucuya təqdim edir.

Azərbaycan xanlıqlarını XIX əsrdə Rusiya təsirində saxlamaq üçün Rusiya çarları bu xanlıqları idarə edən xanların bir hissəsinə general rütbələri vermişdir. Məsələn, Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xana general-leytenant, Şəki hakimi Cəfərqulu xana general-leytenant, Qarabağlı Məmməd həsən ağaya, Mehdiqulu xana, Cəfərqulu ağaya general-mayor rütbələri verilmişdir.

Böyük vətən müharibəsi illərində Azərbaycanlı zabitlər içərisindən on nəfərdən çoxuna general-mayor hərbi rütbəsi verildi.

XX əsrin 70-ci illərində Rusiyada xidmət edən azərbaycanlı generallardan T.Ağahüseynov, H.Rəsulbəyov və V. Bəşadlı, vitse-admiral H.Qasımbəyov Azərbaycanda xidmətə dəvəti qəbul edərək, respublikaya gəldilər.

Müəllifin 1997-ci illərdə nəşr etdirdiyi «Dünya azərbaycanlıları XX əsrdə» adlı kitabında ilk dəfə olaraq Azərbaycan generalları və admirallarının siyahısı verilmişdir. Müəllif bundan sonra da bu mövzu üzərində işini davam etdirmiş və oxucuya təqdim edilən yeni tərkib daha genişdir.

¹ İsmayilov, Azərbaycan Moskva uğrunda döyüşlərdə, B, 1991 (rus dilində); Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı, B, 2000.

GENERAL-POLKOVNİKLƏR

1. Abbasov Namik Rəşid oğlu
2. Ağahüseynov Tofiq Yaqub oğlu
3. Əbiyev Səfər Axundbala oğlu
4. Mehmandarov Səməd bəy Sadıq bəy oğlu (1857-1931)
5. Usubov Ramil İdris oğlu

GENERAL-LEYTENANTLAR

6. Ağayev Fərəc bəy (1811-1891)
7. Bakıxanov Cəfərqulu ağa (1799-1867)
8. Bərsadlı Saleh Əyyub oğlu
9. Qasımov Əbülfəz Əsədulla oğlu
10. Ərəblinski Balakışi Əlibəy oğlu (1828-1902)
11. Kərimov Kərim Abbasəli oğlu
12. Məmmədov Məmməd İsmayıl oğlu
13. Naxçıvanski İsmayıl xan Əhsən xan oğlu (1819-1908)
14. Naxçıvanski Hüseyn xan Kəlbəli xan oğlu (1863-1919)
15. Rəsulbəyov Hüseyn Cümşüd oğlu (1917-1984)
16. Heydərov Arif Nəzər oğlu (1926-1978)
17. Sadıxov Nurəddin Sadıx oğlu
18. Xoyski İskəndər xan (yaşadığı illər haqqında dəqiq məlumat yoxdur)
19. Şıxlinski Əliağa İsmayıl oğlu (1863-1943)
20. Yusifzadə Ziya Məmmədiyə oğlu

GENERAL-MAYORLAR

21. Abbasov Akim Əli oğlu (1911-1992)
22. Avşarov Ağası bəy (Peterburqda 1897-1902-ci illərdə süvari məktəbinin rəisi olmuşdur, yaşadığı illər haqqında dəqiq məlumat yoxdur)
23. Ağabəyzadə Məmmədsadıx İsmayıl oğlu (1865-1944).
24. Ağalarov Həsən bəy (1812-?)
25. Ağayev Fərəc bəy (dəqiq məlumat yoxdur)
26. Aslanov Həzi Əhəd oğlu (1910-1945)
27. Bakıxanov Həsən ağa Cəfərqulu oğlu (dəqiq məlumat yoxdur)
28. Əbilov Mahmud Əbdulrza oğlu (1898-1972)
29. Əliyev Heydər Əli Rza oğlu
30. Əliyev Məhərrəm Abış oğlu
31. Əliyarbəyov Tərən Abdulla oğlu (1892-1956)
32. Əzizbəyov Əzizağa Məşədi oğlu (1903-1966)
33. Ərəblinski Balakışi bəy Əlibəy oğlu (dəqiq məlumat yoxdur)
34. Ələkbərov Xanlar Səfər oğlu
35. Əsədov Məhəmməd Nəbi oğlu (1941-1991)
36. Əhmədov İbrahim Seyfulla oğlu (1927-1997)
37. Əfəndiyev Süleyman bəy Süleyman oğlu (1864-1919)
38. Bağirov Məmmədbağır Hadı oğlu (1901-1946)
39. Bayramov Mikayıl Bahadur oğlu
40. Bunyatov Teymur Nağdalı oğlu (1911-1974)
41. Vəzirov Qambay Məhəmməd oğlu (1899-1937)
42. Vəkilov İbrahim ağa Paşa oğlu (1854-1936)
43. Vəzirov Firudin bəy (1850-1925)
44. Vəliyev Cəfər Cəbrayıl oğlu
45. Qayıbov İsmət İsmayıl oğlu (1942-1991)
46. Quliyev Elçin İsağa oğlu
47. Quliyev Yaqub Allahqulu oğlu (1900-1942)
48. Quliyev Murtuz Heydər oğlu (1920-1978)

49. Zamanov Abbas Məmmədağa oğlu (1924-1988)
50. Zeynalov Hacıbaba Məmməd oğlu (1906-1969)
51. İsayev Mürsəl Məmməd həsən oğlu
52. İsmayıl bəy (Qutqaşınli) Nəsrullah Sultan oğlu (1806-1869)
53. İsrailov Sərdar Qurban oğlu
54. Yadigarov Həsən bəy İsrail oğlu (1854-1934)
55. Kazımov Səlahəddin Həsən oğlu (1920-1978)
56. Maqsudov Oktay Maqsud oğlu
57. Məlikyekanov Cavad bəy Rza oğlu (?-1942)
58. Məmmədov Hüseyn Mürsəl oğlu (1906-1974)
59. Məmmədov Kamil İsmayıl oğlu
60. Məmmədov Xəlil Məmməd oğlu (1916-1992)
61. Naxçıvanski Ehsan xan Kəlbəli xan oğlu (dəqiq məlumat yoxdur)
62. Naxçıvanski Kəlbəli xan (?-1823)
63. Naxçıvanski Cəməsid Cəfər qulu oğlu (1895-1938)
64. Nəsirov Mustafa Cəfər oğlu
65. Novruzlu Cahangir Yusif oğlu (1894-1958)
66. Novruzov Abbasəli Ramazan oğlu
67. Nuriyev Mustafa Qurban oğlu (1923-1982)
68. Rzayev Zaur Zədir oğlu
69. Rzayev Dadaş Qərib oğlu
70. Rəsulov Rəsul İslam oğlu
71. Rəfibəyov Səməd bəy Məşədi bəy oğlu (1892-1980)
72. Rüstəmov Əmir Məmməd oğlu
73. Səlimov Həbib bəy Hacı Yusif oğlu (?-1920)
74. Seyidov Tofiq Mirzə oğlu
75. Sultanov Xosrov bəy Paşa bəy oğlu (1879-1941)
76. Talışinski- Nağıyev Vaqif (dəqiq məlumat yoxdur)
77. Talışxanov Əsəd bəy (?-1919)
78. Talışxanov Mirkazım xan Mirəli xan oğlu (1855-1938)
79. Həşimbəyov Əliyar bəy Mehdi oğlu (1856-1920)
80. Həmidov Məmmədşərif Həbibulla oğlu (1917-1969)

81. Heybətov (Züvanov) Heybət Heybət oğlu (1898-1959)
82. Hüseynov Bahadur Məmməd qulu oğlu
83. Hüseynov Firudin Rəsul oğlu
84. Usubov İbrahim ağa (1872-1920)
85. Xalıqov Əbdül Süleyman oğlu (1916-1994)
86. Xaspoladov Əjdər Mahmud oğlu (1900-1986)
87. Xəlilov İnayət Hidayət oğlu
88. Şıxlinski Cavad bəy Məmmədağa oğlu (1875-1959)

ADMİRALLAR

89. Aslanbəyov İbrahim bəy Allahverdi oğlu – vitse admiral (1822-1900)
90. Qasimbəyov Həmid Həbib oğlu – vitse admiral
91. Cavadov Cəlil Məmmədəli oğlu – kontr-admiral (1916-1980)
92. Hüseynov Eduard Qəzənfər oğlu – kontr-admiral (1938-2000)
93. Əskərov Rafiq Hacı oğlu – kontr-admiral
94. Hüseynov Tofiq Yaqub oğlu – kontr-admiral
Görkəmli mühacir Hüseyn Baykaranın «Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi» (İstanbul, 1975, Bakı, 1992) kitabında (səh.256-257) 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda xidmət etmiş aşağıdakı azərbaycanlı generalların adları çəkilir:
95. Qaytabaşı Əbdül Həmid bəy Şərif bəy oğlu (?-1920)
96. Əmənulla Mirzə Qacar (1862-1937)
97. General Əmir Kazım Mirzə Qacar (1853-1920)
Cənubi Azərbaycan Milli hökumətinin xalq qoşunlarında 1946-cı ildə aşağıdakı generallar xidmət etmişlər:

98. Məmmədzadə Cəfər (Kavian) – Cənubi Azərbaycan xalq qoşunları Naziri
99. Azər Əbdülrza
100. Əbülqasım Əzimi
101. Qulam Yəhya
102. Mahmud Pənahi
103. Nəvai Abdini
104. Mirzə Rəfi Kəbiri.

Qeyd: Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2002-ci il 19 yanvar tarixli fərmanı ilə daha 15 nəfərə general rütbəsi verilmişdir: general – leytenant 7, general-mayor 7 və kontr admiral 1 nəfərə.

§5. Müharibədən sonrakı dövrün təzadlı siyasi həyatı və xalqın siyasi mədəniyyəti

Almaniya faşizminin hərbi qüvvələrinin darmadağın edilməsi və Böyük Vətən müharibəsində qələbə, böyük itkilərə və iqtisadi çətinliklərə baxmayaraq, xalqda ruh yüksəkliyi yaratmışdı. Sovet dövlətinin partiya rəhbərliyi ideoloji iş sahəsində əsas vəzifəni bu məzmununda formalaşdırdı: «Ölkədə ideoloji işi Vətən müharibəsində əldə edilmiş böyük qələbə səviyyəsinə qaldırmaq lazımdır».

Bu sahədə ilk tədbir olaraq kosmopolitizmə qarşı mübarizə – Qərbin burjua mədəniyyətinə müsbət yanaşan ziyalılardan qərbə sitayişdə ittiham edilməsinə başlandı. Görkəmli ədəbiyyatşünas prof. Mikayıl Rəfilinin Qərb ədəbiyyatına aludəçilikdə, dilçi alim professor Ə.Dəmirçizadə «Kitabi Dədə Qorqud» dastanını Azərbaycan dilinin ilk mənbəyi kimi qiymətləndirməkdə ittiham edildi. Görkəmli filosof akademik Heydər Hüseynov Şimali Qafqazın dağlı xalqlarının milli-

azadlıq hərəkatına və Şeyx Şamilin fəaliyyətinə düzgün qiymət verməkdə əsassız olaraq ittiham edildi və bu haqsızlıqlara dözməyən vətənpərvər alim intihar etdi.

Bütün bunlar və buna oxşar əsassız ideoloji qadağalar Azərbaycanın siyasi həyatında gərginlik yaratmışdı. Təxminən onillik bir dövrü əhatə edən bu siyasi gərginlik əhvali-ruhiyyəsinin sonunda SSRİ rəhbərliyi daha iki ideoloji gərginlikdən istifadə etdi. Xalqımızın böyük oğlu N.Nərimanovun guya millətçiliyi haqqında bir qədər zəifləmiş ittihamlar yenidən qabardıldı və respublikada Azərbaycan tarixinin və Azərbaycan dilinin rolunun guya şişirdilməsinə qarşı tədbirlər görülməyə başlandı. Azərbaycan partiya təşkilatında ideoloji sahə üzrə MK katibi V.Səmədovun əvəzinə həmin vəzifəyə Moskvada MK-da şöbə müdiri işləmiş V. Səmiçastnı göndərildi. O, Xruşşov-Mikoyan dəstəsinin tapşırığı ilə Azərbaycanı «düzəltməyə» göndərilmişdi.

1941-1945-ci illər müharibəsindən sonrakı dövrdə SSRİ-də «Sovet adamı» anlayışı insanlara geniş aşılmağa başlanmışdı.

Xalqların siyasi mədəniyyəti onların hər birinin milli mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq, SSRİ miqyasında böyük ciddiyyətlə geniş təbliğ edilən «Sovet mədəniyyəti», «beynəlmiləl (SSRİ çərçivəsində) mədəniyyət», «çoxmillətli sovet mədəniyyəti» üslubları ölkənin bütün xalqlarının beyninə yeridilərək, son nəticə kimi «Sovet adamı» üslubunun hamı tərəfindən həzm edilməsinə yönəldilmişdi.

Bu siyasətə keçid hər şeydən əvvəl bütün idarələrdə rəhbər və həlledici vəzifələrdə əsasən rusların və rusdilli ziyalıların yerləşdirilməsi vasitəsilə təmin edilirdi. Bütün bunlar millətlərdə (o cümlədən Azərbaycan millətində) Vətən və milli vətənpərvərlik hissini kütləşdirmək məqsədinə xidmət edirdi və bu sahədə tədbirlər 80-ci illərin ortalarına qədər davam etdi.

Bütün bunlara bədnam qonşularımız ermənilərin də bizə qarşı tarixi düşmənçilik, separatçılıq hərəkətləri əlavə edildi.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan rəhbərliyi (birinci katib Q.A.Arutyunov) İ.V.Stalinə məktubla müraciət etdi ki, Ermənistanın sovetləşməsinin 25 illiyi münasibətilə Qarabağ və Naxçıvanın Ermənistana verilməsi məsələsi həll edilsin. Mərkəz bu məsələ haqqında Azərbaycanın rəhbəri Mir Cəfər Bağırovun rə'yini soruşdu və bu sorğuya M.C.Bağırov cavab vermişdi ki, Şuşa istisna olmaq şərti ilə Qarabağ o zaman Ermənistana birləşdirilə bilər ki, Azərbaycanın özəli torpaqları olan və əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olan üç rayon – Basarkeçər, Vədi və Qafan Azərbaycana birləşdirilsin. Məsələnin belə həlli ermənilərin gələcək planlarına zidd olduğu üçün bu təklifi onlar qəbul etmədilər və bununla da həmin məktub arxivə verildi.

Sovet hökumətinin bütün varlığı dövründə Moskvada yüksək siyasi rəhbərlikdə olan daşnak Anastas Mikoyanın Azərbaycana qarşı hələ Nəriman Nərimanovun sağlığında başladığı düşmənçilik siyasəti davam etdirdi. Bu düşmənçiliyin bir halqası (əvvəlki bölmədə deyildiyi kimi) azərbaycanlıların Böyük Vətən müharibəsi illərində öz vətənlərindən Qazaxstana və Orta Asiyaya sürgün etmək cəhdi idisə (xoşbəxtlikdən baş tutmamışdı), ikinci halqası Ermənistanda yaşayan Azərbaycanlıların 1948-ci ildə öz ata-baba yurdlarından Azərbaycana köçürülməsi (qovulması) oldu. Anastas Mikoyanın və SSRİ xarici işlər nazirinin müavini daşnak Dekanozovun köməyi ilə «Xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistana gəlmək arzusu» haqqında Moskva rəhbərliyinə tələblər və təkliflər göndərilirdi və Sovet siyasi rəhbərliyi qərar qəbul etdi ki, xaricdən köçərək Ermənistana gələcək ermənilərin orada yerləşdirilməsi üçün Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılardan 100-150 min nəfərin Azərbaycanın düzən rayonlarına (Kür-Araz zonasına) köçürmək

lazımdır. 1948-1953-cü illərdə həyata keçirilən bu tədbir Ermənistanın dağ zonasından Azərbaycanın isti zonasına köçürülmüş minlərlə azərbaycanlı üçün fəlakətlərlə nəticələndi.

Sovet siyasi sistemi dövründə Azərbaycanda «Cənubi Azərbaycan» üslubunu işlətməyə faktiki olaraq qadağa qoyulmuşdu, elmi ədəbiyyatda yalnız «İran Azərbaycanı» üslubuna icazə verilirdi. Deməli, xalqın 170 il bundan əvvəlki yaxın keçmişi, faciəvi parçalanması (1828) heç olmamış kimi yaddan silindirilirdi. Buna uyğun olaraq, Azərbaycan ərazilərinin XX əsr kəsiyində hissə-hissə ermənilərə verilməsi də «qardaşlıq» rəmzi kimi ara-sıra vurğulanırdı. Bütün bunlar Vətənin tarixini bilən vətənpərvər ziyalıların daxilən gizli etirazlarına səbəb olsa da, mövcud üsul-idarə şəraitində tədbir görmək qeyri- mümkün idi.

70 illik Sovet rejiminin ən böyük qəbahəti insanlarda milli mənlilik hissini öldürmək və yeni manqurt nəsilləri yetişdirmək olmuşdur. Buna nail olmaq üçün isə ən əvvəl xalqımızın tarixi saxtalaşdırılmışdır. Bu sahədə ən böyük saxtalaşdırma iki məsələdə olmuşdur:

1. 1918-1920-ci illərdə yaradılmış və yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə və onun xadimlərinə vurulan millətçi damğası;
2. Azərbaycanın Rusiya imperiyasına birləşdirilməsinə verilən saxta qiymət.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə – xalqımızın XX əsrdə ilk müstəqil dövlətçiliyinə Sovet siyasi ədəbiyyatında «burjua-millətçi qurum» qiymətinin verilməsi şovinist rus-bolşevik ideologiyasının tələbinə tamamilə uyğun idi. Bu cümhuriyyətin fəaliyyəti haqqında əvvəlki bölmədə deyilmişdir və əlavə izahata ehtiyac duyulmur.

II dünya müharibəsindən sonrakı illərdə SSRİ-nin bütün xalqlarının çar Rusiyası tərkibində olduqları dövrə qiymət məsələsinə yenidən baxıldı. Marksizmin barilərindən

olan Fridrix Engels tərəfindən Rusiya çarizminin xarici siyasətinin işğalçılıq siyasəti kimi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq İ.V.Stalin bu qiyməti tənqid edərək göstəriş verdi ki, yeni tərtib ediləcək «SSRİ tarixi» dərsliklərində qeyri-rus xalqların Rusiya imperiyası tərəfindən ilhaq edilməsi mütərəqqi tarixi fakt kimi qiymətləndirilsin və həmin məsələdə bu müddəa əsas götürüldü ki, qeyri-rus xalqlar Rusiya dövləti tərkibində rus mədəniyyətinin tə'siri ilə daha sür'ətlə inkişaf etmişlər. Əlbəttə bu «əsaslandırma» həqiqətdən çox uzaq idi. Burada əsas məqsəd yaxın gələcəkdə qondarma «sovet xalqı», «sovet adamı» üslublarına keçmək üçün «əsas» yaratmaq idi.

Azərbaycanlı müsəlman gənclərin Sovet hakimiyyətinin ilk illərində və 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə orduda xidməti və onlardan zabit kadrlarının müəyyən qədər hazırlanması müharibə dövrünün tələbi idi. Lakin müharibənin qurtarmasından sonrakı onilliklərdə Sovet ordusunun zabiti hissəsinə azərbaycanlıların az cəlb edilməsi yuxarıdan istiqamətləndirilən şovinist siyasətin nəticəsi idi. Xoşbəxtlikdən uzaqgörən siyasi xadim Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən (1969-cu ildən) başlayaraq xalqımız üçün bu zərərli siyasətin qarşısını almaq üçün təsirli addımlar atdı.

Bakıda Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəb açıldı. Azərbaycanlı gənclərin respublikadan kənarda olan hərbi məktəblərə qəbul olunması sahəsində böyük işlər görüldü və hər il yüzlərlə azərbaycanlı gənclər Sovetlər İttifaqının mərkəzi şəhərlərində olan hərbi məktəbləri qurtararaq zabiti rütbələri aldılar. Bütün bunlar gələcəkdə milli ordu yaradılması işinə çox gərəkli olan nailiyyətlər idi və bu uğurlar XX əsrin sonuncu onilliyində Azərbaycanda çətin müstəqillik yolunda milli ordu yaradılmasında gərəkli oldu.

Göründüyü kimi Azərbaycan xalqının 70 illik Sovet hakimiyyəti dövründəki həyatını yalnız qara boyalarla boy-

ayaraq, mənfi qiymət vermək düzgün olmazdı. Əvvəla ona görə ki, göstərilən 70 ildə xalqın həyatının iqtisadi və mədəni sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlər olmasa idi, on il bundan əvvəl öz müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan xalqı bu müstəqilliyə daha zəif iqtisadi və mədəni özü üzərində başlamalı olardı. Bu iş keçid dövründə ölkənin onsuz da ağır vəziyyətini daha da ağırlaşdırardı.

§6. Azərbaycanda siyasi təhsil sistemi

Azərbaycanda yüksək tipli ilk siyasi təhsil müəssisəsi 1921-ci ilin dekabrında təşkil edilmiş Mərkəzi Sovet – Partiya məktəbi olmuşdur. Bu məktəb 1928-ci ildə Bakı partiya komitəsi nəzdində olan Ali Sovet Partiya məktəbi ilə birləşərək, ikiillik Azərbaycan Mərkəzi Sovet – Partiya məktəbi adı altında fəaliyyətini Böyük Vətən müharibəsinin başlanmasına qədərki dövrdə davam etdirmişdir.

II dünya müharibəsi qurtarıqdan sonra cəbhələrdən külli miqdarda müharibə iştirakçıları hərbi xidmətdən tərxis edilərək qayıtmağa başladı. Ölkədə başlanmış dinc quruculuq dövründə partiya (siyasi) və təsərrüfat sahələri üzrə təhsilin vacibliyi hiss olunurdu.

1945-ci ilin payızında Respublika üzrə ilk təhsil müəssisəsi olan bir illik partiya məktəbi Bakının ətrafında yerləşən Buzovna qəsəbəsindəki malikanədə yerləşirdi. Sonrakı (1946) ilin 1 noyabrında həmin məktəb iki illik respublika partiya məktəbi adı ilə Bakı şəhərində fəaliyyətə başladı və onun müdavimlərinin yarısından çoxu Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçıları idilər.

1946-cı ilin avqustunda Kommunist Partiyası mərkəzi komitəsi «Rəhbər partiya və sovet işçiləri hazırlamaq və on-

ların hazırlığını artırmaq haqqında» xüsusi qərar qəbul etdi və bu qərara əsasən bütün respublikalarda geniş partiya siyasi təhsil sistemi yaradıldı.

Siyasi təhsilin ən kütləvi şəbəkəsi olan partiya maarifi hər ilin 1 oktyabrında işə başlayır və xüsusi seçilmiş təbliğatçıların rəhbərliyi altında sonrakı ilin 1 iyununa qədər davam edirdi. Öyrənilən problemləri seçmək könüllülük əsasında idi: gənc kommunistlər məktəbi, nəzəri seminarlar, partiya-təsərrüfat fəalları məktəbi, ideoloji iş üzrə fəallar məktəbi. Daha hazırlıqlı şəxslər üçün fərdi müəllim və müstəqil çalışma yolu ilə konkret nəzəri problemlərin öyrənilməsi təşkil edilirdi.

Bakı Ali Partiya məktəbi 1954-cü ildə fəaliyyətdə olan üçillik respublika partiya məktəbi əsasında 1956-cı ildə yaradıldı. Bu sətirlərin müəllifi 1954-1961-ci illərdə Bakı Ali Partiya məktəbinin direktoru (rektoru) olmuşdur. Məktəbin xüsusi fakültəsində Cənubi Azərbaycandan 1945-1946-cı illərdə gəlmiş demokratik gənclər təhsil alırdı.

Həmin dövrdə respublikanın bu yeganə ali siyasi təhsil ocağında təxminən 500 nəfərə qədər müdaxim oxuyurdu: məktəbdə təhsil Azərbaycan və rus dillərində aparılırdı və Cənubi Azərbaycandan Azərbaycana pənah gətirmiş ziyalıların, demək olar ki, əksəriyyəti bu illərdə hissə-hissə Bakı Ali Partiya məktəbinə qəbul olundular və hamısı da yaxşı siyasi təhsil aldılar.

1955-1959-cu illərdə Bakı Ali Partiya məktəbində Bolqarıstan Xalq Respublikasından 10 nəfər türk; Gürcüstan və Dağıstandan, hər il hərəsindən 5-10 nəfər təhsilə qəbul olunurdular və təhsillərini qurtararaq öz vətənlərinə qayıdirdılar.

Ali Partiya məktəbinə respublikanın rayon və şəhərlərindən təhsilə göndərilən müdaximlər bir qayda olaraq, şəhər və rayon partiya komitələrinin katibləri və şöbə müdirləri, icraiyyə komitələrinin sədriləri və ya müavinlərindən

ibarət idi. Bunların aylıq maaşları iş yerlərində aldıkları maaş səviyyəsində saxlanmışdı.

Bakı Ali Partiya məktəbində işləyən professor – müəllim heyəti hər il Partiya Mərkəzi komitəsi tərəfindən təsdiq edilirdi. Həmin illərdə ştat və ya yarımştat dərslər yükü ilə Bakı Ali Partiya məktəbində respublikanın tanınmış ziyalılarından professorlar Vahid Qəhrəmanov, Ələsgər Qasımov, Qurban Yusifzadə, Qanbay Xanməmmədov, Hadi Mirzəzadə, Pyotr Valuyev, dosentlərdən Əli Əliyev, Əyyub Axundov, Dilşad Muqanlinskaya, Əbülfəz Qasımov, Mirzə Cəbiyev və onlarla digər tanınmış müəllimlər səmərəli işləmişlər.

Partiya və sovet quruluşu fənni üzrə mühazirələri Partiya Mərkəzi Komitəsinin katibləri və şöbə müdirləri oxuyurdular.

Bakı Ali Partiya məktəbi nəzdində vaxtaşırı partiya və sovet işçilərinin təkmilləşdirilməsi üzrə kurslar da təşkil edilirdi.

Respublika gənclərindən məhdud bir hissə Moskvada bütün ölkə üçün siyasi kadrlar hazırlayan partiya təhsil müəssisələrində- İctimai Elmlər Akademiyasında və Ali Partiya məktəbində təhsilə göndərilirdilər.

Müharibədən sonrakı ilk dövrdə ən yüksək tipli siyasi təhsil verilməsi məqsədi ilə Moskvada yaradılan İctimai Elmlər Akademiyasına hər il Azərbaycandan təhsilə göndərilməyə 3 yer verilirdi. Akademiyaya rəhbər partiya işçilərindən elmi işə hazırlığı olanlar ezam edilir və Moskvada keçirilən qəbul imtahanlarından əvvəl namizədlərdən seçdiyi ixtisas üzrə 40 səhifəlik yazılı mətn (referat) tələb olunurdu. Bu sətirlərin müəllifi 1951-1954-cü illərdə həmin Akademiyada təhsil almışdır. Azərbaycanda 50-80-ci illərdə rəhbər işlərdə olmuş şəxslərin böyük bir hissəsi bu təhsil müəssisələrinin məzunları olmuşdur.

§7. Azərbaycanda sosializm cəmiyyəti qurulmasının siyasi nəticələri

XX əsrin 70 ilini əhatə edən sosializm quruculuğu dövrünün nəticələrini Azərbaycan xalqının həyatında iki böyük hissəyə – müsbət və mənfi nəticələrə bölmək olar.

1920-ci ildə Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən zəbt edilməsi qaçılmaz bir hal idi. Bu haqda Nəriman Nərimanovun və Məmməd Əmin Rəsulzadənin fikirləri üst-üstə düşür¹.

Rusiyanın cənub sərhəddində yerləşən və onun bilavasitə təsir dairəsində olan Azərbaycan Rusiya tərəfindən zəbt edilməyə idi, Ermənistan və Gürcüstanın da zəbt edilərək keçmiş çar Rusiyası sərhədlərində bərpa edilməsi planı reallaşa bilməzdi. Bu siyasətdə bolşeviklər çar Rusiyasının sadıq varisləri oldular.

Rusiyanın bəzi siyasətçiləri hesab edirlər ki, inkişafca Avropadan geridə olan Rusiya V.İ.Lenin üçün Avropada yaranmış marksizm nəzəriyyəsini burada tətbiq etməyə bir sınaq meydanı rolunu oynadı və bu sınaq meydanı 70 ildən sonra iflasa uğradı, yəni parçalanaraq dağıldı.

SSRİ-nin dağılmasının səbəbləri ayrıca bir tədqiqatın mövzusudur. Göstərilən 70 ildə Şimali Azərbaycan Sovet İttifaqının tərkibində olmuş, inkişaf etmiş və yaşamışdır.

Azərbaycanın Sovetlər İttifaqı tərkibindəki dövrdə iqtisadi və mədəni uğurları danılmazdır: bu illərdə Azərbaycanda çox zəngin iqtisadi və intellektual potensial yaranmış, çoxsəhəli mədəni quruculuqda böyük uğurlar əldə edilmişdir. İqtisadiyyatın sosialist məzmunu nəzərə alınmazsa, ölkə iqtisadiyyatı da müəyyən inkişafa nail olmuşdur.

Azərbaycanda 1919-cu ildə yaradılmış Dövlət Univer-

sitetindən sonrakı ali məktəblərin hamısı sovet dövründə təşkil edilmişdir. Bu dövrdə yaradılan ilk ali məktəblər: Politexnik institut (sonralar Sənaye institutu adlandırıldı)-1920- ildə, Pedaqoji institut –1921-ci ildə təşkil edilmişdir.

1922 –ci ildə Azərbaycandan 81 tələbə Qərbi Avropa ölkələrində təhsil alırdı. Bunlardan 49 nəfəri Almaniyada və Fransada, qalanları İtaliya və Türkiyədə oxuyurdular. Rusiyanın ali məktəblərində isə 1923-cü ildə 192 nəfər azərbaycanlı tələbə oxuyurdu.

Moskvada 1921-ci ilin aprelində açılmış Şərq zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində Azərbaycana hər ildə 15 yer verilmişdi. 1922-ci ildə Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya Kommunist Universitetində də Azərbaycandan tələbələr oxuyurdu.

1940-1941-ci dərslər ilində Azərbaycanda 16 iri ali məktəb mövcud idi.

Bununla yanaşı Azərbaycanın öz təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin milli tərkibində azərbaycanlıların artırılması təhsil siyasətində xüsusi yer tuturdu. Əgər 1934/1935 dərslər ilində Dövlət Universitetinə qəbul olunan 176 nəfərdən 105 nəfəri (60%) azərbaycanlı idisə, 20 ildən sonra 1955/1956-cı dərslər ilində qəbul olunanlardan 2385 nəfəri (77,6%) azərbaycanlı olmuşdur.

1938-ci ildə əhalinin hər min nəfərinə Azərbaycanda 195 şagird düşürdü. Bundan on il əvvəl ümumi ibtidai icbari təhsil həyata keçirilmişdi və yaşlı əhalinin savadsızlığı əsasən ləğv edilmişdi.

Müsəlman Şərqində ilk konservatoriya Bakıda 1920-ci ildə yaradılmışdır. Həmin ilin mayından Opera və Balet teatrı işə başlamışdı. Azərbaycan Dövlət Dram teatrı 1922-ci ilin yanvarında, teatr texnikumu isə 1923-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır. Bütün bunlar müsəlman Şərqi üçün yenilik idi.

Əlbəttə Sovet hakimiyyəti illərində iqtisadi, maarif-elm və ədəbiyyat-incəsənət sahələrində əldə edilmiş nai-

¹ Bu haqda bax: İ.Z.İsmayılov. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri. B., 1995, s.33-55.

liyyətlər haqqında daha geniş şərh vermək olar. Lakin bütün bunlar məlum və hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir həqiqət olduğu üçün bu haqda geniş təfəsilatə ehtiyac duyulmur.

Sovet sisteminin Azərbaycan xalqının həyatında yuxarıda sadalanan nailiyyətləri ilə yanaşı onun törətdiyi ağır cinayətlər və mənfi təsirlər də az olmamışdır.

Ən böyük cinayət sosializmin ideologiyasında cəmiyyətin əhalisinə sinfi münasibətdən irəli gəlmişdir. O münasibət ki, onu Sovet quruluşunun ilk illərində böyük öndər Mustafa Kamal paşa Atatürk kəskin tənqid etmişdi. M. Atatürk qətiyyətlə göstərirdi ki, cəmiyyəti siniflərə bölmək millətə, xalqı parçalamaq deməkdir. Məlumdur ki, Qərbin maarifçi mütəfəkkirləri və siyasətçiləri də cəmiyyəti siniflərə yox, stratlara, peşə və məşğuliyyət növünə görə təbəqələrə bölürlər.

Sovet sistemində hökm sürən bu sinfi baxış isə xüsusi-lə türkdilli müsəlman xalqlarına qarşı daha qəddar tədbirlər görülmək üçün bəraət rolunu oynadı.

Ölkədə kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinə ortabab kəndlilər müqavimət göstərdikdə (1930-cu illərin əvvəlləri) Kommunist Partiyası rəhbərliyi direktiv göstəriş verdi ki, bu müqaviməti törədənlər qolçomaqlar və müsəlman din xadimləridir və onların açıqcasına məhv edilməsinə başlandı. Bu azmış kimi, müsəlman respublikalarında mövcud olmayan panislamizm və pantürkizmə qarşı geniş miqyaslı hücumlar başlandı. Sinfi düşmən axtarışı illərində (20-30-cu illər) mə'nəvi irsimiz olan kitabları da məhv etməklə mədəniyyətimizə sağalmaz zərbələr vurulmuşdur. 1929-cu ildə latın və 1939-cu ildə kiril əlifbalarına keçid bu mədəni vəhşilik üçün bir bəhanə oldu¹.

Bu siyasətin vurduğu zərbələr və külli miqdarda insan itkisi haqqında kitabın müvafiq bölməsində deyilmişdir.

İctimai mülkiyyətə əsaslanan sosialist iqtisadi quruluşu fərdi mənafeyə əsaslanan xüsusi təsərrüfat kapitalizmi ilə yarışda qələbə çala bilmədi. Halbuki, K.Marks və F.Engels «Kommunist Partiyasının Manifesti»ndə yazmışdılar ki, bu yarışda kommunizm ideologiyasının iqtisadi əsasının (ictimai mülkiyyət) qələbəsinə əmindirlər. Kolxozda toxum səpən kolxozçu səpdiyi toxumdan oğrayırsa (əvəzində zay taxıl və ya qum-torpaq qataraq) ictimai kolxoz mülkiyyəti məhsuldarlıq üzrə yarışda necə qələbə çala bilərdi? Halbuki, heç bir fərdi kəndli özü üçün səpdiyi toxumdan oğramaz.

Beləliklə Sovetlər ölkəsində qurulmuş «kazarma tipli sosializm» (belə qorxunun ola bilməsi haqqında K.Marks və F.Engels yazmışdılar) Sovet adamını kollektivçi – ictimaiyyətçi edə bilmədi.

Sovet tipli sosializm çoxmillətli ölkədə milli məsələni yalnız qadağa yolu ilə «həll etdi»: e'lan edildi ki, sosializmdə bütün millətlər arasında dostluq olmalıdır. Halbuki, əvvəlki dövrdən və sistemdən qalmış milli nifaqlar, milli inamsızlıqlar ədalət əsasında həll edilmədiyi üçün gizli də olsa yaşayırdı və gec-tez yenidən baş qaldırmalı idi.

Rəsmi siyasətdə milli və ümumsovet (beynəlmiləl) mənafehlərin vəhdəti təbliğ edilsə də, ümumsovet mənafehinə həmişə üstünlük verildirdi. Hər hansı bir xalq öz milli mənafehinə üstünlük mövqeyindən çıxış edirdisə onu «milli məhdudiyyətçilik»də ittiham edir, həmin təklifləri irəli sürənlər isə «millətçi» kimi damğalanırdı. Halbuki, öz millətini sevmək heç bir halda qəbahət və ya cinayət kimi qəbul edilməməlidir. Millətçilik, milləti sevrlik adi bir hal kimi qəbul edilməlidir.

Rusiya bolşevikləri «kim bizimlə deyilsə, bizim düşmənimizdir» şüarı və prinsipini əsas götürərək Azərbaycan xalqını da öz tarixi və milli köklərindən ayırmaq siyasətini reallaşdırmaq istəyirdilər. Bunun üçün 1920-ci ildən başlanmış terror və siyasi deportasiyalardan sonrakı dövrdə ilk

¹ Bu haqda daha geniş, bax: «Vətən səsi» qəzeti, 7 mart 1991-ci il.

növbədə xalqın görkəmli ziyalılarını – Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq kimi yüzlərlə ziyalıni məhv və ya sürgün etdilər. Bu ziyalıların böyük bir hissəsi isə ölkədən qaçmağa məcbur oldu.

Azərbaycanda Sovet tipli sosializmin ən eybəcər təzahürü islam dininin qadağan edilməsi olmuşdur.

Rəsmi siyasətdə, hətta əsas qanunda «vicdan azadlığı» elan edilsə də, islam dininə bütün hallarda qadağa hökm sürmüşdür. Belə siyasətin nəticələri haqqında kitabın növbəti bölməsində deyilmişdir.

Rəsmi məlumatlara görə Azərbaycanda repressiya illərində 50 mindən artıq adam güllələnmiş, 100 mindən çox insan Sibir və Qazaxstana sürgün edirmişdir¹.

Azərbaycanın SSRİ tərkibində olduğu 67 ildə (1923-1990) bir tərəfdən gənclərimizin ordu sıralarında xidməti üçün şərait yarandısa, digər tərəfdən Azərbaycan millətinə mənsub olan gənclərdən zabıt hey'ətinin yaradılmasına gizli də olsa müəyyən maneçiliklər edilirdi.

Məlum səbəblərə görə 90 illik çarizm şəraitində Azərbaycanlılardan general və zabıtlərin sayı nisbətən az olmuşdur. 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonrakı illərdə də zabıtlərimizin sayı getdikcə azalırdı. «Krasnaya zvezda» qəzetinin (Moskva) 1992-ci il 4 iyun tarixli sayında göstərilir ki, İttifaq ordusunun alay (polk) komandiri müavinindən yüksək vəzifələrdə azərbaycanlı komandirlərin sayı cəmi 9 nəfər olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Böyük Vətən müharibəsi illərində və ondan əvvəlki dövrdə, hətta Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində (1918-1920) azərbaycanlı general və zabıtlərin sayı qat-qat çox olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1920-1921-ci illərin qırmızı terroru dövründə Azərbaycanda 12 general və 486 zabıt məhv edilmişdi.

Ayrıca olaraq Böyük Vətən müharibəsi illərində vəziyyət haqqında deməyə ehtiyac duyulur. Belə ki, cəbhələrin tələbinə uyğun olaraq hərbi xidmətə səfərbərliyin geniş miqyasda aparılması və milli diviziyaların yaradılması bu sahədə mövcud olan ədalətsizliyi əsasən ləğv edə bilmişdi.

SSRİ-nin mövcudluğu şəraitində ordunun siyasətdən kənarda olması, yalnız Vətəni müdafiə siyasətinə xidmət etdiyini əsas götürsək, II dünya, Böyük Vətən müharibəsi veteranlarının hafizələrində müharibə səngərlərində milliyyətsiz qardaşlıq hisslərinin itirilmədiyinin səbəblərini başa düşmək çətin deyil.

Böyük Vətən müharibəsi veteranları hərəkətinin geniş miqyasda davam etməsinin əsas səbəbini də bunda axtarmaq lazımdır¹.

Beləliklə XX əsrdə üç növ siyasi qurumda yaşamış Azərbaycan xalqı (1901-1917-ci illərdə – çarizm üsulidarəsi, 70 illik Sovet siyasi sistemi və son illərin dövlət müstəqilliyi dövrü) gərgin siyasi həyat keçirmiş və bu gərginlik onun siyasi mədəniyyətinə də müəyyən təsirlər etmişdir.

§8. Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət

Sovet rəhbərliyinə Mixail Qorbaçovun gəlməsi və «yenidənqurma» dövrünün başlanması ölkə daxilində qeyri-sabitliyi gücləndirdi. Şərqi Avropa ölkələri blokunun SSRİ-dən ayrılması isə ölkədaxili vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə kö-

¹ «Xalq» qəzeti, 30 dekabr 2000.

¹ Bax: İsmayil İsmayilov. Azərbaycanlıların II Dünya müharibəsində iştirakı. B., 2000, s.152-183.

məkçisi Brent Skoukroft həmin dövrdə söyləmişdi ki, SSRİ-də eyni zamanda üç inqilab baş verir: siyasi inqilab, iqtisadi inqilab və ölkəni bir mərkəzdən idarəçiliyin dağılması mənasında inqilab.

Sovetlər İttifaqına 1985-1990-cı illərdə rəhbərlik etmiş Mixail Qorbaçov fenomeni hələ çox sirləri özündə gizlədir və onun söylədikləri sözlərə inanmaq sadələşmələr olardı. Bununla belə onun bəzi cümlələri özünü ifşa etməyə imkan verir.

1999-cu ildə Türkiyədəki Amerika Universitetinin keçirdiyi seminardakı nitqində M.Qorbaçov demişdir: «Mənim həyatımın məqsədi insanlar üzərində dözülməz hökmranlıq olan kommunizmin məhv edilməsi olmuşdur», SSRİ-yə rəhbərlik dövründə «mənim idealım sosial-demokratik ölkələrin yolu olmuşdur». Bu nitqində M.Qorbaçov həm də demişdir ki, «mən SSRİ-ni mövcud sərhədlərdə, lakin başlanmış demokratik dəyişikliklərin məzmununa uyğun yeni adda saxlamaq istəyirdim. Lakin mən bunu edə bilmədim. Yeltsin son dərəcə hərisliklə hakimiyyətə can atırdı...»¹

Əlbəttə, SSRİ-nin dağılması təkcə M.Qorbaçovun arzusu ilə olmamışdır. Bu haqda cürbəcür fikirlər mətbuatda yazılmışdır və görünür ki, hələ yazılacaqdır. Bu suala tutarlı və hərtərəfli cavab vermək gizli saxlanan arxivlər açıldıqdan sonra mümkün olacaqdır.

Bununla belə, Sovet imperiyasının dağılmasının əsas səbəblərindən² biri iqtisadi səbəb sayılmalıdır.

Bəşər tarixində mövcud olmuş imperiyaların əksəriyyətinin əyanları (elitası) digər xalqları müharibələr vasitəsilə özlərinə tabe etmək hesabına eyş-ışrətə, zəngin saray

¹ «Veteran» qəzeti (rus dilində, Moskva) iyun 2000, №27 (596). Bu qəzet M.Qorbaçovun nitqinin mətninin Slovakiyanın «Zarya» qəzetinin 1999-cu il 24 sayından iqtibas etmişdir.

² Bax: İ.Z.İsmayilov, Azərbaycanın dövlətçilik fikri очерkləri, B., 1996, s. 95-100

həyatına qurşanmaları sayəsində zəifləmiş, az sonra isə öz başçıların fərsizliyi hesabına məhv olmuşdur.

Sovet (Rus) imperiyası Marksın nəzəriyyəsinə sədaqət əsasında yaradılsa da, onun bütün 70 illik dövrü Marksın özünün nəzəri planı tənqid etdiyi «qazarma sosializmi» quruluşundan başqa bir şey olmadı.

K.Marks və F.Engels «Kommunist partiyasının manifesti»ndə yazmışdılar: Burjua alimləri bizi tənqid edərək söyləyirlər ki, kommunizmin ideyası olan «ictimai mülkiyyət» bərqərar olarsa, ümumi bəşəri tənbellik baş verəcəkdir.

Həqiqətən də, «qazarma sosializmi» məzmununda ideologiyayı qəbul edən Sovet siyasi rəhbərliyi 70 il ərzində öz əhalisini əsasən ölkənin zəngin qızıl, neft-qaz və digər xammal sərvətlərini xarici dövlətlərə satmaq (dünya sosializm sistemi yarandıqdan sonra bunun üçün imkan daha da çoxalmışdı) hesabına dolandıra bildi. 80-ci illərin əvvəllərindən hiss olunurdu ki, ölkə böyük iqtisadi çətinliklərlə qarşılaşır və bunun qarşısını almaq üçün Mixayıl Qorbaçov tərəfindən «yenidən qurma» adlı bir tədbir icad edildi.

SSRİ-nin 70 illik tarixi, əmək məhsuldarlığının son dərəcə aşağı olduğu bir ölkənin həyatının tarixi idi. Bu ölkə «öz bədənində toplanmış ehtiyat qüvvədən hər gün istifadə hesabına yaşayan xəstəyə» bənzəyirdi.

Çin kommunistləri belə bir qorxunun, onların ölkəsi üçün də olduğunu başa düşərək, qurduqları sosializm cəmiyyətinə tamamilə başqa bir iqtisadi istiqamət verdilər və ola biləcək öldürücü zərbədən yaxa qurtardılar. Əlbəttə, bu deyilənlər böyük bir mövzunun şərhinin kiçik bir hissəsidir.

SSRİ-nin dağılması, bəlkə də dünya miqyasında, islam münasibətdə yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Öz ərazisində yaşayan 20 milyona yaxın müsəlman xalqlarını dini etiqaddan məhrum olmaları vəziyyətində 70 il ərzində saxlayan Rusiya şovinist dairələri, bu xalqların müqavimətini qırmaq üçün bütün tədbirlərə əl atmışdılar.

Sovet imperiyasının dağılmasının müsəlman xalqları üçün ön böyük uğuru, dünyada 6 müsəlman xalqın (Azərbaycanlılar, qazaxlar, qırğızlar, özbəklər, türkmənlər, taciklər) öz müstəqilliklərini əldə edərək müstəqil dövlətlərini yaratması oldu¹.

Yuxarıda sadalanan yeni yaranmış 6 müsəlman xalqının dövlətindən son 10 ildə siyasi vəziyyətin ən ağır olanı Azərbaycan olmuşdur. Bu onunla əlaqədardır ki, onsuz da mürəkkəb olan keçid dövründə Azərbaycan qonşu Ermənistanın təcavüzkar millətçilik ideologiyasının nəticəsi olaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi əsasında hərbi hücumuna məruz qaldı və erməni hərbi hissələri onun ərazisində yerləşdirilmiş Rusiya ordu hissələrinin bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal edə bildi.

Azərbaycanın bu hərbi uğursuzluğunun əsas səbəbləri hansılardır?

Birinci səbəb: Ermənistanın 1951-ci ildən başlayaraq xarici ölkələrdə (Livanda və Suriyada) «Asala» adlı gizli erməni ordusunu yaratmağa başladığını bildiyimiz haqda, 1988-ci ilin payızından erməni hərbi hissələri Ermənistandan bütün azərbaycanlıları vəhşicəsinə qovduqdan sonra da Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslər Respublikada müdafiə qüvvələrinin yaradılmasına biganəlik göstərdilər. Halbuki, milli mənafe bunu tələb edirdi.

Belə bir vəziyyətdə 1990-cı ilin 18 mayında Azərbaycanın ilk prezidenti seçilmiş Ayaz Mütəllibov seçilməsindən yalnız dörd ay sonra (5 IX) Müdafiə Şurası və Müdafiə Nazirliyi yaradılması haqqında sərəncam verdi. Bundan da üç ay sonra (5.XII.91) milli orduya xidmətə ilk çağırış elan edildi. İki ay müddətində keçirilən bu çağırışa orduda xidmətə çağırılması nəzərdə tutulan plan yalnız 25% yerinə ye-

tirildi (5425 nəfər) Azərbaycanın özünə milli ordu yaratmaqda belə gecikməsi Ermənistanın daşnak rəhbərliyi üçün gizli deyildi.

Belə bir vəziyyətdə Ermənistan Azərbaycana qarşı 1991-ci ildə genişmiqyaslı müharibəyə başladı. İlk bəhanə Ermənistan ilə Dağlıq Qarabağ arasında «dəhliz» açmaq oldu. Az sonra Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətindən kənarda yerləşən (burada yalnız azərbaycanlılar yaşayırdı) altı rayonumuz da Ermənistan ordusu tərəfindən Rusiya silahlı qüvvələrinin köməyi ilə zəbt edildi və Ermənistan ordusu Azərbaycanın İran ilə olan dövlət sərhəddinə çıxdı.

İkinci səbəb: Azərbaycan diplomatiyası özünün zəifliyi ucbatından Ermənistanın işğalçı və təcavüzkar dövlət olduğunu dünyaya nəinki tanıdığını bilmədi, hətta Azərbaycanın özü informasiya blokadasına düşdü və erməni daşnaklar xarici ölkələrdəki güclü erməni diasporunun köməyi ilə Azərbaycanın işğalçı dövlət olmasını bir «fakt» kimi geniş təbliğ etməkdə dünyada müəyyən uğurlar da əldə etdilər.

Hətta 1992-ci ilin fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan ordusunun Rusiyanın 365-ci alayının bilavasitə iştirakı ilə Xocalı şəhərini yerlə-yeksan etməsi də dünya ictimaiyyətinə dərhal çatdırılmadı, halbuki bu soyqırırmda dinc əhəlidən 613 nəfər vəhşilik və xüsusi amansızlıqla öldürüldü.

Xocalı faciəsini, soyqırımını Azərbaycan «rəhbərliyi» ilk günlərdə hətta dünya ictimaiyyətindən gizlətmək də istədi!?! Həmin günlərdə müharibə zonasından prezident A.Mütəllibova göndərilən teleqramların birində yazılmışdı: «Qarabağda uşaqları, qocaları, qadınları qırırlar. Xahiş edirik, bütün dünyanı ayağa qaldırın. Xocalını xarabazarlığa çevirən erməni və rus qoşunlarının cinayətlərini Yer kürəsinə bildirin». Xocalı faciəsinə xaincəsinə biganə olan «prezident» A.Mütəllibov xalqın nifrətindən qorxaraq martın 5-də gizləncə Moskvaya qaçdı.

¹ Bu haqda daha geniş bax: İ.Z.İsmayilov, Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində, B. 2001.il.

Üçüncü səbəb: 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatında fəaliyyətinin çox zəifliyi olmuşdur. Azərbaycan BMT-yə 1992-ci ilin 2 martında qəbul edilmişdir. Lakin ölkəmizdə diplomatiya üzrə səriştəli mütəxəssislərin çox az olması üzündən Azərbaycan öz haqq sözünü dünya ictimaiyyətinə çatdırma bilmədi. Həmin dövrdə xarici siyasət məsələləri qeyri ardıcıl və zəif həll edilirdi.

Dördüncü səbəb: Göstərilən dövrdə ölkənin daxilində sabitsizliyin hökm sürməsidir. 1992-ci ilin mart-may aylarında Respublikada çox hakimiyyətlik (faktiki olaraq hakimiyyətsizlik) mövcud olmuşdur. Başlanan bir illik cəbhəçimüsəvat birliyi hakimiyyəti dövrünün yadda qalan eybəcər hadisələri: hərəmərclik, maddi sərvətlərin qəddarcasına xarici dövlətlərə satılması (hətta işıq və telefon xətlərinin mis məftilləri də xarici dəllallara satılırdı), əldə edilən pulların xarici ölkə banklarına keçirilməsi, korrupsiyanın baş alıb getməsi və s.

Xalqın həqiqi vətənpərvər qüvvələrinin, geniş ziyalı kütləsinin geniş iştirakı olmadan yaradılmış «Xalq Cəbhəsi»nə rəhbərlik, əksəriyyəti intellektual səviyyəsi çox aşağı olan şəxslərin əlinə keçdi. Bu səviyyəsiz «rəhbərlər»in ən biabırçı təklifləri sırasına «Elmlər Akademiyası»nı ləğv etmək, 1941-45-ci illər müharibəsi veteranlarını Rusiyaya xidmət etmiş şəxslər kimi qələmə verərək hörmətdən salmaq; bir sıra tarixi şəxsiyyətlərimizin fəaliyyətini (məsələn, M.F.Axundovun, N.Nərimanovun və s.) saxtalaşdırmaq və i. daxil idi. Bütün bunlar özlərini «Xalq Cəbhəsi» xadimləri elan edənlərin siyasi mədəniyyətinin çox aşağı səviyyədə olduğunu təsdiq edirdi. Azərbaycan xalqını isə qarşıda daha mürəkkəb siyasi hadisələr gözləyirdi.

1988-ci ildən başlanmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Sovet İttifaqının o zamankı rəhbərliyinin (M.Qorbaçov) ermənipərəst siyasəti və dünya ölkələrində olan güclü erməni

diasporunun söyləri nəticəsində getdikcə daha çox beynəlxalq münaqişə istiqamətində genişləndirdi¹.

1988-89-cu illərdə Ermənistan ərazisində əhalinin hamısı azərbaycanlı olan 87 kənddən bütün azərbaycanlılar vəhşicəsinə qovuldular. Qovulmuş azəri-türk əhalisi Azərbaycana pənah gətirdi və təəssüflər olsun ki, dağlıq iqlim şəraitinə öyrənmiş bu əhalinin Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ hissəsində məskunlaşmasına icazə verilmədi (söyləyirdilər ki, buna M.Qorbaçov razılıq verməyib. Bunu da ondan soruşmaq lazım idi?)

SSRİ rəhbərliyinin təklifi ilə 1989-cu ilin 12 yanvarında Dağlıq Qarabağda xüsusi idarəetmə forması yaradıldı. Bu, faktiki olaraq Dağlıq Qarabağın Azərbaycana təbəçilikdən çıxmasının başlanğıcı idi. Həmin ilin 28 noyabrında M.Qorbaçovun fərmanı ilə Dağlıq Qarabağa SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin qoşun hissələri gətirildi. Bundan 10 gün əvvəl noyabrın 17-də Bakıda «meydan hərəkəti» başlanmışdı. 18 gün davam edən bu hərəkət dekabrın 5-də (1989) Sovet ordusu tərəfindən vəhşicəsinə yatırıldı. Bundan 4 gün əvvəl isə 1989-cu ilin 1 dekabrında Ermənistanın Ali Soveti Azərbaycan Respublikasının «Dağlıq Qarabağ vilayətini öz ərazisinə yenidən birləşdirmək» haqqında qərar qəbul etmişdi (və bu qərar hələ də ləğv edilməmişdir). Qərarın adına diqqət yetirin: «Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın yenidən birləşdirilməsi». Halbuki, Dağlıq Qarabağ heç vaxt Ermənistanla birləşmiş halda olmamışdır.

¹ Bax: İ.Z.İsmayılov, Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri, B., 1995, s., 101-108

§9. 1990-cı ilin yanvar faciəsi

*Azərbaycan xalqı 20 yanvarda
hərbi, siyasi, mənəvi təcavüzə
məruz qalsa da, öz tarixi qəhrə-
manlıq ənənələrinə sadıq oldu-
ğunu ... bütün dünyaya nümayiş
etdirdi»*

Heydər ƏLİYEV

Azərbaycanda ön gərgin siyasi vəziyyət 1990-cı ilin əvvəlindən başlanmışdır. Həmin ilin 13-14 yanvarında Bakıda yaşayan 46 erməninin evlərinin talan edilməsi təşkil edildi və bu hadisəni ermənilər bütün dünyaya bildirdilər. Bundan əvvəl Stepanakertdə yaşayan bütün azərbaycanlıların evlərinin talan edilməsi isə tamamilə səssiz keçmişdi. Sumqayıtda özünə Paşa ləğəbi götürmüş Qriqoryan beş nəfər erməni öldürdü¹ və «Sumqayıt qırğını» haqqında bir günün ərzində çəkilən sənədli film ildırım sürəti ilə ABŞ-da və Avropa ölkələrində göstərilməyə başlandı. Qondarma Sumqayıt hadisələri haqqında ermənilər 20-dən çox ölkə xalqlarının dillərində kütləvi tirajla kitabçalar yaydılar.

Azərbaycan rəhbərliyinin xarici siyasətinin və diplomatik korpusunun tamamilə zəifliyi və passivliyi üzündən Dağlıq Qarabağ məsələsində ABŞ senatı Ermənistanın mövqeyini müdafiə etdi, bütün sahələrdə zərbələrə məruz qalmış Azərbaycana Amerika Birləşmiş Ştatlarının yardımına qadağa qoyuldu.

Beynəlxalq aləmdə təklənmiş Azərbaycanın boğulduğu bu günlərdə ermənipərəst xain «prezident» M.Qorbaçov yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıya kənardan qəflətən güclü Sovet ordu hissələri göndərdi və gecə küçələrə

çıxmış dinc əhali gülləboran edildi, misli görünməmiş bir qanlı faciə törədildi: 137 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 841 nəfər həbs edildi¹.

Almaniyanın Münhen şəhərində xidmət göstərən «Azadlıq» radiostansiyasından başqa bütün dünya Azərbaycanın bu faciəsinə göz yummuşdu. Alman şairəsi Briknitte Bretşnayder həmin günlərdə yazdığı «Bakı-20 yanvar 1990» adlı şeərində şəhərin vəziyyətini belə təsvir etmişdi:

Bakı² – 20 yanvar 1990

Şər Moskvada alman dilində çıxan «Noyen leben» («Yeni həyat») qəzetinin yanvar nömrəsində dərc olunub.

Günəş qəmli-qəmli Şərqdən boylanır
Qızıl şüaları batıb al qana,
Mayaktək közərir, güntək sovuşur,
Şölələr paylanır acı ehsana!

Ey qəddar, amansız qırmızı yaylıq.
Buna nə ad verdin, de günahını?
Əsən yel cəllada lənət aparır
Güclə eşidilən ölü ahını.

Gün doğub, işıqdan sanki xəbər yox
Hər yanda qurğuşun, ölüm, qəm, kədər
Qara ümitsizlik tutub dünyanı
Ümitsiz açılıb titrək dir səhər.

¹ Bu haqda daha geniş, bax İ.Z.İsmayılov, Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri, B., 1995, s. 108-124.

² Bax: «Xalq qəzeti», 26 mart 1993

¹ Z.M.Bunyatov, «Niyə Sumqayıt?» «Elm» qəzeti, 13 may 1989, №19

Əzilmiş cəsədlər uzanıb orda
Küçələr bomboşdu, bu nə həyatdı,
Bax, şəhidlər təkcə oğullar deyil,
Qanlı ulduzlar da dənizdə batdı.

Almancadan çevirən:
Əlihəsən Şirvanlı

1990-cı ilin 21 yanvarında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Elmira Qafarova xalqa müraciətlə çıxış etdi və bildirdi ki, Bakıya Hərbi qüvvələr Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin razılığı olmadan yeridilmişdir.

Həmin qanlı faciə günlərində Azərbaycan xalqına başsağlığı verən yeganə şəxs, Moskvada «göz dustağı» şəraitində yaşayan Heydər Əliyev oldu. O, yanvarın 21-də (1990) Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gələrək kəskin bəyanat ilə çıxış etdi və göstərdi ki, M.Qorbaçov hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı açıq təcavüz və qanlı cinayət törədilmişdir.

Bakıda törədilmiş bu qanlı faciə Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunu xeyli gücləndirdi. Şəhidlərin dəfnində iştirak edən bir milyonluq dinc insan seli dünyanı heyretə gətirdi. Yanvar faciəsi şəhidləri 1918-ci ilin mart faciəsi şəhidlərinin dəfn olunduqları dağüstü parkda torpağa tapşırıldılar.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin bu faciə günlərində yazdığı «Şəhidlər» poemasında dövrün siyasi vəziyyəti və xalqımızın siyasi şüurunda əmələ gəlmiş böyük qətiyyət ustalığıla göstərilmişdir. Bu isə xalqda yetişməkdə olan müstəqillik ideyasının yaxın zamanda reallaşacağından xəbər verir.

O gecə dağlardan enən sel toki,
Qəzəbdən köpürüb daşı millətim.
O şənbə gecəsi ürəyindəki
Qorxu hasarını aşdı millətim.

* * *

... Bu ölüm, bu qırğın dərs olsun bizə
Deməyək boş yerə candan keçdilər.
Onlar şəhid olub millətimizə
Qorxmamaq dərslərini təlim keçdilər¹.

Özlərini bəzən xalq hərəkatının başçıları sifəti ilə qələmə verən indiki müxalifət başçıları yanvar faciəsinə siyasi qiymət verməkdə heç bir təşəbbüs göstərmədilər.

1990-cı ilin yanvar faciəsinə dövlət miqyasında hüquqi, siyasi qiymət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təklifi ilə 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Milli məclisində uzun müzakirələrdən sonra verirdi. Əvvəlki müzakirələrdən fərqli olaraq Milli Məclis öz qərarında 20 yanvar faciəsində Moskva rəhbərliyi ilə yanaşı Azərbaycanın həmin dövrdəki partiya rəhbərliyi və Xalq Cəbhəsi başçılarını bu faciənin törədilməsində ittiham etdi.

Prezident Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Bakıda Dağüstü parkda 20 yanvar şəhidlərinin xatirələrinə 22 metr hündürlüyündə abidə ucaldılmışdır.

Yanvar faciəsini nadanlıq səviyyəsində saxtalaşdıran da tapıldı. Fars şovinisti Qulamrza İnsafpur (həqiqətdə isə insafsız) 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıda törədilmiş qanlı faciəni Azərbaycan xalqının guya İrana qovuşmaq istəyi kimi qələmə verir. Bu səviyyədə siyasi həyasızlıq tarixdə çox az təkrar olunur. Həmin Qulamrza cəmi zamanda Azərbaycanı İrandan qoparılmış bir ərazi hesab edir.

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. Şəhidlər, Bakı, 1990, s.13.

V fəsil

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ DÖVRÜNDƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ (oktyabr 1991-2001)

SSRİ tərkibində olduğu 70 ildə «Azərbaycan xalqımızın, millətimizin daxili potensialını hərəkətə gətirərək inkişaf etmiş, böyük nailiyyətlər əldə etmiş və müstəqilliyini elan edərkən böyük iqtisadi və intellektual potensiala malik olmuşdur. Azərbaycanın müstəqil dövləti onun böyük iqtisadi və intellektual potensialı üzərində qurulubdur».

HEYDƏR ƏLİYEV

§ 1. Müstəqilliyin elan olunmasından sonrakı ilk aylarda Azərbaycanda siyasi vəziyyət

SSRİ-nin dağılması şəraitində¹ digər 12 respublika kimi Azərbaycan da öz müstəqilliyinə nisbətən yüngül mübarizə yolu ilə nail oldu.

1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan Respublikası-

¹ Bu haqda geniş şərh müəllifin əvvəlki əsərlərində verilmişdir. Bax: İ.İsmayılov, Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri. B., 1995, s.92-104;

Azərbaycanda dövlətçilik fikri oçerkləri. B., 1996, s.95-100.

nın Ali Soveti Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyi haqqında Kosntitusiya Aktı qəbul etdi. Həmin Kosntitusiya Aktı 6 bölmədən və 32 maddədən ibarətdir¹.

Kosntitusiya Aktının giriş hissəsində Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin varisliyi xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur. Burada deyilir: «Azərbaycan 1806-1808-ci illərdə və 1920-ci il aprelin 27-28-də Rusiya tərəfindən işğal edilmiş və onun müstəqilliyinə son qoyulmuşdur. Sonralar SSRİ tərkibində 70 il ərzində Azərbaycan Respublikasına qarşı əslində müstəmləkəçilik siyasəti yeridilmiş, onun təbii ehtiyatları amansızcasına istismar olunmuş və talan edilmişdir». Daha sonra, Kosntitusiya Aktının giriş hissəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 30-da qəbul etdiyi Bəyannaməsini rəhbər tutaraq bu Konstitusiya aktını qəbul edir və müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunun, siyasi və iqtisadi quruluşunun əsaslarını təsis edir».

Kosntitusiya Aktının 3-cü maddəsində deyilir: «SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsızdır».

Burada eləcə də SSRİ-yə münasibət də öz əksini tapmışdır. Sənədin 7-ci maddəsinin əvvəlində deyilir: «SSRİ-nin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bütün daşınar və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının Dövlət mülkiyyətidir...»

Kosntitusiya Aktının 12-ci maddəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələyə həsr olunmuşdur. Burada deyilir: «Azərbaycan Respublikasının suverenliyi şəriksizdir və onun bütün ərazilərinə şamildir».

Kosntitusiya Aktının 14-cü maddəsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir məsələyə aydınlıq gətirdi. Burada dey-

¹ "Xalq" qəzeti, 7 noyabr 1991-ci il.

ilir: *«Tarixən təşəkkül tapmış sərhədlər daxilində Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahid, bölünməz və verilməzdir. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir formada kimsəyə vermir, yalnız Azərbaycan Respublikası Parlamentinin qərarı ilə respublikanın bütün əhalisi arasında xalq səsverməsi (referendum) keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının razılığı əsasında sərhədlərdə dəqiqləşdirmə və düzəliş aparıla bilər.*

Azərbaycan Respublikası ərazisinin heç bir hissəsi başqa dövlət və ya başqa dövlətin hüquqi şəxsi tərəfindən satın alınma bilməz».

Və nəhayət, «Kosntitusiya Aktı»nın yekun maddəsi olan 32-ci maddəsində yazılmışdır: *«Bu Kosntitusiya Aktı Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının hazırlanması üçün əsasdır».*

Beləliklə, Kosntitusiya Aktında dövlətçilik məsələləri, iqtisadi və siyasi münasibətlərə aid, məzmunca yeni, maddələr öz əksini tapmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın öz müstəqilliyi haqqında Kosntitusiya Aktını qəbul etməsi Özbəkistan və Qırğızıstandan ay yarım sonra həyata keçirilmişdir (Özbəkistan - 1/IX, Qırğızıstan - 2/ IX.91). Görünür bu gecikmənin səbəblərindən biri Azərbaycana qarşı Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü olmuşdur.

«Kosntitusiya Aktı» qəbul edilməsindən az sonra Ali Sovetin 1991-ci ilin noyabrının əvvəllərində keçirilən II sessiyasında ayrı-ayrı deputatlar Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazilərinə hücumları davam etdirmələri haqqında məlumatlar verdilər və göstərdilər ki, Dağlıq Qarabağda və sərhəd rayonlarında Azərbaycan kəndlərindən əhali öz doğma yurdlarını tərk edirlər.

Ali Sovetin sessiyasında eləcə də göstərildi ki, Dağlıq Qarabağda yerləşdirilmiş SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin qoşunları ermənipərəst mövqe tutur və bu da Azərbaycanın İt-

tifaq müqaviləsini imzalamaqdan imtina etməsinə Moskvanın münasibətinin nəticəsidir. Ali Sovetin sessiyasında Respublika Müdafiə Nazirliyinin fəaliyyətsizliyi də ciddi tənqid olundu.

Kosntitusiya Aktının qəbul edilməsindən sonrakı ilk aylarda Respublikada hərbi və iqtisadi vəziyyətin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Müstəqillik elan olunandan sonra Azərbaycanda dövlət quruculuğu işi çox zəif aparılmışdır. Məsələn, 1990-cı ilin 27 yanvarında Xankəndində təşkilat komitəsi yaradılmışdı və bu komitə böyük çətinliklərə döş gərərək müəyyən işlər görürdü (onun işi millət vəkili Vəli Məmmədovun rəhbərliyi altında az da olsa müsbət nəticə verirdi).

Prezident A.Mütəllibov özünün 10 yanvar 1992-ci il tarixli fərmanı ilə bu komitəni Xankəndindən Ağdama köçürdü. Əlbətdə bu qərar səhv idi və sonrakı hadisələr bunu təsdiq etdi.

SSRİ dağıldıqda Azərbaycan ərazilərində olan silahların bir hissəsi Azərbaycan Respublikası hökuməti sərəncamına keçdi. Bu silahların əksəriyyəti köhnəlmiş hərbi texnika idi. Eyni vəziyyət Kaspi hərbi gəmilərinin bölünməsində də baş verdi.

Görünür Ermənistanı daxildə və xaricdən rəhbərlik edən siyasətçilər hadisələrin istiqamətini özləri üçün daha düzgün müəyyənləşdirə bildilər və ona görə də Ermənistanın Ali Soveti 1989-cu ilin 1 dekabrında Dağlıq Qarabağın Ermənistan ərazisinə birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi və beynəlxalq hüquq normalarına zidd olan həmin qeyri qanuni qərar bu günə qədər ləğv edilməmişdir.

Azərbaycan və Ermənistanın silah kvotası (icazə verilmiş silah miqdarı) Ermənistan mətbuatının açıqlamasına görə aşağıdakı miqdarda müəyyən edilmişdir: tanklar - 220-yə qədər, broneaşım - 220-yə qədər, artilleriya sistemləri - 285-ə qədər, hərbi təyyarələr - 100-dən çox olmayaraq, hərbi vertalyotlar - 50-dən çox olmayaraq.

Yenə də Ermənistan mətbuatında verilən məlumata görə bu göstərilən silah miqdarından SSRİ dağılması dövründə Zaqafqaziyada yerləşən 4-cü ordunun silahları hesabına Azərbaycan almışdır: tanklar - 285, broneaşınlar - 42, artilleriya sistemləri - 346, hərbi təyyarələr - 8 vahid və min vagonndan çox silah güllələri. Bu mənbədə həm də göstərilir ki, Kəspə hərbi donanmasının silahlarının 35%-i Azərbaycanın ixtiyarına keçmişdir.

Burada eləcə də göstərilir ki, Dağlıq Qarabağın silahlı qüvvələri 253 tankdan, 278 broneaşından və 298 artilleriya qurğularından ibarətdir.

Rusiya dövlətinin işğalçı Ermənistanla dərəcələri hərbi silah verməsinə və orada hərbi bazaların saxlanmasını nəzərə alsaq, bu göstərilən rəqəmlərin¹ dünyada ictimai rəyi aldatmaq üçün açıqlandırıldığı təhlilə inandırıcıdır.

Ermənistan hərbi qüvvələrinin 1992-ci ilin fevralının 25-dən 26-a keçən gecə Rusiyanın 366-cı alayı ilə birlikdə Azərbaycanın Xocalı şəhərinə hücumu, dinc və müdafiəsiz əhalini misli görülməmiş vəhşiliklərlə məhv etməsi bir daha sübut etdi ki, erməni faşistləri üçün insanlıq məvhumu yoxdur, və onlar «Böyük Ermənistan» yaratmaq naminə bütün vəhşiliklərə əl atırlar.

Xocalı faciəsinin baş verməsi və onun hətta Azərbaycan xalqından ilk günlərdə gizlədilməsi prezident A.Mütəllibovun Azərbaycanda hakimiyyətinə son qoydu və o, Moskvaya qaçdı. Belə bir vəziyyətdə hakimiyyətə 1989-cu ilin iyulunda yaradılmış Azərbaycan Xalq Cəbhəsi gəldi və bu hakimiyyət bir il davam etdi.

¹ Məlumdur ki, hələ 1961-ci ildə Zaqafqaziya hərbi dairəsinin köhnə silahları ləğv edilərkən (yeniləri ilə əvəz edildi) köhnə silahlar marşal K.Voroşilov və marşal İ.Baqramyanın bilavasitə iştirakı ilə çox məxvi və gizli yollarla Gürcüstandan Ermənistanla ötürülmüşdü. Belə faktlar göstərir ki, ermənilərin "Böyük Ermənistan" yaratmaq planı bəzilərinin düşündüyü kimi heç də xülya deyildir.

§ 2. Azərbaycanda milli birlik ideologiyasının məzmunu

Milli ideologiya dövlətçiliyin əsasıdır. O, eyni zamanda xalqın siyasi mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Siyasi məzmun və siyasi xarakter daşıyan milli ideologiya xalqın siyasi mədəniyyətinin səviyyəsində həlledici rol oynayır.

Sovet siyasi sistemində milli ideologiyaya qeyri-rəsmi olsa da, qadağa qoyulmuşdu. Ümumsovet, beynəlmillət ideologiyası bütün vasitələrlə geniş təbliğ edilirdi, «Sovet adamı», «çoxmillətli sovet xalqı» üsulları formalaşmaqda olan bir həqiqət kimi qələmə verilirdi. Halbuki, kommunist ideologiyasının yaradıcılarından olan V.İ.Lenin əsərlərində dərəcələri yazmışdır ki, milli fərqlər çox uzun bir müddətdə mövcud olacaqdır.

Arzu ediləni bir fakt kimi qəbul etmək və ya qəbul etdirmək Sovet ideologiyasına uzun illər rəhbərlik etmiş boz kardinal Mixayıl Suslov və onun ətrafındakılara xas olan bir məruzə idi. Buna görə də SSRİ-də milli ideologiyalar, milli hisslər boğulur və tapdalanırdı. Qırğız şairi Oljas Suleymenovun başına gətirilənlər bunun təsdiqidir¹.

Müasir Azərbaycanlıq ideologiyasının əsasını təşkil edən türkçülük, islamçılıq, vətənçilik və müasirlik durumlarının əsasını hələ XX əsrin əvvəlində görkəmli filosof Olıbəy Hüseynzadə nəzəri planda əsaslandırmışdı².

Azərbaycanın milli ideologiyasının əsasını dövlətçiliyimizin qorunub saxlanması ideyası təşkil edir. Bu ideyanın kökündə isə azərbaycançılıq məfkurəsi durur. Azərbaycançılıq ideyası eyni zamanda dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların ideyasıdır.

¹ Bu haqda bax: İ.Z.İsmayilov, Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində, B., 2001., s. 94-96

² Bax: İ.Z.İsmayilov, Azərbaycanda dövlətçilik fikri öçerkləri, B., 1996, s. 54-59

Milli ideologiyamızın mühüm tərkib hissəsini milli-mənəvi dəyərlər təşkil edir. Bu dəyərlər sırasına ilk növbədə ana dilimiz, etiqad etdiyimiz islam dini və adət-ənənələrimiz daxildir.

Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda və digər iri şəhərlərimizdə rus dilində orta və ali təhsil almış gənclərimizin böyük bir hissəsi ana dilini yaxşı bilmədiyi üçün digərləri ilə ünsiyyətdə hətta bir cümlənin yarısını Azərbaycan dilində, digər yarısını rus dilində söyləməklə bağlılanılmaz hörmətsizlik edirlər.

Bu məsələyə müəyyən münasibət gətirən aşağıdakı əhvalatı qələmə aldım: 19 noyabrda (2001) səhər televiziya-da uşaqlar üçün verilişin sonunda həmin verilişin aparıcısı dedi: insanların heyvanlarla da əlaqəsi heyvanın eşitdiyi dildə olmalıdır və belə bir əhvalatı söylədi: Bakıdan kənd rayonuna bir nəfər qonaq gedir. Səhər həyətdə çıxarkən həyətdə olan it qonağa hürür; qonaq itə: «paşol, paşol» deyirsə də it hürməkdə davam edir. Ev sahibi tez həyətdə çıxaraq itə «ay it, qonağa hürməzlər» deyir və it səsini kəsərək gedir. Ev sahibi qonağına deyir ki, bizim it rusca başa düşmədiyi üçün hürməkdə davam edirdi.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, insanlar da biri digəri ilə bir dildə danışmalıdır ki, anlaşqlı olsun.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı nitqində prezident Heydər Əliyev demişdir: «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır... Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnməsi və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir»¹.

Bu sətirlərin müəllifi 1995-ci ildə nəşr etdirdiyi kitabı-

na daxil etdiyi «Milli birlik ideologiyamız haqqında»¹ adlı bölmədə irəli sürdüyü bu ideyanı indi də əsas götürür ki, müasir dövr üçün bizim milli ideologiyamız «**milli birlik ideologiyası**» məzmununda olmalıdır.

Bununla əlaqədar olaraq müasir dövrü mətbuatımızda hərdən bir səslənən «Biz nə üçün birləşə bilmirik?» sualına cavab vermək lazımdır.

Milli birliyimizə mane olan səbəblər sırasına ilk növbədə aşağıdakılar daxildir:

Birinci: Milli birlik kimi çox vacib bir məsələdə iqtidar və çoxşaxəli müxalifət qüvvələri arasında fikir birliyi yoxdur və yaxud bu fikir birliyi hələlik çox zəif özlə malikdir. Halbuki, xalqımız üçün çox böhranlı bu dövrdə əsas məsələlərin həllində (Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, sosial-iqtisadi məsələlərin həlli istiqamətində tədbirlər və s.) fikir birliyi olmalıdır ki, bu ümümmilli vəzifələr həll edilsin.

İkinci: Hazırda xalqımızı təmsil edən siyasi qüvvələrin xarici siyasi orientasiyalarında da çoxşaxəlilik vardır. Bu məsələ rəsmi ədəbiyyatda çox açıqlanmasa da, xalqın müəyyən təbəqələri arasında Türkiyəyə, ABŞ-a, Rusiyaya, İrana meyillilik müşahidə edilir. Məsələn, ailə üzvlərindən Rusiyada işləyən azərbaycanlıların, o cümlədən rusdilli və ya həyat yoldaşları rus millətindən olan vətəndaşların böyük bir hissəsinin Rusiyaya meyilliliyi (rusofilliyi) danılmazdır.

Üçüncü: Azərbaycanın müsəlman əhalisinin sünnü və ya şiə məzhəblərinə mənsub olmaları da milli birliyə müəyyən maneəçiliklər törədir.

Heç bir statistik əsas olmadan din xadiminin rəsmi yazılarında iddia edilir ki, Azərbaycan əhalisinin 65% şiədir². Halbuki, heç bir zaman bu haqda sorğu aparılmamışdır və bu

¹ İ.Z.İsmayilov, Azərbaycan XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri, B., 1995 s. 166-174

² Bax: «Xalq qəzeti», 4 sentyabr 1998

¹ "Xalq" qəzeti, 10 noyabr 2001.

müddəa həqiqətdən çox uzaqdır.

Digər tərəfdən: Sünnü də, şiə də müsəlmandırsa, bunları ayıraraq qarşı-qarşıya qoymaq din xadiminin böyük siyasətə qoşulması deyilmi? Halbuki, Azərbaycan dünyəvi dövlətdir və burada din siyasətdən ayrılmışdır.

Məsələnin siyasi tərəfi isə daha faciəvidir.

C.Hayder «Dəstəksiz xəncər» əsərində yazır ki, «sünnü-şiə məsələsi islamın bütün düşmənləri üçün hədiyyədir... İslamda ən barışmaz məzhəb, şübhəsiz ki, şiəlikdir». Müəllif eləcə də yazır: «İraq-İran, İraq-Küveyt müharibələrinin islama vurduğu zərəri təsəvvürünüze gətirirsinizmi? Bu axmaqlar hər an bir-birlərini məhv etməyə hazırdırlar».

Bu sətrlərin müəllifi Afrikanın bir neçə ölkəsində səfərdə olmuşdur və məlumatı vardır ki, heç bir müsəlman ölkəsində (hətta İranda da) məhərrəmlik günlərində əhalinin fanatik fəallığı Bakının bəzi ətraf kəndlərindəki fəallıq səviyyəsində olmur.

Hələ 1917-ci ildə, Qafqaz müsəlmanlarının 1-ci qurultayında Şeyxülislam ilə Müfti birlikdə xitabət kürsüsünə çıxaraq məzhəbçiliyə qarşı nitq söyləmişdilər, qucaqlaşaraq öpüşmüşdülər və demişdilər ki, «bundan sonra ... bir azəridən «sünnümüsən, şiəmisən?» deyər soruşmaq böyük bir həqarət və tərbiyəsizlik sayılmalıdır». Lakin bu ağıllı tədbirə əməl edilmədi.

Mirzə Ələkbər Sabir, Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə və digər xadimlərimiz sünnü-şiə məzhəb ayrılığına qarşı öz etirazlarını kəskin surətdə bildirmişlər.

Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasları XX əsrin əvvəllərində görkəmli siyasi xadimlər olan Əlibəy Hüseynzadənin, Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Nəriman Nərimanovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Üzeyir bəy Hacıbəyovun və digərlərinin əsərlərində öz şərhini tapmışdı və 1918-20-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haki-

miyyəti dövründə əməli fəaliyyətdə özünü doğrultdu.

Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını müstəqil dövlətçilik, demokratiya, respublikaçılıq, bəşəriyyətin qəbulu, milli tərəqqi, ədalətçilik və bu qəbildən olan mütərəqqi keyfiyyətlər təşkil edir. Əlbəttə bu keyfiyyətlərin deyilişinin üslub formasını dəqiqləşdirmək olar.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev göstərir ki, «milli ideologiyamız tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır».

1990-cı ilin qanlı yanvar faciəsi günlərində Azərbaycan xalqı bütün dünyaya böyük birlik nümayiş etdirdi. Şəhidlərin Bakının əsas meydanından bərpa edilmiş «Şəhidlər Xiyabanı»na qədər çiyinlərdə qırmızı qərənfillər yağışı altında aparılması və dəfni bütün dünyanı heyran etdi. Qeyd edək ki, 137 nəfər şəhid içərisində Azəri türklərindən əlavə ruslar, tatarlar, lezgilər, yəhudilər və digər milli azlıqların nümayəndələri də vardır.

Lakin sonrakı 3-4 il ərzində Azərbaycanda cərəyan edən mürəkkəb hadisələrdən baş çıxara bilməyən rəhbərlərin təqsirinə görə yanvar faciəsi günləri yaranmış milli birlik getdikcə sönməyə başladı.

§ 3. Azərbaycanda İslam mədəniyyətinə qayıdış

Bəşər tarixinin ən qədim, ilk qatları haqqında müasir elm heç bir dəqiq məlumat verə bilmir. Görünür ki, bu heç mümkün də deyil. Ən qədim dövrə aid arxeoloji qazıntılar ilk insanların cəsədlərinin qalıqlarının formalarını müəyyən etsə də, onların yaşadıkları dövrlər, insanların həyat təzi haqqında dəqiq məlumatlar söyləməyə qadir deyildir.

Bu məsələdə müasir bəşəriyyət müəyyən məlumatları

dini kitabların və əfsanələrin köməyi ilə əldə edə bilər. Bu mənbələrə görə, ilk insan və ilk peyğəmbər sayılan Adəmdən əvvəl yer üzündə pərilər və cinlər olmuşdur. Adəmin Cənnətdən çıxması (qovulması) insan tarixinin başlanması hesab edilərsə, Nuh peyğəmbər Adəm peyğəmbərin 8-ci nəslindən olan Laməkin oğludur və Adəmdən sonrakı dövrün 1642-ci ilində anadan olmuşdur.

Akademik Ziya Bünyatovun «Dinlər, təqirətlər, məzhəblər»¹ adlı kitabında göstərilir ki, Allahın verdiyi bir ömür müddəti min il imiş və Tanrı Adəmə min il yaşayacağını bildirmişdi. Adəm isə 960 il yaşamış, ömrünün 40 ilini özündən sonrakı Davud peyğəmbərə bəxş etmişdir. Burada eləcə də deyilir ki, Adəm Cənnətdən qovulduqdan sonra Seylon adasına düşmüş və tövbə edərək, Həvvadan 200 il ayrı yaşamışdır. Bundan sonra vəyh mələyi Həzrət Cəbrayıl Adəmi Məkkə yaxınlığındakı Ərəfat adlı yerə gətirmiş və o Həvva ilə görüşmüşdür.

Adəm və Həvvanın iki oğlu və iki qızı olmuşdur. Oğlanları Qabil və Habilin hərəsi ilə bir qız (əkiz) dünyaya göz açmışdır. Bəşərin bu ilk övladlarının evlənməsi haqqında da həqiqətə oxşayan faciəvi əfsanə mövcuddur.

Yuxarıda göstərilən tarix ilə 2242-ci ildə Tanrıdan vəyh gəlir ki, tufan olacaq. Bu tufanın olması haqqında Quranın «Nuh» (71-ci) surəsinin 20-ci ayəsində belə deyilir: «Nuh dedi: onlar mənə qulaq asmadılar...» Bundan sonra Tanrı Tufan (daşqın) yaratdı və bəşəriyyətin yeni nəsli yarandı.

Nuh insanların ikinci atası sayılır. İbrahim peyğəmbər isə Nuh peyğəmbərin 8-ci nəslindən olan Tərikin oğludur və yuxarıda deyilən başlanğıc tarixi üzrə 3020-ci ildə Babili-standa dünyaya gəlmişdir. İbrahim peyğəmbərə Həcər adlı

kənizi İsmayıl adlı oğlunu bəxş etmişdir. İsmayılın Reyliyə adlı qadından 12 oğlu olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər İsmayılın ikinci oğlu Heydərin mənsub olduğu Qureyş tayfasının nəslindəndir.

Həzrət İsmayıl 130 il ömür sürmüşdür. Bütün bunlar haqqında şair və jurnalist Əliabbas Müznibin (1882-1938) 1917-ci ildə yazdığı «Müxtəsər Ənbiya və İslam tarixi» adlı kitabında (1990-cı ildə Bakıda yenidən nəşr edilmişdir) məlumat verilir.

Qədim türk tayfalarından olan Şumerlərin eramızdan əvvəl 2-ci minilliyin birinci yarısına aid əfsanəvi dastanlarında dünya daşqını haqqında məlumatlar mövcuddur. Belə məlumatlar akkadların «Astraxasis haqqında» dastanında da verilir. Göründüyü kimi, bəşəriyyətin qədim tarixi haqqında mövcud olan bu məlumatlar diqqətəlayiqdir.

İslama qarşı mübarizə onun əsas kitabı olan «Quran»ın tərcüməsinin saxtalaşdırılmasından başlanmışdır. «Qur'an»ın üçüncü surəsinin («Ali İmran») ikinci ayəsi «Allahdan başqa heç bir Tanrı (Allah) yoxdur...» müddəası rus dilində «Net Boqa, krome Allaxa» kimi tərcümə edilmişdir. Halbuki, «Net Allaxa, krome Allaxa» və ya «Net Boqa, krome Boqa» kimi tərcümə edilmədi idi. Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Amerika alimi Vaşinqton İrvinq 1849-cu ildə yazdığı «Məhəmməd peyğəmbərin həyatı» adlı böyük həcmli kitabının VIII fəslində bu tərcüməni «Net Boqa, krome Boqa» məzmununda vermişdir.

* *
*

Müsəlman mədəniyyətinin bir qolu olan Azərbaycan türklərinin mədəniyyəti qədim tarixə malikdir.

Qafqazda islamın yayılması Azərbaycandan başlamışdır. İslamın Qafqaza keçməsi Hicrətin 17-ci ilində Xəlifə Ömər in dövründə başlanmış və 30-cu illərdə əsasən qur-

¹ Ziya Bünyatov, «Dinlər, təqirətlər, məzhəblər» (arayış kitabı) B., 1997

tarmışdır. Sasanilərin və Bizansın zülmünü görmüş Qafqaz əhalisi ərəbləri xilaskar kimi qəbul etdilər. Ərəblərin Azərbaycana gəldiyi və islamı qəbul etdirdiyi VIII əsrin əvvəllərində burada mədəni inkişaf səviyyəsi yüksək olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycanda həmin dövrdə 35-dən çox musiqi alətindən istifadə olunduğu məlumdur. İslami etiqada xidmət edən Qafqazın digər müsəlman xalqlarından fərqli olaraq Azərbaycanda «qan davası» kimi mürtəci ən'ənə (adət) olmamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyətinin müsbət cəhətləri kimi diqqətəlayiqdir.

1905-ci ildə Bakıda dünyaya göz açmış Məhəmməd Əsəd bəy bütün Şərqi, Afrikanı, Avropanı və Amerikanı gəzmiş, öz adını gizlədərək Avropada 3 ad altında (Əsəd bəy, Qurban Səid, Leo Noissimbaum) əsərlərini nəşr etdirmişdir. Məhəmməd Əsəd bəyin valideynlərindən biri Bakı yəhudisi olmuş və özü kiçik yaşlarında islamı qəbul etmişdir. Yalnız alman dilində 14 əsəri nəşr olunmuşdur. Müəllifin 14-cü kitabı belə adlanır: «Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdul Həmiddən İbn Sauda qədər çöküşü və qalxımı». Bu əsərdə o, XIX əsrin axırından 1936-cı ilə qədərki dövrdə dünyada islama qarşı aparılmış mübarizəni müxtəsər şərh etmişdir.

Məhəmməd Əsəd bəy (Volfqanq fon Vaysel) 1943-cü ildə İtaliyada vəfat etmiş və Pozitano şəhərində müsəlman qəbristanlığında dəfn edilmişdir.

* *
*

XX əsrin yalnız 30 ilində (1901-1920, 1991-2000) İslam dini Azərbaycanda qadağalarsız yaşamışdır. Halbuki, İslam dini xalqın birlik və həmrəyliyi, onun əxlaqının saflığı və bu əxlaq normalarının qorunması üçün tarixən həmişə müsbət rol oynamışdır. İslamda əxlaq fəsləfəsi çox

güclüdür.

İslam və onun əsas kitabı «Qurani-Kərim» eyni zamanda müsəlmanların həyat tərzini və əxlaq normalarını müəyyən və tənzim edən ilahi bir sənəddir. Quranın digər dini kitablardan üstünlüyü Qərbin görkəmli şəxsiyyətləri olan Volter (Fransa), Tomas Karleyl və Bertran Rassel (İngiltərə), Höte (Almaniya), Lev Tolstoy, Vladimir Solovyov (Rusiya), Vaşinqton İrvinq (ABŞ) xüsusi olaraq qeyd etmiş və onu yaradan Məhəmməd peyğəmbəri dahi şəxsiyyət adlandırmışlar. Puşkin və Lermontov «Qurani-Kərim»in şeyriyyətinə heyran olduqların söyləmişlər.

İslamın matəm mərasimləri haqqında təsbit etdiyi qaydalar son dərəcə ibrətamiz və qiymətlidir. Başqa xalqların əksəriyyətində matəmin acılığı ilk günlərdə spirtli içkilərlə «yaddan çıxarılsa», islamda matəmin acılığı və acısı qohum-oqraba və tanışların bu mərasimdə geniş iştirakı ilə təsəlli tapdırır: əzizini itirmiş ailə bu böyük itki qarşısında tək-tənha qalmasın deyə islam rəhmətə getmiş şəxsin xatirəsinə həsr olunmuş «3-cü gün», «həftə», «qırx» və «il»in qeyd edilməsini müəyyənləşdirmişdir.

Bu sözlərin müəllifinin yadındadır ki, Azərbaycanın Şirvan zonasında 20-30-cu illərdə dünyasını dəyişmiş şəxsin evində «qırx» çıxana qədər hər cümə axşamı (əvvəllər adna günü deyilərdi) «Aza» verilərdi. Bu «aza»ya kəndin hər bir ailəsi bir döyrə (böyük boşqab) düyü xörəyi (aş, plov) gəndərdi. Bu «xörəklər» ayrı-ayrılıqda bir yerdə toplaıldıqdan sonra məclisə yığılanların hamısı tərəfindən yeyilərdi və ev sahibinə yüngüllük olsun deyə bütün qabqacaq (döyrə, xörəklə gətirilmiş qasıqlar) yuyulmadan xörəyi gəndərən evin süfrəsinə bağlanaraq aparılardı.

Göstərilən bu nəcib adət həm iqtisadi kömək cəhətdən, həm də yas sahibini fiziki gərginlikdən azad etmək mövqeyindən çox dəyərlidir. Bu qayda ilə hər cümə axşamı «aza» keçirmək və yaxud da dəbdə olan «üç» və «qırx» gün-

ləri «aza» prinsipi (yeməyin kənardan götürülməsi) ilə keçirilməsi adətində keçmək (bu adətə qayıtmaq) son dərəcə ol-verişli olardı. Güman etmək olar ki, bu müraciətə öz münasibətlərini bildirenlər olacaqdır, çünki bu məsələ sırf iqtisadi məsələ deyil, həm də siyasi-mənəvi məsələdir.

Azərbaycan xalqı VII əsrin sonundan başlayaraq XX əsrin əvvəlinə qədər İslami dəyərlərə sadıq olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev deyir: «Bizdə tolerantlıq, xalqımızın dini dözümlülüyü yüksək səviyyədədir¹...» Buna görə ki, xalqımızın islami ibadətə və islami dəyərlərə qayıdışı nisbətən qısa bir müddətdə həyata keçirildi və əhali vaxtı ilə dağıdılmış məscidlərin bərpasında və yenilərinin tikilməsində geniş iştirak edir.

İslam dini xalqımızın mənəvi dəyərlərinin qorunmasına tarixən xidmət etmiş və indi də edir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: «Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərimizi, bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik²».

§ 4. Milli mentalitetimiz haqqında düşüncələr

Milli mentalitetimiz (düşüncə tərz) haqqında bu vaxta qədər nəşr olunan yazılar hələlik dərin tədqiqat məzmunu daşımır, daha çox təbliğat xarakterlidir. Bu sətrlərin müəllifinin də 1997-ci ildə yazdığı qısa məqalə³ bu qəbildəndir.

Xalqımızın qonaqsevərliyi, xoşxasiyyətli olması, alicə-

nablığı və ağayanaqlığı, mehribanlığı və mərdliyi, dostluğa və yüksək əxlaqi prinsiplərə sadıqlığı, dogma torpağa və ailəyə daha çox bağlılığı, qadına böyük hörmətlə yanaşması, ehtiyacı olana əl tutmaq kimi keyfiyyətlər tarixi inkişafımızın yetişdirdiyi nəcib və diqqətəlayiq keyfiyyətləridir. Xalqımızda dözümlülük (tolerantlıq) da yüksək səviyyədədir. Prezident Heydər Əliyev demişdir: «Bizdə tolerantlıq, xalqımızın dini dözümlülüyü yüksək səviyyədədir¹».

Dünyada dahlələrin miqdarını millətlərin əhalisinin sayı nisbətində görə müqayisə etsək, Azərbaycan xalqı bu göstərici üzrə ən yüksək yerlərdən birini tutar. Həqiqətən də, dahi Nizami Gəncəvidən başlayaraq indi Amerikada yaşayan böyük alimimiz Lütvi Ələsgərzadəyə (dünyada Lütvizadə kimi tanınır) qədər millətimizin bəşər mədəniyyətinin bütün sahələrinə bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətlər haqqında ardıcılıqla kinofilm çəkilsə, belə bir zəngin irsə çox millətlər həsəd apararlar. 2000-ci ildə xaricdə nəşr edilən «Dünyanın 100 böyük filosofu» kitabında Nizami Gəncəvi bu 100 nəfərdən biridir. Halbuki, dünyada 2000-ə qədər millət və xalq yaşayır. Heç şübhə yoxdur ki, «Dünyanın ən məşhur 100 şairi» kitabı yazılsa, bu kitabda da dahi Nizami Gəncəvinin adı olacaqdır! Bəs Məhəmməd Füzulimiz, Hüseyn Cavidimiz, Mirzə Ələkbər Sabirimiz, Səməd Vurğunumuz!..

Azərbaycan xalqının mədəniyyəti zəngin əxlaqi keyfiyyətlərinə görə mərifət sahibi olan millət kimi formalaşmışdır və tanınır. Əcnəbi xaqaların bir sıra görkəmli mədəniyyət və elm xadimləri – Aleksandr Duma (Fransa), Mixayıl Lermontov. İlya Çavçavadze, Əhməd Şmide, Vladimir Veliçko və digərləri xalqımızın incə dili və ağayanaqlığı haqqında gözəl fikirlər söyləmişlər.

Mübaligəsiz demək olar ki, Azəri türkləri içərisində hər iki nəfərdən birində musiqiçiliyə həvəs, hər üç nəfər-

¹ «Xalq qəzeti», 28 iyun 2000

² «Xalq qəzeti», 14 avqust 2001

³ İ.İsmayilov. Dünya Azərbaycanlıları XX əsrdə, B., 1997, s.243-250

¹ «Xalq qəzeti», 28 iyun 2000

dən birində şairlik istedadı vardır. Bu böyük fitri istedadın formalaşmasında ana dilimizin xüsusi rolu olmuşdur və vardır. Öz incəliyi və axarlığına görə Azəri türklərinin dili dünyanın nadir incə dillərindən biridir. İstanbul universitetində İtalyan dili və ədəbiyyatı müəllimi xanım Betul Parlaq deyir: «Azərbaycan dili çağlayan bir bulaqdır. Nə qədər danışsın danış, düzümlü, şirinliyi, ədəbiliyi öz-özünə süzülüb gedir. Bu dili başa düşənlər, incəliyi duyanlar ona vurulmaya bilməzlər¹».

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanında deyilir: «Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamilləşmiş dillərdən biri olduğu həqiqətinin bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri dönə-dönə etiraf etmişlər. Onlar öz əsərlərində bu dili XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dili ilə müqayisə edərək, onu Avrasiyanın hər tərəfində işlədilən bir dil kimi yüksək qiymətləndirmişlər²».

Burada onu da demək yerinə düşər ki, milli düşüncəyə malik olmaq üçün hər şeydən əvvəl milli dili, ana dilini mükəmməl bilmək lazımdır. Ana dilini yalnız o zaman mükəmməl bilmək olar ki, düşüncənin özü həmin şəxsin beyinində bu dildə yetişsin, ana dilində kamilləşsin. Aydındır ki, başqa dildə düşünərək istədiyi fikri ana dilində dürüst və sərbəst söyləmək qeyri-mümkündür. Nəriman Nərimanov yazırdı ki, ana dilini bilmədən millətin dərdsini başa düşmək qeyri-mümkündür.

Azərbaycan xalqı minillikləri əhatə edən tarixində öz milli məniyyətini qoruyaraq, tarixi sınaqlardan çıxmış və milli müstəqilliyini yaşada bilmişdir. Tarixin sınaq qatlarında arasına baş vermiş milli faciələrımız isə əsasən milli birliyimi-

zin zəifləməsinin nəticəsində baş vermişdir.

Yaradıcı ziyalılarımız içərisində mentalitetimizdə davamlılığın (aqrəssivliyin) olmadığını müsbət bir amil kimi hesab etmək istəyənlər də vardır. Bizcə, bu amili müsbət keyfiyyət kimi yox, uğursuzluqlarımızın səbəblərindən biri kimi qəbul etmək daha dürüst olardı.

Son 10-15 ildə, əvvəlki iki əsrdə olduğu kimi, nankor qonşularımız olan ermənilərdən aldığımız zərbələr, onlar tərəfindən ərazilərimizin dəfələrlə hissə-hissə zəbt edilməsi və xalqımıza qarşı soyqırım siyasətinin davam etdirilməsi milli mentalitetimizdə olan naqis cəhətləri (nə qədər acı olsa da, bunu etiraf etməliyik) daha geniş ayırd etməyi tələb edir.

Azərbaycanlı mentalitetinə xas olan naqis və mənfi cəhətlər sırasına aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Milli birliyə nail olmaq yolunda bəzi hallarda parçalanma meyli;
2. Tarixi yaddaşımızın zəifliyi: unutkanlıq, tarixi uğursuzluqlarımızdan üzə çıxan nəticə və həqiqətləri tez yaddan çıxarmağımız.

Mentalitetimizdəki mənfi hallara dair yuxarıda göstərdiyimiz bu naqis cəhətlər haqqında görkəmli publisist-yazıçı Hidayət Orucovun və digər müəlliflərin yazılarında deyilmişdir. Hidayət Orucov yazır: «Xalqımızın başında fəlakət bir də ona görə əksik olmur ki, əsrlər boyu formalaşaraq dəyişməz xarakter almış mentalitetimizdə aqrəssivlik olmayıb!...»

Azərbaycanda müxtəlif tarixi mərhələlərində uğursuzluqların və bəlalərin görçəklənməsində yuxarıda sadalanan naqis cəhətlərin güclü təsiri olmuşdur. Bu məsələləri Azərbaycan – erməni tarixi münasibətlərində qısaca olaraq izləməyə çalışaq.

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 21 avqust 1999

² Bax: «Xalq qəzeti», 19 iyun 2001

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 1 dekabr 2000

Qədim Azərbaycan əraziləri olan indiki Ermənistan əraziləri son iki əsrdə tamamilə ermənilərin əlinə keçdi və indi orada bir nəfər də olsa azərbaycanlı yaşamır. 1960-cı ildə Ermənistan KP MK-nın ikinci katibi işləyən Hrand Martirosyan (bu illərdə SSRİ-nin bütün respublikalarında MK-nın ikinci katibləri ruslardan ibarət olardı) həmin 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi «SSRİ və Kommunist partiyası ermənilərə nə verdi?» adlı kitabında etiraf edir ki, 1829-cu ildə indiki Ermənistanda olan kənd və şəhərlərin 95 faizində azərbaycanlılar yaşayırdı.

Rusiya imperatorunun Gürcüstan çarlığında nümayəndəsi Burnaşovun 1793-cü ildə nəşr etdiyi «Azərbaycan vilayətləri haqqında məlumat kitab»ında 1786-cı ilə aid məlumatlarda göstərilir ki, Xəzər dənizi ilə Türkiyə arasındakı bütün ərazilər – Dərbənd (Quba), Şəki, Şirvan, Şuşa, Gəncə, İrəvan, Talış xanlıqları, Qarabağ, Naxçıvan, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya torpaqları Azərbaycana mənsub ərazilərdir.

1813-cü ildən sonrakı 185 ildə ermənilər Azəri türklərinə qarşı dəfələrlə soyqırım təşkil etmişlər: bunlardan ən dəhşətliləri və genişmiqyaslıları 1905-ci ildə Bakıda, 1918-ci ildə Bakıda, Şamaxıda və Qubada; 1920-ci ilin may ayında Gəncədə, 1988-ci ilin noyabr-dekabrında Ermənistanda, 1992-ci ildə Xocalıda həyata keçirilmişdir.

Bu soyqırımların birincisi ilə ikincisi arasında 13-15 il, ikincilərlə sonuncular arasında orta hesabla 70 il keçmişdir.

1918-ci ildə ermənilər tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı vəhşilik səviyyəsində aparılan soyqırım dövrü xalqımızı bu bəlanın daha əhatəli və dəhşətli caynağından Osmanlı Türkiyəsi ordu hissələrinin Azərbaycana daxil olması xilas etdi. Həmin ordunun geniş miqyaslı köməyi ilə (Azərbaycanın hərbi hissələrinin də geniş iştirakı olmuşdur) Bakı şəhəri 1918-ci ilin 15 sentyabrında erməni-bolşevik ordu hissələrindən azad edildi.

Rusiyanın XI ordusunun Azərbaycanı 1920-ci ilin ap-

rel-mayında işğal etməsi nəticəsində sovet üsul-idarəsi yaradıldı və 1922-ci ilin sonunda Azərbaycan da Sovetlər İttifaqı adlanan federativ ittifaq dövləti tərkibinə qatıldı.

Sovetlər İttifaqında əvvəlki dövrlərdən qalmış milli ədavətlərə qarşı aparılan qadağanlar əsasında milli məsələ ölkədə «həll edildi» və xalqlar dostluğu siyasəti elan edildi.

Ermənilər isə bu qadağalara məhəl qoymayaraq hakim rus şovinizminin gizli köməyi və bəzən də bizim biganəliyimiz şəraitində özlərinin köhnə antitürk siyasətini bütün ermənilər arasında təbliğ etməyi davam etdirdilər.

Türklərə qarşı geniş terror hərəkatının təşkilatçılarından olan Akop Ter-Hakopyan (Şaxan Natan) 1912-ci ildə ABŞ-da nəşr olunan «Hayrenik» adlı məcmuədə çap etdirdiyi «Türklər və biz» adlı məqalədə yazmışdı: «Erməninin türkdən başqa düşməni yoxdur». 1918-1919-cu illərdə Qarsda yerləşən rus ordusu alayının zabiti Ovanes Apresyan etiraf edir ki, «biz, ermənilər, bacardığımız qədər türkləri qırdıq. Ancaq bu elə bir sonsuz kin və intiqam zənciridir ki, get-gedə daha dərin şəkildə insanın varlığına hakim kəsilir¹.

Göründüyü kimi, bütün türkləri özlərinin qəddar düşməni hesab edərək, onlara qarşı açıqcasına geniş soyqırım siyasəti yeridən ermənilər, faşistlərdən qat-qat qəddar və vəhşidirlər. XX əsrdə Almaniyada yetişdirilmiş faşistlər SSRİ ərazilərini 1941-42-ci illərdə zəbt edərkən dinc əhalini öz yaşayış yerlərindən çıxartmırdılar. Erməni faşistləri isə Ermənistanda yaşayan bütün azərbaycanlıları, eləcə də Azərbaycanda zəbt etdikləri bütün ərazilərdə yaşayan əhalinin hamısını qəddar vəhşiliklə öz doğma yurdlarından qovdular.

Bütün bunlar xalqımız tərəfindən nə üçün unudulmuşdur və unudulur?

Görkəmli publisist Ömər Faiq Nemanzadə hələ 1915-

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 27 aprel 1997

ci ildə nəşr etdiyi «İmtahan» adlı məqaləsində yazır ki, bir çox xalqlar kimi biz, azərilər də, birinci cahən müharibəsi kimi imtahana hazır deyildik; bizdə qardaşlıq, birlik hissi batıb getmişdir». Göründüyü kimi, milli mentalitetimizə xas olan bu naqis cəhət hələ XX əsrin əvvəllərində var idi və davam edir.

XX əsrin 70 illik Sovet üsul idarəsi dövründə təsərrüfat, elm və mədəniyyət sahəsində əldə edilmiş danılmaz nailiyyətlərlə yanaşı Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, dini ruhuna və milli hissiyyətinə böyük zərbələr endirilmişdir və bütün bunlar mentalitetimizdə yuxarıda deyilən aqressivsizliyi, mübarizsizliyi tərbiyə etmişdir.

Biz, tolerantlığımızın (dözümlülüyümüzün) noticəsində hələlik Azərbaycan mədəniyyətinə erməni təcavüzünə də biganəyik. Xalqımızın ayrı-ayrı musiqi incilərini, milli xörelklərimizi, milli xalçalarımızı ermənilər xarici ölkələrdə erməni mədəniyyəti inciləri kimi təbliğ edirlər. Bunlara qarşı da bizim əks tədbirlərimiz çox zəifdir.

Beynəlmiləçilik şüarı altında ümumi Sovet mənafeyinə milli mənafelərdən üstün yer verən Sovet rəhbərliyi faktiki olaraq milli mədəniyyətlərin ümumi sovet mədəniyyəti içərisində əriməsi siyasətini bütün gücü ilə həyata keçirirdi. Bu işə milli mənsubiyyət əhval-ruhiyyəsinin sıxışdırılması üçün siyasi əsaslar verirdi.

Tarixi ərazilərimizə göz tikmiş və zaman-zaman bu ərazilərimizin müəyyən hissələrini cürbəcür yollarla zəbt etməyə nail olmuş faşist xislətli erməni millətçiləri milli varlığımıza böyük zərbələr vurmuşlar. Bu müvəqqəti uğursuzluqlarımız xoşbəxtlikdən həm gənclərimizdə, həm də yaşlı nəsilə ümidsizlik yaratmadı. Əksinə, xalqımızda milli ruh getdikcə yüksəlir və bu da Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərin erməni işğalından azad edilməsi üçün böyük ümidlər yaradır.

Azərbaycan 2000-ci ildə Avropa Şurasına qəbul olun-

muşdur və bu qitənin xalqları ilə daha sıx mədəni əlaqələrdə olacağımız şəraitdə qədim Şərq mədəniyyəti ilə bağlı milli mentalitetimizdə olan «Şərq köklərimiz»dən ayrılmaq qaygısı bizi həmişə düşündürməlidir.

Məsələnin belə qoyuluşu heç kəsi qıcıqlandırmamalıdır. Biz hamımız öz millətimizin övladlarıyıq və mədəniyyətimiz də milli mədəniyyət kimi yaşamalı və inkişaf etməlidir.

Bakımızın konsert salonlarında və şadlıq evlərində verilən müsəmirələrin (bu üslub 30-cu illərdə çox uğurla işlənirdi) məzmunu bunu deməyə haqq verir ki, bizim gənc musiqi ifaçılarımızın böyük bir hissəsi Qərb meyillidir və belə davam edərsə, Azərbaycan xalqının musiqi mədəniyyətinin «Şərq kökü» çox zəifləyəcəkdir.

Muğam ifaçılarımızın ara-sıra ekranda səslənən gileyərinə və etirazlarına məhəl qoyan yoxdur. Bunun üçün Dövlət siyasəti səviyyəsində tədbir görülməsə, bu prosesin qarşısını almaq mümkün olmayacaqdır. Bu işə milli siyasətin bir sahəsi kimi rəhbərlik və nəzarət edən bir idarə yaradılmalıdır.

Eyni sözləri də doğma Azərbaycan dilimizin rusdilli gənclərimiz tərəfindən hörmətsizliklə korlanması haqqında demək olar. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci ilin avqustunda milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq haqqında xalqa müraciəti böyük siyasəti əhəmiyyəti olan bir tədbirdir; milli qeyrəti, namusu və vicdanı olan hər bir azərbaycanlı milli-mənəvi dəyərlərimizin əxlaq normaları çərçivəsində saxlanılmasına və inkişafına çalışmalıdır. Bu iş isə ilk növbədə ailələrdən başlanmalıdır.

§ 5. Siyasi mədəniyyətimizin müasir inkişafının əsas istiqamətləri

*«Müstəqillik illərində biz əslində
milli-mədəni irsimizi, milli sərvətimizi bir daha təhlil edərək
onu ideoloji buxovlardan və qadağalardan xilas edirik».*

HEYDƏR ƏLİYEV

Yetmiş illik Sovet sisteminin ifrat dərəcədə mərkəzləşdirilmiş avtoritar idarəçilik rejimindən demokratik üsul idarəçiliyə, milli mənafeləri əsas tutan milli siyasətə keçid çoxsahəli olduğu üçün çətin bir prosesdir. Bu milli siyasətin icraçısı 1993-cü ilin yayından sonrakı dövrdə prezident Heydər Əliyevdir.

Əlbəttə, bu keçid özündən əvvəlki dövrün müəyyən özülünə və nailiyyətlərinə arxalanır. Prezident Heydər Əliyev bu haqda belə deyir: 70 illik Sovet hakimiyyəti illəri «bizim xalqımız, millətimiz üçün bir tərəfdən faciələr, itkilər, məhrumiyyətlər illəri olmuş, eyni zamanda xalqımızın maariflənməsi, təhsil alması, inkişaf etməsi, Azərbaycanda böyük iqtisadi potensialın yaranması, xalqımızın dünya mədəni dəyərlərinə qoşulması sahəsində müsbət rol oynamıdır»¹.

Sovet sisteminin 20-ci illəri siyasi mədəniyyətimizin bu sistemə uyğun formalaşması dövrü olmuşdur. Hələ 20-ci illərin ərəfəsində bir musiqi xadimi və publisist kimi formalaşmış Üzeyir Hacıbəyov 30-cu illərdə özünün məşhur «Koroğlu» operası ilə öz xalqına xidməti yeni sistem şəraitində də davam etdirdiyini bildirdi və bu sistemin rəhbərliyindən ən yüksək mükafata layiq görüldü.

30-cu illərdə ədəbiyyatda özlərinə məxsus dəsti xəttləri olan gənclər – Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun və Rəsul Rza Sovet sistemi ideologiyasını qəbul edərək milli ruhda yaradıcılıqlarını davam etdirdilər. Bu milli ruh eləcə də milli mənafeyi yaddan çıxarmırdı. Şair Mikayıl Müşfiq 1936-cı ildə qələmə aldığı «Tərtərhes nəğmələri» şerində böyük cəsarət hissi ilə bu gün üçün də vacib dərdimiz haqda belə yazmışdı:

*Bu nə yoldur? Daşnak yolu,
Hər dərəsi qanla dolu,
Nə acıdır bunun adı,
O dənizdən bu dənizə,
Deyib, çıxdı sinəmizə
Bir tapdadı, bir doğradı,
Orda dəhşət, burda vəhşət,
Əlində baş, dişində ət
Tanırsınız o Cəlladı!
Nə bağ qaldı, nə də bağban
Qurşun, ölüm, atəş duman.
Yaxamızı parçaladı
Bilən bilir, bu zülmətə,
Bu uğursuz fəlakətə
Kim əl çaldı, kim ağladı.*

Səməd Vurğunun «Komsomol poeması» əsəri «Yeni yol» və digər qəzetlərdə 30-cu illərdə hissə-hissə nəşr olunurdu: Poemanın «Gözəllik və məhəbbət» bölməsinin başlanğıcını o dövrün gəncləri əzbərdən bilirdi:

*Yüksək fəzalarda gəzinirdi ay
Yaşıl çəmənlikdə Cəlal və Humay
Birisi söz atar, digəri gülər.
Könüllər döyünər, gözlər süzülər...*

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 27 may 2001

Şairin «Poemalar»ının 1959 və 1961-ci illərə aid nəşrlərində bu sətrlər belə verilir.

*Uzaq buludlarda gəzinirdi ay,
Doqqazın ağzında Cəlal və Humay*

Fikrimizcə ilk yazılışı şairin ölümündən sonra nəşrlərdəkindən daha uğurludur.

Bunu belə edənin Səməd Vurğuna sədaqətinə inanmaq çətindir.

Və yaxud da Rəsul Rzanın Azərbaycan şerinə gətirdiyi sərbəst şer üslubunu götürək, Şairin «Lenin» poeması bu günün tələbinə uyğun gəlməsə də, bu şer öz üslubuna və ifadə formasına görə güclü idi və yenilik idi.

*Mən hansı bir insana bənzədim ki, Lenini,
Məzarının başında cahan ağlamış olsun!*

Məgər indi Səməd Vurğunu və Rəsul Rzanı ittiham etmək olarmı ki, niyə onlar Komsomolu və ya Lenini tərənnüm ediblər? Əsla!

Bununla belə, müasir dövrdə, 10 il bundan əvvəl bərpa etdiyimiz dövlət müstəqilliyinin qarşıya qoyduğu tələblərə uyğun olaraq xalqımızın siyasi mədəniyyəti müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etməlidir. Lakin bu inkişaf əvvəlki dövrün nailiyyətlərinə arxalanmalıdır.

Görkəmli publisist və ictimai xadim Hidayət Orucov bu yaxınlarda nəşr etdirdiyi «Heydər Əliyev və Azərbaycan»da milli siyasət» əsərində bu haqda belə yazır: «Milli şüurun gücləndirilməsi, milli ideyanın qeyri-rəsmi şəkildə formalaşaraq əqidə və inama çevrilməsində həlledici rola malik amillərin inkişafına rəvac verilməsi 1970-80-ci illərin əvvəllərinin ən böyük nailiyyəti və qələbəsi idi. Azərbaycançılığın, türkçülüyn şüurlara yeridilməsinə, milli azadlıq və

müstəqillik uğrunda mübarizə inamının bədii ədəbiyyatda, incəsənət və mədəniyyət nümunələrində, elmi əsərlərdə təbliğinə münbit şərait yaradıldı. Azərbaycan xalqı Azadlıq meydanına birdən-birə və təsadüfən çıxmamışdı. Xalq buna mənən, ruhən, əqidəcə artıq hazır idi. Tarixi qələbəyə hazırlıq 1970-ci ildən başlanmışdı¹».

Milli mənafeələrin düzgün başa düşülməsi, heç şübhəsiz ki, milli məsələnin nəzəri əsaslarından qidalanmalıdır. Bəs Sovet dövründə bu məsələdə vəziyyət necə olmuşdur?

Sovetlər hakimiyyəti illərində SSRİ-də milli məsələ əsasən İ.V.Stalinin millətə verdiyi məlum tərif və əksəriyyəti ermənilərdən və rus-ukraynalılardan olan bir sıra müəlliflərin təbliğat məzmunlu məqalələri əsasında şərh edilirdi. Belə çıxırdı ki, milli məsələ üzrə nəzəriyyə ilk dəfə SSRİ-də yaradılıb, halbuki millətə ilk tərfi İtaliya sosioloqu Stanislav Mancini 1851-ci ildə vermişdir. 1903-cü ildə Karl Kautskinin millətə verdiyi tərif daha elmi idi. Kautski 1903-cü ildə milli məsələ haqqında yazdığı əsərində millət üçün ərəzi, dil, məişət, ruh, iradə və psixik yönümün birliyi əlamətlərini əsas götürmüşdür. Ədalət naminə demək lazımdır ki, on il sonra, 1913-cü ildə İ.V.Stalinin millətə verdiyi məlum tərifində K.Kautskinin millətə verdiyi tərifdən geniş istifadə edilmişdir.

Azərbaycan mütəfəkkirlərindən Nəriman Nərimanov və Məmməd Əmin Rəsulzadə də milli məsələ üzrə bir sıra tutarlı nəzəri müddəalar irəli sürmüşlər.

Məmməd Əmin Rəsulzadəyə görə, millət insanların tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi faktorlar əsasında yaranmış dil, din və qohum-əqrəbəlik ümumiliyi əsasında meydana gəlmişdir.

Nəriman Nərimanov yazır ki, millətlər bir-birindən

¹ Hidayət Orucov, Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət, Bakı, 2000

dilləri, adətləri, məişətləri və qismən də dinləri ilə fərqlənirlər.

Göründüyü kimi, hər iki mütəfəkkir millətin formalaşmasında qismən də dinin müsbət rolunu qeyd edirlər və bu da həqiqətə uyğundur. Dini birlik milli birliyi başqa etnosların təsiri altına düşməkdən qoruyur. Lakin məlumdur ki, dünyada hər bir millətin öz milli dini yoxdur. Dünyada 17 ərəb dövlətinin əhalisi islam dininə sitayiş edirlər. İslamı qəbul etmiş bütün türkdilli millət və xalqlar da bir dinə – islam dininə sitayiş edirlər və bu din onların hər birinin millət kimi formalaşmasına qismən kömək etmişdir və milli birliklərinin möhkəmlənməsinə indi də kömək edir.

Beləliklə müxtəlif dinlərin, sitayiş etdikləri millətlərin millət kimi formalaşmalarına qismən müsbət təsir etməsi danılmazdır. Bu əsasda ikinci dünya müharibəsi illərində slavyan birliyi ideyası da ortaya atılmışdı və Sovet ordusu Bolqarıstandan başlayaraq digər slavyan xalqlarına da faşizm əsarətindən azad olmaqda kömək etdi.

Müasir Azərbaycanda xalqın siyasi mədəniyyətinin inkişafı məsələsinə aşağıdakı istiqamətlərdə yanaşmaq olar:

- 1) Dövlətin adını daşıyan millətin siyasi mədəniyyətinin vəziyyəti. Əlbəttə, bu milli siyasi mədəniyyətdə, əsas istiqamətləri milli dil, milli yazı, milli ədəbiyyat və incəsənətin inkişafının siyasi problemləri və istiqamətləri diqqət mərkəzində olmalıdır.
- 2) Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızla milli-mədəni əlaqələrimiz.
- 3) Dünyanın 60-dan çox ölkəsinə səpələnmiş diasporumuzun siyasi həyatında milli mədəniyyətin zəifləməməsi qayğısı.
- 4) Azərbaycanda yaşayan 20-yə qədər etnosun, milli azlıqların siyasi mədəniyyətinin Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi.

Göstərilən istiqamətlərin hər biri xüsusi bir tədqiqat mövzudur və biz burada qısaca olaraq bəzi məqamları yada salmağa çalışacağıq:

- 1) Müstəqilliyin əvvəlində elan edilmiş (1992) latın qrafikalı milli yazıya keçid ləng gedirdi. Respublika Prezidenti Heydər Əliyev özünün «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 2001-ci ilin 18 iyun tarixli fərmanı ilə bu keçidin həmin ilin 1 avqustuna qədər həyata keçirilməsini müəyyənləşdirdi və həyata keçirildi;
- 2) Orta məktəbləri rus dilində qurtarmış Azəri gənclərinin böyük bir hissəsi Azərbaycan dilini çox zəif bilirlər, rus dilində təhsil almış dövlət məmurlarının bir hissəsi də Azərbaycan dilini səliqə bilmirlər. Bu məsələlərin həlli də xalqın siyasi mədəniyyəti ilə bilavasitə bağlı olan məsələlərdir. Azərbaycanda orta təhsilin yalnız ana dilində aparılmasına keçmək haqqında bəzən sözlənən təkliflər reallıqdan çox uzaqdır. Lakin elə etmək lazımdır ki, orta təhsili rus və ya başqa dildə bitirən azəri gəncləri ana dilini mükəmməl bilsin. Bu məsələ Təhsil Nazirliyinin diqqət mərkəzində olmalıdır. Əlbəttə, bu arzuudur.
- 3) Azərbaycan diasporunda ana dilinin yaşaması məsələsi çox mühüm siyasi və ağırlıq məsələsidir. Bu sətirlərin müəllifi son illərdə nəşr etdirdiyi əsərlərində deyilən məsələnin bəzi məqamlarına toxunmuşdur¹. Lakin məsələ daha genişdir. Güman etmək olar ki, 2001-ci ilin noyabrında keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayından sonra bu məsələyə diqqət artırılacaqdır.

¹ İsmayil İsmayilov. Dünya Azərbaycanlıları XX əsrdə, B., s. 239-243; Yəni də onun. Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində, B., 2001, s.34-38, 124-134

- 4) Ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi olan siyasi mədəniyyət hər bir ölkənin və millətin həyatında öz milli köklərinə və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq inkişaf edir. Bununla belə, digər xalqların siyasi mədəniyyətinə xas olan müterəqqi cəhətlər xalqların siyasi mədəniyyətinə təsir edir və onlar bu cəhətləri öz təcrübələrində istifadə edirlər.
- 5) Siyasi mədəniyyət ilə bilavasitə əlaqədar olan məsələlərdən biri ölkəmizdə diplomatik xidmətin və diplomatik təhsilin vəziyyəti məsələsidir. 70 illik Sovet sistemi dövründə diplomatik korpus əsasən ruslardan tərtib edildirdi və müttəfiq respublikalarda ikinci dünya müharibəsindən sonra yaradılmış Xarici İşlər Nazirlikləri məhdud fəaliyyətə malik idilər.

Son on ildə Azərbaycanda bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, diplomatik korpusumuzun peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə böyük ehtiyac hiss olunur.

- 6) Gənclərin milli və hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsi ölkənin müstəqilliyinin keşiyində duran Milli ordunun möhkəmlənməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Ölkə prezidenti Heydər Əliyev göstərir ki, *«hər bir gənc orduda xidmət etməyi özünün ən böyük vətəndaşlıq və vətənpərvərlik borcu kimi qəbul etməlidir»*¹.
- 7) Və, nəhayət, Azərbaycanda milli münasibətlərin müasir durumunun vəziyyəti haqqında. Düşmən qüvvələr Azərbaycanda yaşayan talışları, kürdləri, ləzgiləri və digər milli azlıqları, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmağa qarşı istifadə etməyə cəhdlər edirlər və belə ekstremist qüvvələrə qarşı

tədbirlər görülür. Burada bütün əhalinin həmin dağıdıcı qüvvələrə qarşı mübarizəyə cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə xalqımızın birliyi məsələsinin əsasını təmin edən amillərdən biridir.

§ 6. Dünya Azərbaycanlılarının Birinci qurultayı

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 23 may 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən 2001-ci ilin 8-9 noyabrında Bakıda çağırılmış Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında dünyanın 37 ölkəsindən (Azərbaycan ilə birlikdə) 1105 nümayəndə və 907 qonaq iştirak etmişdir (bunlardan 403 nümayəndə və 63 qonaq xarici ölkələrdən gələnlərdir).

Qurultayın öz işini başlamasının əvvəlində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev söylədiyi geniş nitqində demişdir: **«Azərbaycanın müstəqilliyi və on il müstəqil dövlət kimi yaşaması bizim çoxəsrlik tariximizdə ən əhəmiyyətli, ən vacib, ən dəyərli bir hadisədir. Bizim üçün, müstəqil Azərbaycan üçün bu 10 il asan yol olmayıb. Biz Azərbaycanda yeni həyat qurmağa başlamışıq. Azərbaycanın demokratiya yolu ilə getməsinə bəyan etmişik. Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qurulması işinə başlamışıq»**¹.

Dünya azərbaycanlılarının I qurultayının çağırılması üzrə hazırlığın başlanmasının tarixini 1991-ci ilin dekabrından hesab etmək olar. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi 1991-ci ilin 16 dekabrında 31 dekabrı «Dünya

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 26 iyun 2001

¹ «Azərbaycan» qəzeti 15 noyabr 2001.

azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü» elan edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Bundan sonra isə 31 dekabr gününün hər il bayram kimi keçirilməsi haqqında bu təklif Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən qəbul edildi.

Azərbaycan diasporunun xarici ölkələrdə təşkil olunması işində də canlanma əsasən bu dövrdən başlanmışdır.

Xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələri gücləndirmək məqsədilə Azərbaycanda «Azərbaycan dünyası» adlı Beynəlxalq Əlaqələr Mərkəzi (prezidenti xalq şairi Nəbi Xəzridir) və «Dünya Azərbaycanlılarının Mədəniyyət Mərkəzi» (sədri, xalq şairi Söhrab Tahirdir), dünya Azərbaycanlıları gənclərinin Beynəlxalq həmrəyliyi Cəmiyyəti (prezidenti Tofiq Əliyevdir) yaradılmışdır və fəaliyyət göstərirlər. Bunlardan əlavə diaspora ilə iş üzrə prezident aparatında bölmə (müdiri prof. Rüstəm Məmmədovdur), Milli Akademiyanın «Milli Münasibətlər İnstitutu»nda (direktoru prof. V.Arzumanlıdır) şöbə mövcuddur və geniş fəaliyyət göstərirlər. 1998-ci ilin mayından işə başlamış «Azad Azərbaycan» özəl radiusunun səsi hər gün dünyanın 66 ölkəsinə yayılır.

Dünya Azərbaycanlılarının çoxsaylı diasporu Türkiyədə, Rusiyada, Almaniya, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, İngiltərədə və digər ölkələrdə mövcuddur¹.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev xarici ölkələrə etdiyi bütün səfərləri zamanı orada yaşayan soydaşlarımızla görüşmək üçün xüsusi vaxt ayırır və bu görüşlər hər iki tərəf üçün çox faydalı olur. Belə görüşlər 1994-cü ildə Fransada (yanvarda), Almaniya (yanvarda), Türkiyədə (fevralda), İngiltərədə (fevralda), 1995-ci ildə İsveçrədə (yanvarda),

Belçikada (apreldə), 1996-cı ildə Rusiyanın Stavropol diyarında Kislovodskda, 1997-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında (avqustda), 1999-cu ildə Ukraynada (noyabrda) keçirilmişdir.

1994-cü ilin 23 fevralında Londonda Azərbaycan diasporunun nümayəndələri ilə görüşdə Heydər Əliyev demişdir: «Harada yaşamasından, vəziyyətinin ağır və çətinliyindən asılı olmayaraq qərək hər bir kəs öz Ana Vətəni haqqında düşünsün. Azərbaycanlılar artıq bilirlər ki, indi bizim, nəhayət, müstəqil dövlətimiz – Azərbaycan Respublikamız var. Bu müqəddəs Azərbaycan torpağıdır».

2000-ci ilin 22 iyununda Moskvada Azərbaycanlıların Ümumrusiya Konqresi təsis edilmişdir. Moskvada keçirilmiş konqresdə Rusiyanın 50 regionunu təmsil edən 2 milyona qədər Azərbaycanlı nümayəndələri iştirak etmişdir. Konqresdə bildirildi ki, Rusiyanın bütün bölgələrində yaradılmış Azərbaycan milli-mədəni təşkilatları xoşməramlı fəaliyyət göstərir və bu da Rusiya ilə Azərbaycan dövlətləri arasında dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə kömək edəcəkdir.

Dünya Azərbaycanlılarının III konqresi 1999-cu il 2-3 oktyabrda Köln (Almaniya) şəhərində keçirilmişdir. Konqresdə Azərbaycandan, Cənubi Azərbaycandan, Almaniya, ABŞ-dan, Türkiyədən, Kanadadan, Fransadan, İsveçrədən, Hollandiyadan, Belçikadan və digər ölkələrdən 100-ə qədər nümayəndə iştirak etmişdir.

Doğma Azərbaycanı xarici ölkələrdə öz yaradıcılığı ilə geniş tanıdan mədəniyyət xadimlərimizdən biri də Bakıda dünyaya göz açmış Elnarə İsmayılovadır. O, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını fortepiano ixtisası üzrə bitirmiş solo-pianoçudur. 1993-cü ildən bəri əsasən Almaniya, İsveçrə, Şopen və digər musiqi korifeylərinin ən çətin əsərlərini mahir ustalıqla ifa etməklə yanaşı Üzeyir Hacıbəyov, Qara Qarayev, Fikrət Əmirovun və digər Azər-

¹ Bu haqda daha geniş, bax: İsmayilov. «Dünya azərbaycanlıları XX əsrdə», Bakı, 1997, həcmi 256 s.

baycan bəstəkarlarının əsərlərini Almaniyada və Avropanın digər ölkələrində geniş təbliğ edir.

Prezident Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət xadimlərinin Azərbaycandan kənarda fəaliyyət göstərməsi bizim üçün çox əhəmiyyətlidir»¹.

Dünyanın 70-ə yaxın ölkəsində azərbaycanlıları birləşdirən 200-dən artıq cəmiyyətlər mövcuddur və geniş fəaliyyət göstərirlər. Dünyada yaşayan hər bir azərbaycanlı «Azərbaycan dövlətini öz arxasında hiss edərək, azərbaycançılıq, vətənpərvərlik hissləri ilə tarixi torpaqlarımıza, yurdumuza, mədəniyyətmizə, məhəbbət aşılamalıdır» (Heydər Əliyev)².

Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı göstərdi ki, onların milli lideri olan Prezident Heydər Əliyevin bu göstərişi və arzusu layəqətlə yerinə yetirilir. Prof. Yəhya Taşdələn (Türkiyə) Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı haqqında öz mülahizələrini belə ümumiləşdirmişdir: «**Qurultayda səmimiyyət, qardaşlıq, dostluq və bütövlük anlayışı hakim oldu. Qurultay yalnız diaspor üçün deyil, xalqımız üçün də bir işıq, güvən və inanç qaynağına çevrildi**»³.

Böyük tarixi bir hadisə və nailiyyət olan Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı «Dünya Azərbaycanlılarının əlaqələndirmə Şurasını» (102 nəfərdən ibarət) və bu Şuranın idarə heyətini (23 nəfər) seçdi və qərar qəbul etdi ki, Dünya Azərbaycanlılarının qurultayları hər üç ildən bir keçirilsin.

¹ "Xalq" qəzeti, 7 fevral 1999.

² "Xalq" qəzeti, 25 dekabr 1999.

³ "Xalq" qəzeti, 15 noyabr 2001.

VI fəsil

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ERMƏNİ SOYQIRIMININ DAVAMIDIR

Azərbaycanın tutduğu mühüm geostrateji mövqe, onun zəngin təbii sərvətləri, regionda maraqları olan qüvvələri azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından zorla köçürülməsinə səbəq edirdi... XIX əsrdən başlayaraq (bu) siyasi xəttin gerçəkləşdirilməsində erməni faktoru əsas amillərdən birinə çevrilmişdi. Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında, xüsusən Rusiyanın tərkibinə Azərbaycan xanlıqları kimi daxil olan Qarabağ və İrəvan xanlıqları ərazisində kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi ilə bünövrəsi qoyulmuş bu problem XX əsrdə özünü bir neçə dəfə biruzə verərək torpaq iddiaları üçün zəmin yaratdı. Bu torpaq iddiaları bəzi qüvvələr tərəfindən erməni-azərbaycanlı qarşındurması kimi qələmə verildi...

HEYDƏR ƏLİYEV

Qafqazda türklərə qarşı ermənilərin başladığı soyqırımların üç yüz ilə yaxın tarixi vardır. Rusiya imperatoru I Pyotr 1724-cü ilin mayında Bakını işğal etmiş general Matyuşkinə yazmışdır: «Hər cür cəhd etməklə erməniləri və

başqa xaçpərəstləri çağırmaq... orada yerləşdirmək, müsəlmanları isə, xüsusən türkləri özlərinin sezə bilməyəcəyi bir şəkildə yavaş-yavaş sıxışdırıb azaltmaq lazımdır¹».

Rusiyanın bu ümumi planında ermənilərin də öz planı var idi: Türkiyə və Azərbaycan əraziləri hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq.

Osmanlı imperatorluğunun zəiflədilməsi və dağılması Rusiyanın və Avropanın iri dövlətlərinin maraq mərkəzində olduğu üçün türklər tərəfindən «ermənilərə soyqırım» edilməsi haqqında erməni uydurmaları Türkiyəyə qarşı bir təsir vasitəsi kimi Rusiya və Avropa dövlətləri üçün də əlverişli idi.

Lakin I dünya müharibəsində məğlub olmuş üçlük itti-faqının üzvü olan Türkiyə dövləti öz müstəqilliyini nəinki saxlaya bildi, hətta böyük öndər Atatürkün başçılığı altında özünün bütün ərazilərindən düşmən qüvvələrini qovdu və güclü dövlət yarada bildi. Türkiyə hesabına «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasının boşa çıxdığını görən ermənilər dünyanın bir neçə ölkəsində gizli hərbi təşkilatlar yaratdılar və türklərə qarşı geniş terror əməliyyatlarına başladılar. Belə terror mərkəzlərindən biri Fransada yerləşdirildi.

Yalnız 1973-87-ci illəri əhatə edən 15 ildə erməni terrorçu dəstələri dünyanın müxtəlif ölkələrində 255 terror ak-siyası keçirmişlər ki, bunlardan da 58-i Fransada həyata keçirilmişdir və onların 22-si türk diplomatları və iş adamlarına qarşı olmuşdur. Türkiyə səfiri İsmayıl Ərəz, attaşə Yılmaz Çolpan və digərləri göstərilən illərdə bu terrorun qurbanı olmuşlar².

Göstərilən illərdə erməni terrorizminin əsas hədəfi Türkiyə vətəndaşları idisə, 1987-ci ildən sonra bu terror əsa-

sən Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı çevrildi və təşkil edilmiş erməni terrorçu dəstələrinin fəaliyyəti Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qopararaq, Ermənistanla birləşdirilmək istiqamətinə yönəldildi.

Ermənilərin satqınlığını və mövqelərini şəraitə uyğun olaraq asanlıqla dəyişdiyini nəzərə alan Qərb dövlətləri və Rusiya öz mənafeələrinə uyğun olan məqamlarda həmişə ermənilərdən istifadə etmişlər və indi də istifadə edirlər.

Ermənilər Rusiyanın və Avropanın bəzi dövlətlərinin əlində oyuncaq rolu oynamış, türklərə qarşı hərbi əməliyyatlarda həlak olmuş erməniləri də indi «soyqırım qurbanları» kimi qələmə verirlər.

Tarixi həqiqət isə bundan ibarətdir ki, ermənilər XX əsrdə Ermənistanda yaşayan 1,5 milyon azərbaycanlıyı öz dedə-baba torpaqlarından qovmuşlar.

Azərbaycan türklərinə qarşı ermənilər tərəfindən 1905-ci ildə, 1918-20-ci illərdə törədilmiş soyqırımlar haqqında bu kitabın əvvəlki bölmələrində deyilmişdir. Bu soyqırımların olması haqqında Sovet hakimiyyətinin ilk illərində rəsmi rəhbər dairələrdə də deyilmişdir. V.İ.Leninin sağlığında millətlərarası işlər üzrə Komissar İ.V.Stalin Rusiya K(b)P XII qurultayında (1923-cü ilin 23 aprelində) etdiyi məruzəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı Zəngəzurda və digər ərazilərdə törətdikləri qırğınları tənqid etmişdi.

Konkret olaraq Dağlıq Qarabağda hərbi qarşıdurma 1988-ci ildən başlandı. Bunun ərəfəsində Ermənistandan bütün azərbaycanlılar vəhşicəsinə qovuldular.

Mixayıl Qorbaçovun və Ermənistan respublikasının şovinst rəhbərliyinin razılığı ilə Dağlıq Qarabağın erməni rəhbərliyi 1988-ci ilin 20 fevralında Dağlıq Qarabağ vilayəti Sovetinin növbədənəkənar sessiyasını keçirdi və qərar çıxardı ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə verilməsi məsələsi həll edilsin.

Həmin günlərdə belə bir qərarın beynəlxalq hüquq

¹ S.M.Solovyov, Rusiya tarixi üzrə mühazirə və hekayətlər, M., 1989, s.715 (rus dilində)

² Bax: «Xalq qəzeti», 4 mart 2001

normalarına, SSRİ və Azərbaycan Konstitusiyalarına zidd olması haqqında bütün dünyaya bəyanat verilmədi idi. Bunun üçün Beynəlxalq qanunvericilikdə kifayət qədər əsaslar da var idi və vardır. Məsələn, Dövlət sərhədlərinin pozulmazlığı və referendumsuz dəyişdirilməsinin qeyri qanuniliyi Potsdam konfransında (1945), Təhlükəsizlik üzrə Helsenki müşavirəsinin Yekun Aktında (1975), Beynəlxalq hüquq norması kimi təsdiqlənmişdir. Təəssüf ki, həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslərdə belə bir cürət və Vətən yanğısı olmadı. Erməni millətçi separatçıları isə öz gizli planlarının icrasını davam etdirirdilər.

Arxiv sənədləri təsdiq edir ki, ermənilər Dağlıq Qarabağa əsasən Azərbaycan Rusiya ilə İran arasında iki yerə bölündükdən (1828-ci il) sonra axışib gəlmişlər. Qısa bir dövrdə 130-150 min erməni İran və Türkiyədən köçürülərək İrəvana və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında və Naxçıvan əyalətində yerləşdirilmişdilər. Köçürülən ermənilərin bir hissəsi Şamaxı qəzasında və Şəki qəzasının bəzi yerlərində yerləşdirildilər. Bütövlükdə Zaqafqaziyaya göstərilən illərdə Türkiyədən və İrandan yarım milyon erməni köçürülmüşdür.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycana mənsubiyyəti məsələsi ətrafındakı münaqişənin başlanması səbəblərini nəzərdə tutaraq, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: «Əzəli Azərbaycan torpağı olan bu əraziyə ermənilər təxminən iki əsr bundan əvvəl çar hökuməti tərəfindən köçürülmüşlər. Sovet hökuməti isə nəinki Azərbaycanın qədim torpaqlarının bir çoxunu... ermənilərə verdi, üstəlik, Dağlıq Qarabağda muxtariyyət yaratdı. Ermənistan Azərbaycana qarşı torpaq iddiası ilə çıxış edib və buna nail olmaq üçün Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlayıbdır. Bizim ən böyük dərdimiz ondan ibarətdir ki, bu münaqişənin yaranma səbəbləri indiyə qədər dünya ictimaiyyətinin çox dairələrində

də düzgün qiymətləndirilmir¹».

Ermənistanın Azərbaycana qarşı 1988-1994-cü illərdə həyata keçirdiyi silahlı təcavüz nəticəsində 18 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 20 mindən çox adam əlil olmuş, 4 mindən çox adam əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş; 877 şəhər, kənd və qəsəbə qərat edilmiş və yandırılmışdır. Erməni faşizmi Almaniya faşizmindən daha dəhşətli üsullarla Azərbaycanda zəbt etdikləri ərazilərdə vəhşiliklər etmiş, bütün əhalini öz yaşadığı yerlərdən, dünya hərbi tarixində misli olmayan vəhşi qəddarlıqla (baş kəsmək və s.) qovmuşlar. Vəhşilənmiş ermənilər özlərinin törətdikləri bu qəddar vəhşilikləri lentə çəkərək «erməni soyqırımı» kimi qələmə verirlər.

Ermənilər timsah xilqətli olduqları halda, göz yaşları axıdaraq dünyanı inandıрмаğa çalışırlar ki, onlar dünyanın ən yazıq və əzilən xalqıdır. Bütün bu göz yaşlarının saxta olduğunu sübut etmək üçün ermənilər tərəfindən 1982-ci ilin fevralında törədilən Xocalı soyqırımının nəticələrini görmək kifayətdir.

Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan Xocalı şəhərində ermənilər üç dəfə soyqırım etmişlər (1905, 1918 və 1992-ci illərdə). 1992-ci ilin fevralının 25-dən 26-na keçən gecə şəhər Rusiya ordusunun 366-cı motoatıcı alayının hərbi texnikası ilə mühasirəyə alınmış və silahsız dinc əhali güllələnib öldürülmüşdür. Mühasirədən çıxaraq meşələrə qaçan əhali isə keçidlərdə məhv edilmişdir. Xocalı əhalisindən 613 nəfər qətlə yetirilmiş, 1275 nəfər girov götürülmüş, 487 nəfər ömürlük şikəst olmuş, 150 nəfər haqqında heç bir iz tapılmamışdır.

Bu vəhşilikləri görmüş şəxslərdən biri yazır: «Bu azmış kimi, erməni vandalları sonrakı günlər ölümlərdən də qisas aldılar. Onların başlarının dərisini soydular, kəllələrini

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 7 fevral 2001

çapdılar, bədənlərinin müxtəlif əzalarını kəsdilər. Bütün bunlar dünyaya televiziya vasitəsilə nümayiş etdirildi. Lakin vicdanı yatmış dünya oyanmadı, silkələnmedi, erməninin vəhşiliyi üzünə deyilmədi¹». Nə üçün?

Onun üçün ki, hələ də dünya xalqlarına münasibətdə ikili standart vardır. İki cür yanaşma ləğv edilməmişdir.

VII fəsil

AZƏRBAYCAN XALQININ XX ƏSRDƏ YETİŞDİRDİYİ SİYASİ XADİMLƏR

Hər bir xalqın siyasi mədəniyyətinin formalaşmasında və zənginləşməsində onun yetişdirdiyi siyasi xadimlərin böyük rolu danılmazdır.

XX əsrdə Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi görkəmli siyasi xadimlər haqqında düşündükdə ilk əvvəl fəaliyyət dövrləri sırası ilə Nəriman Nərimanovun və Heydər Əliyevin şəxsiyyəti diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu iki görkəmli şəxsiyyət siyasi fəaliyyətləri dövründə həqiqətən də xalqımızın XX əsrdə yetişdirdiyi görkəmli siyasi xadimlərdirlər.

Bunlarla yanaşı xalqımız özünün XX əsr tarixi kəsiyində böyük dəstədən ibarət siyasi-ictimai xadimlər yetişdirmişdir. Bu gün böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın mübarizə tarixində müəyyən xidmətləri olmuş həmin şəxsiyyətlərin fəaliyyətləri siyasi konyukturanın tələbləri və bəzən də subyektiv yanaşma əsasında təftiş edilir. Bu isə siyasi naqislik və siyasi nigilizmdir.

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 21 fevral 2001 (4-cü səhifədə)

§ 1. Görkəmli siyasi xadimlər

NƏRİMAN NƏRİMANOV (1871-1925)

Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühtin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir.

Heydər ƏLİYEV

XX əsrin ilk 25 ilində Azərbaycanda və Rusiyada siyasi və ədəbi fəaliyyət göstərmiş görkəmli siyasi xadimlər içərisində Nəriman Nərimanov xüsusi yer tutur. Azərbaycanda, Rusiyada və 1923-25-ci illərdə SSRİ-də siyasi hadisələrdə iştirak etmiş N.Nərimanov geniş siyasi fəaliyyətdə olmuşdur.

Dövrünün zəka sahiblərindən biri olan N.Nərimanovun siyasi fəaliyyəti 1904-ci ildən başlasa da, bu fəaliyyət 1918-25-ci illərdə daha dolğun olmuşdur.

Göstərilən yeddi illik gərgin siyasi fəaliyyət dövrünün əvvəlində N.Nərimanov Rusiyada yaşamış və işləmiş, sonrakı illərdə isə Azərbaycanda və Moskvada fəaliyyət göstərmişdir.

Təbiətən yaltaqlığın düşməni olan N.Nərimanov üçün göstərilən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrdə yüksək vəzifələrdə işləmək çox çətin olmuşdur. O, siyasi fəaliyyətində də cəsarətli və safqəlblilik olduğu üçün heç bir zaman ikili (ikiti-rəli) xətt seçməmişdir. V.İ.Leninə böyük ehtiram və hörmətlə yanaşan N.Nərimanov bəzən ona da çox sərt məktublar yazmaqdan çəkinməmişdir.

1920-ci ilin iyununda Moskvaya göndərdiyi teleqramında N.Nərimanov yazmışdı: «Azərbaycanı köhnə sərhədlərində saxlaya bilməməsi müsəlman kütlələri tərəfindən Sovet hakimiyyətinin xəyanəti, ermənipərəstliyi və yaxud da zəifliyi hesab ediləcəkdir»¹.

Azərbaycanda XI ordunun olmasından istifadə edən Rusiya Sovet hökuməti nazirlərinin bəziləri Azərbaycan hökumətinə 1920-22-ci illərdə göndərdikləri məktublarında öz hüquqlarını aşaraq müxtəlif tələblər irəli sürürdülər. Bütün bunlara qarşı Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Nərimanov V.İ.Leninə göndərdiyi məktubunda yazmışdı: «Mərkəzdən hər gün nümayəndələr gəlib əllərində olan mandatlara əsasən bu və ya digər səbəblərə görə ... xalq komissarına tabe olmaq haqqında bizə göstəriş verirlər»... Halbuki 1920-21-ci illərdə Azərbaycan Sovet Respublikası olsa da, müstəqil respublika idi (Sovet Federasiyası 1922-ci ilin sonunda yaradılmışdır).

Bir çox gərgin siyasi vəziyyətlərdə və məsələlərdə Lenin N.Nərimanovun tərəfini saxlamışdır. Məsələn, 1920-ci ilin mayında N.Nərimanovun rəhbərliyi altında Azərbaycanda təşkil edilmiş ilk Sovet hökuməti sırf milli hökumət idi, tərkibində bir nəfər də olsa erməni və ya rus yox idi. Bunu bəhanə edən daşnaklar N.Nərimanovu millətçilikdə ittiham edərək V.İ.Leninə şikayət məktubu göndərmişdilər. N.Nərimanov öz izahatında V.İ.Leninə yazmışdı ki, Şərqi inqilabımıza inandırmaq üçün Azərbaycanda mütləq milli dövlət qurulmalıdır. N.Nərimanovun bu cavab məktubunun üzərində V.İ.Lenin belə dərkənar qoymuşdu: «Hesab edirəm ki, yoldaş Nərimanov haqlıdır». Ümumiyyətlə, N.Nərimanov şərq siyasəti üzrə nadir xadimlərdən biri olmuşdur.

Görünür qismən buna görədir ki, Lenin sağlığında partiya rəhbərliyində olan liderlərdən bir çoxu Nərimanova

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, II cild., s.311 (rus dilində).

hətta həsəd aparmış və əllərinə imkan düşdükdə ona qarşı (gizlicə) mübarizədən də çəkinməmişlər. Bunlar sırasına ilk planda A.Mikoyan və S.Kirov daxil idi.

N.Nərimanovun 1923-1924-cü illərdə yazaraq «Mərkəzi Komitəyə, yoldaş Stalinə, surəti yoldaş Trotskiyə, yoldaş Radekə» ünvanladığı yazılar «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlanır və bu əsər 66 ildən sonra ilk dəfə rus dilində (1990-cı ildə) və 1992-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. Həmin əsərində N.Nərimanov Kirovun, Mikoyanın və Mirzoyanın Azərbaycanda apardıqları müstəmləkəçilik və millətçilik siyasətini faktlarla ifşa etmişdir.

N.Nərimanov «Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair» adlı Partiya Mərkəzi Komitəsinə məktubunda Azərbaycanda milli siyasətin həyata keçirilməsində S.M.Kirov (Azərbaycan partiya təşkilatının rəhbəri) və Mirzoyanın (Bakı şəhər partiya komitəsinin rəhbəri) fəaliyyətini konkret faktlarla «cinayətkar siyasət» adlandırmışdır. 20-ci illərin ilk illərində Bakıda partiya və Sovet idarələrində azəri-türklərdən müraciətlər yalnız rus dilində qəbul olunurdu. Bakıda olan 17 fabrik – zavod şagirdliyi məktəblərində rus uşaqlarının sayı 1192 nəfər, müsəlman fəhlələrinin uşaqlarının isə cəmi 26 nəfər idi. 35 təqaüdcü tələbənin 30 nəfəri rus, 5 nəfəri isə türk idi. N.Nərimanov yazır ki, Bakı Sovetinin 500 nəfər üzvündən türklər yalnız 200 nəfərdir. Bakıda olan birinci dərəcəli 57 məktəbdən yalnız 20-i türk məktəbi idi. 16 ikinci dərəcəli məktəbdən isə yalnız 4-ü türk dilində idi. Göstərilən məktuba 1924-cü ilin 27 mayında etdiyi əlavədə N.Nərimanov yazmışdı: «erməni «yoldaşlar» və rus şovinistləri Bakı təşkilatının rəhbərləri, cinayətkar siyasət həyata keçirirlər».

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda «cəbhəçi» bəylərin bir illik hakimiyyəti dövründə (1992-93) nəşr edilən bəzi kitab və qəzet məqalələrində Dağlıq Qarabağ məsələsində Nəriman Nərimanovun mövqeyi də səhv və qərəzli veril-

mişdir.

Moskvada mərkəzi partiya arxivində (fond 609, iş 456) saxlanan sənəddə 1924-cü ilin 27 mayında MK-yə göndərdiyi məktuba yazdığı «əlavə»də N.Nərimanov qeyd etmişdi: «Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təzyiqi nəticəsində muxtar vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtımda bunu etmək mümkün olmadı, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əksinəyəm, sadəcə olaraq ona görə ki, erməni kəndlilərinin özləri bunu istəmirdilər», onlar Azərbaycan ilə iqtisadi əlaqələri üstün tuturdular.

N.Nərimanov MK-ya göndərdiyi göstərilən məktubda yazmışdı: «Azərbaycan kəndlisi ağ neft olmadığı üçün talaşa yandıranda, azərbaycanlı vətəndaş Tiflisdə ağ neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanına tənə, müstəmləkəçilikdə ittiham və i.a. cəitməyə məcbur olursan!».

Məlumdur ki, Azərbaycanda istehsal edilən neft məhsullarından Azərbaycanın xeyrinə faizlər ayrılması məsələsini N.Nərimanov qaldırmışdır və bu məsələ uğrunda o, Azərbaycan birliyinin rəisi Serebrovski ilə bir il mübarizə aparmalı olmuşdur. Həmin ayırmalar sonralar 5 milyon manat məbləğində «Neft Fondu» adlanırdı və yalnız Nikita Xruşovun dövründə İttifaq büdcəsinə «bağışlanmışdır».

N.Nərimanov 1923-cü ildə Moskvada SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dörd sədrindən biri vəzifəsində işlədiyi dövrdə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası sədri Qəzənfər Musabəyova yazdığı məktubunda göstərmişdi: «Yoldaş Musabəyov, mənə fikrim aydındır: neftin övəzinə alınan vəsait Azərbaycanın yalnız maarif və səhiyyəsinə xərclənməlidir²...»

¹ Nəriman Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair (İ.V.Stalinə məktub). B., 1992, s. 36

² Bax: «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 14 sentyabr 1977

Azərbaycanda N.Nərimanov 1920-22-ci illərdə Levon Mirzoyan, Sarkis (Danielyan), Anastas Mikoyan, Lominadze və Çakin, yerli kommunistlərdən Mirzə Davud Hüseynov, Əliheydər Qarayev və digər «sollar» ilə mübarizə aparmalı olmuşdur.

Bakı partiya komitəsinə uzun müddət bir-birinin dalınca A.Mikoyan, Sarkis, L.Mirzoyan rəhbərlik etmişdilər və göstərilən yerli «solları» öz təsirləri altına salaraq Respublikada böyük hörmətə malik olan N.Nərimanova qarşı gizli yollarla mübarizə aparmışlar.

N.Nərimanov Zaqafqaziya Federasiyası İttifaq Sovetinə sədr seçildikdən sonra Bakıdakı daşnak rəhbərlərin əl-qolu daha da açılmışdı. Bu bir faktdır ki, Azərbaycan xalqının böyük oğlu N.Nərimanov öz xalqının naminə daşnaklar və şovinistlərlə mübarizədə özünü qurban verdi.

N.Nərimanov üçün Stalinin partiya quruculuğunda müdafiə və tətbiq etdiyi federallaşma ideyası – bütün respublika partiya təşkilatlarının vahid mərkəzə (Siyasi büroya, Moskvaya) tabe olması ideyası yabançı idi. Digər tərəfdən, Sovet dövlətinin SSRİ şəklində bərabər hüquqlu respublikalar ittifaqı kimi yaradılması haqqında Leninin tərtib etdiyi plana N.Nərimanov da razı olmuşdu. Az sonra bu iki planın birinin digərinə zidd olduğu N.Nərimanovda daxili (şəxsi) konfliktə çevrildi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanın öz idarəçiliyində müstəqilliyinin tərəfdarı olan N.Nərimanov bir çox məsələlərdə mərkəzi partiya və Sovet orqanlarının Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmalarına kəskin etirazlar edirdi. Digər tərəfdən, N.Nərimanov hesab edir və əsaslandırırdı ki, müstəqil Azərbaycanda sosial və milli məsələlər üzrə öldə edilmiş nailiyyətlər Şərq üçün böyük nümunə rolu oynaya bilər.

Lakin Lenindən sonra Sovetlər ölkəsində respublikaların idarə edilməsi ifrat dərəcədə mərkəzləşdirmə prinsipinə

keçirildi və belə bir şəraitdə N.Nərimanovun bütün inam və arzuları xəyala çevrildi.

Təəssüflər olsun ki, N.Nərimanov kimi dərin zəkali və görkəmli şəxsiyyətin yaradıcılığına bəzi hallarda onun yaşadığı dövrü və yaradıcılığını dərinlən öyrənməyən yekəxana şəxslər bayağı qiymət verməyə cəhdlər edirlər. Belə cəhdlər 1990-92-ci illərdə daha çox olmuşdur.

N.Nərimanov hesab edirdi ki, Azərbaycanı müsəlman Şərqi üçün nümunəvi bir respublikaya çevirmək olar. Bununla əlaqədar olaraq o, 1919-cu ildə Rusiya K(b)P MK-nə göndərdiyi yazılı məruzədə göstərmişdi ki, 1918-19-cu illərdə Qərbdə sosialist inqilabının yaxın qələbəsinə inanmaq Sovet Rusiyasının xarici siyasətinin səhvi idi. İnqilabi dəyişikliklər üçün Şərqi istiqamət götürmək lazım idi. Şərqdə yaranmış bu boşluqdan istifadə edən İngiltərə burada müəyyən uğurlar qazandı¹.

Nəriman Nərimanovun yazdığı əsərlər əsasında Sovet dövründə «V.İ.Lenin və Şərq» adlı kitab nəşr edilsə də, onun özünün Şərq xalqlarının həyatı və müqəddəratı haqqında qoyub getdiyi miras çox zəngindir. Buna görə də təsadüfi deyildi ki, Moskvadakı Mərkəzi Şərqşünaslıq İnstitutu Nəriman Nərimanovun ölümündən sonrakı ilk illərdə onun adını daşıyırdı.

Təəssüflər olsun ki, N.Nərimanovun siyasi fəaliyyəti haqqında səhv fikirlərə indi də rast gəlirik. N.Nərimanovu ictimai-siyasi «aldanmışlar nəsli»nə daxil edənlər də vardır². Bu sətrlərin müəllifi professor Şamil Qurbanovun «Nəriman Nərimanovu tənqid etmək heç kəsə baş ucalığı gətirməz» məzmunlu məqaləsindəki fikirlərlə həmrəyliyi bildirir³.

¹ N.Nərimanov. Seçilmiş əsərləri, II cild. B., 1957 s.235-241 (rus dilində)

² Bax: Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 12 yanvar 1990.

³ Dirçəliş. XXI əsr. İyun 2001, s.121-137

HEYDƏR ƏLİYEV

XX əsrin təxminən üçdə bir hissəsi ərzində Azərbaycan rəhbərlik etmiş və etməkdə davam edən Heydər Əliyev xalqımızın ən görkəmli siyasi xadimidir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin 1-ci dövrü 14 ilə yaxın müddəti (1969-1982) əhatə edir. Amerika azərbaycanşünası Oldri Armstad 1982-ci ildə ABŞ-da nəşr etdiyi «Azərbaycan türkləri – Dövlət və fərd rus hakimiyyəti altında» kitabının bir bölməsini «Azərbaycanda Heydər Əliyev erası (1969-1982)» adlandırmışdır. Burada o yazır: «Bütün güclü siyasi şəxsiyyətlər kimi Heydər Əliyev də hamını arxasınca apara bilirdi. O, son dərəcə işgüzar və ziyalı bir rəhbər kimi zəifləmiş iqtisadiyyata yeni nəfəs gətirdi. Azərbaycanın nüfuzunu yüksəltməyə nail oldu...»

Prezident Heydər Əliyev 1994-cü ilin 9 fevralında Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında demişdir: «Sovet quruluşunun şübhəsiz, ziddiyyətli cəhətləri var idi. Biz bundan imtina etmişik. Onu da demək lazımdır ki, 70 il ərzində Azərbaycan xalqı öz milli məniyyətini, dilini, hətta din yasaq olunsada, dinini də itirməmişdir. Bu quruluşun imkanlarından istifadə edən Azərbaycan xalqı elmini, təhsilini, mədəniyyətini yüksək zirvələrə qaldırmışdır¹».

XXI əsrin əvvəlində etdiyi çıxışların birində Heydər Əliyev xalqımızın XX əsrdə keçdiyi tarixi yola qiymət verərək demişdir: «XX əsr bir tərəfdən Azərbaycanın böyük inkişaf, sıçrayış dövrü, ikinci tərəfdən də faciələr, itkilər, repressiyalar və insanlara əziyyət verən başqa hallar dövrü olmuşdur2...»

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-82-ci illərdə Azərbaycanda milli gəlirin ümumi həcmi 2,5

dəfə, sənaye istehsalı 2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulları həcmi 2,7 dəfə, xalq istehlakı mallarının istehsalı isə 3 dəfə artmışdır. Belə güclü inkişaf elm, mədəniyyət və xalq maarifi sahəsində də həyata keçirilmişdi. Məsələn, Respublika üçün yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanması qayğısını götürək: 1969-cu ildə Respublikadan kənarda təhsilə göndərilməyə cəmisi 47 nəfər planlaşdırılmışdısa, 80-ci illərin əvvəllərində bu rəqəm hər ildə 1000-1400 nəfərə çatmışdı. 1984-cü ildə Azərbaycandan kənarda 244 ixtisas üzrə 3600 nəfərdən çox azərbaycanlı təhsil alırdı. Bunların böyük bir hissəsi hərbi təhsil müəssisələrində oxuyurdular. 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycandan SSRİ-nin digər respublikalarında hərbi təhsil alanların sayı 800-1000 nəfərə çatmışdı və bunların yarısından çoxu milliyyətəcə azərbaycanlı idi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Bakıda fəaliyyətdə olan ümumi hərbi komandirlər məktəbinin və hərbi Dəniz Donanması məktəbinin hər birinə 1960-ci illərin sonunda 300 müdavim qəbul edilirdi və bunlardan birincisinə hər il Azərbaycan millətindən olan gənclərdən 10-15 nəfər, ikincisinə isə 2-3 nəfər qəbul edilmişdi.

70-ci illərin əvvəllərinə doğru möhtəşəm görünən Sovet Dövlətinin daxili və xarici siyasətində böyük səhvlərin mövcudluğu aşkar olurdu. Nikita Xruşovun uğursuz islahatları, Çernobil Atom Elektrik Stansiyasında dəhşətli qəza, Əfqanıstana heç bir əsas olmadan Sovet qoşunlarının yeridilməsi, 80-ci illərin sonlarından ölkə daxilində başlanan milli münaqişələr buna sübut idi. Bu da bir faktdır ki, Sovet rəhbərliyinin yüksək zirvəsində bu məsələlərə münasibətdə də yekdillik yox idi. Məsələn, məlumdur ki, Çernobil Atom Elektrik Stansiyasında qəza baş verdikdə Siyasi Büro üzvü olan Heydər Əliyev ilk gündən bu hadisənin dünya ictimaiyyəti qarşısında açıqlanmasını təkidlə tələb edənlərdən biri idi.

Nyu-Yorkda «Zaman və biz» nəşriyyatının çap etdir-

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 16 fevral 1994

² «Xalq» qəzeti, 7 iyul 2001

diyi «Kremlə mübarizə» adlı kitabın müəllifləri olan iki görkəmli sovetoloq (Vladimir Solovyov və Yelena Klepkova) Heydər Əliyev haqqında belə yazmışlar: «Kremlə Heydər Əliyevdən qorxurdular. Onun dünya görüşü, siyasi fəaliyyəti Azərbaycana sığmırdı. Artıq o, əyalət rəhbəri kimi yox, İttifaq miqyaslı xadim kimi tanınırdı.»

Heydər Əliyev 1982-1987-ci illərdə Moskvada yüksək dövlət və partiya vəzifələrində işləyərkən (Partiya Siyasi Bürosu üzvü və Hökumət başçısının I müavini) Sovetlər ölkəsinin şərqi siyasətinin həyata keçirilməsində həlledici təsirə malik idi. Hətta 1980-ci ilin yayında Yəmən Xalq Demokratik Respublikasında iki siyasi qruplaşma arasında vətəndaş müharibəsi başlandığı və xalqın 50 minə yaxın şəhid verdiyi bir dövrdə Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna namizəd olan Heydər Əliyev oraya göndərildikdə cəmi 24 saat ərzində bu müsəlman ölkəsi xalqının faciəsinin qarşısını ala bilmişdi. 1990-ci ilin yanvarında xain Mixayıl Qorbaçov və onun ətrafında olan erməni mafiyası belə bir xəyanəti Azərbaycan xalqı üçün hazırladı.

1990-cı ilin 20 yanvarında M.Qorbaçovun şəxsi göstərişi ilə Bakıda törədilən faciə zamanı Moskvada faktiki olaraq ev dustağı vəziyyətində yaşayan Heydər Əliyev yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək öz çıxışında dünyaya bəyan etdi ki, Azərbaycan xalqına qarşı qırğın törədilmişdir; buna göstəriş verənlər və icraedənlər «hamısı layiqincə cəzalandırılmalıdır».

1990-1993-cü illərdə Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə onun Azərbaycanın dövlətçiliyinin müqəddəratında rolu daha əhəmiyyətli olmuşdur. Belə ki, Ermənistan ordusunun işğalına qarşı, Azərbaycan ərazilərinin müdafiəsini təşkil etməyə qadir olmayan fərsiz rəhbərlərdən fərqli olaraq Heydər Əliyev Naxçıvan ərazisinin bütövlüyünü qoruya bildi və bu sahədə Naxçıvan vilayəti müəyyən mənada Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dayaq

oldu.

Naxçıvanın blokada vəziyyətində və xüsusilə bu vəziyyətin ilk illərində Heydər Əliyev öz şəxsi hörməti sayəsində Türkiyə və İran hesabına əhalinin ərzaq, yanacaq və elektrik enerjisi ilə təmin edilməsini təşkil edə bildi və bu yardım indi də davam edir.

Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi və qardaş qırğını real bir qorxu kimi geniş miqyas aldığı 1993-cü ilin iyun günlərində Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün atalıq qayğısı, ölkənin real fəlakətdən qurtarmasında xilaskarlıq missiyasının tarixi əhəmiyyəti zaman keçdikcə daha da qabarıq görünür.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın böhranlı dövründə xilaskarlıq missiyası idi. 1993-cü ilin 15 iyununda Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Sədri seçildi.

Azərbaycanın pərakəndə silahlı qüvvələrinin 1991-93-cü illərdə Ermənistan işğalına qarşı müqavimətdə uğursuzluqlarının səbəblərini göstərərək Heydər Əliyev 1993-cü ilin 3 noyabrında «Xalqa müraciət»ində demişdi: «...əgər insanların mənəviyyatında dəyişiklik olmasa, pozulmuş mənəviyyət bərpa edilməzsə, insanlarda vətənpərvərlik, namus, şərəf, qeyrət hissi baş qaldırmasa, bir heç nə edə bilmərik».

H.Əliyevin 1993-cü ilin 3 noyabrında «Xalqa müraciəti» proqramı xarakterli bir sənəddir. Bu müraciətlə o, bütün xalqı Milli ordu quruculuğunda fəal iştiraka çağıraraq, ordumuzun zabit heyətində mənəviyyətcə saf adamların olması vacibliyini xüsusi olaraq qeyd etdi.

Azərbaycanın müstəqil dövləti və qüdrətli ordusunu yaradarkən müasir Türkiyə demokratik dövlətinin ilk Prezidenti Atatürkün hərbi sərkərdəlik irsindən geniş istifadə edilir.

Böyük öndər Mustafa Kamal Atatürkün ən böyük xid-

mətlərindən biri bu olmuşdur ki, o öz qəhrəmanlığı ilə türk əskərini qəhrəman etdi. Atatürk demişdir: «Hər hansı bir ordunun dəyəri zabıt və komanda heyətinin dəyəri ilə ölçülür». Heydər Əliyev böyük ehtiram hissi ilə qeyd edir ki, «Türkiyənin keçdiyi Cümhuriyyət yolu, demokratiya, iqtisadi inkişaf yolu bu gün Azərbaycan üçün böyük nümunədir».

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında tarixi xidmətlərindən biri, son 175 ildə erməni separatizminin Azərbaycana vurduğu zərbələrin ifşa edilməsi və Ermənistan separatçılarının Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törətdikləri soyqırımın beynəlxalq miqyasda işfə edilməsidir. Bu soyqırım haqqında Prezidentin 1998-ci ilin 26 mart tarixli fərmanı Azərbaycan xalqı üçün tarixi sənəddir.

Böyük Britaniya Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutundakı çıxışında Heydər Əliyev genişmiqyaslı coğrafiya xəritəsində 1920-ci ildə Rusiya tərəfindən Ermənistanla verilən Zəngəzurcu göstərərək, Naxçıvanı süni olaraq Azərbaycandan ayırmağın mənasını da bütün dünyaya bildirdi və qeyd etdi ki, «tarixə müraciət etməli olsaq, onda görürük ki, Ermənistan Azərbaycana çox şey qaytarmalıdır».

Heydər Əliyevdən əvvəlki siyasi xadimlərin heç biri Azərbaycanı bütün dünyada indiki səviyyədə tanıdığını bilməmişdir. Əlbəttə bu xidmət eləcə də dövrün tələbidir və bu tələbi görkəmli siyasi xadim layiqincə yerinə yetirir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinin 49-cu sessiyasındakı çıxışında Heydər Əliyev bütün dünyaya cəhəkdi ki, Azərbaycan «Şərqi və Qərbi sivilizasiyasını vahid halında birləşdirən ölkədir¹».

Dünyanın türkdili xalqları qarşısında Heydər Əliyevin böyük xidmətlərindən biri, strateji vəzifə olan türkdilli dövlətlər birliyinin yaradılması vəzifəsinin qarşıya qoyulması və bu sahədə bəlkə də hamıdan çox fəaliyyət göstərməsidir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri, hazırladığı neft strategiyasının həyata keçirməyə başlaması sayılmalıdır. Azərbaycanın neft strategiyası möhtəşəm bir sənəddir və bir sıra ölkələrin müəyyən qüvvələrinin mənafeələrinə toxunur. Bütün bu maneələri dəf etmək isə böyük uzaqgörənlik, iradə və dözümlülük tələb edir.

Azərbaycan nefti yalnız iqtisad amil (gəlir mənbəyi) deyil, eyni zamanda siyasi faktordur. Əlbəttə, bu sərvət əvvəlki dövrlərdə bəzən Azərbaycan xalqına «baş ağrısı» da vermişdir.

Məlumdur ki, 1918-22-ci illərdə Azərbaycan neftini xaricə sataraq əvəzində ərzaq almağa, əhəlinin ehtiyacını bu yolla təmin etməyə böyük maneçiliklər var idi. Azərbaycan hər tərəfdən düşmən qüvvələrlə əhatə olunmuşdu (daşnak Ermənistanı, Denikin ordusu və s.) və ölkə iqtisadi blokada vəziyyətində idi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan üçün hazırladığı neft strategiyasında neftin istehsalı ilə yanaşı, onun xaricə çıxarılması məsələsi də, bunun üçün əsas ixrac boru xətti olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşası məsələsi də nəzərdə tutulmuşdur və bu işə artıq başlanmışdır¹.

¹ Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti müəllifin digər əsərlərində də şərh edilmişdir:

İ.Z.İsmayılov. Dünya Azərbaycanlıları XX əsrdə, B., 1997, s.232-255;

Yenə də onun. Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində, B., 2001, s.55-64.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 30 sentyabr 1994

§ 3. Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın XX əsr tarixi haqqında¹

Beş il əvvəl Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Respublika Elmlər Akademiyası qarşısında Azərbaycanın XX əsr tarixinin tezliklə yazılması vəzifəsini qoymuşdur. Təssüf ki, tapşırığın yerinə yetirilməsi gecikdirilir. Dövlət başçısının 2000-ci il dekabrın 30-da mətbuatda dərc edilmiş «2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti»ndə Azərbaycanın XX əsr tarixi haqqında prinsiplial məsələlərə bir daha toxunulmuş və mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Ölkə Prezidenti Azərbaycanın XX əsr tarixini dörd mərhələyə bölür:

1) Azərbaycan Xalq Gümhuriyyətinin yaranması üçün zəmin yaradılması mərhələsi;

2) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması və fəaliyyəti mərhələsi;

3) Azərbaycan Sovet siyasi sistemi tərkibində olduğu mərhələ (bu mərhələyə Azərbaycanın SSRİ tərkibinə daxil olduğu (dekabr, 1922) dövrə qədərki təxminən ilyarımılıq müddəti əhatə edən nisbi müstəqillik də daxildir);

4) Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyinin bərpa edərək, onu möhkəmləndirmək uğrunda apardığı mübarizələr mərhələsi (1991-ci ilin oktyabrından XX əsrin sonuna qədərki mərhələ).

Bu mərhələ daxilində iki dövr mövcuddur; 1991-ci ilin 18 oktyabrında «Müstəqillik haqqında Konstitusiyaya aktı»nın qəbul olunmasından 1993-cü ilin iyununa qədərki dövr və bərpa edilmiş müstəqil dövlətçiliyin ikinci dövrü.

Bu mərhələdə Azərbaycan üçün nəzəri və əməli plan-

da siyasi əhəmiyyət kəsb edən əsas ideya azərbaycançılıq ideologiyası idi. Bu ideologiya Azərbaycan xalqının birliyi və birliyin reallaşması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Azərbaycançılıq ideologiyası haqqında son on ildə mətbuatda ara-sıra yazılar verilsə də, məsələnin mahiyyəti tam açılmamışdır. Belə ki, son vaxtlara qədər həmin məsələ məhdud dairədə şərh edilir və xaricdə yaşayan azərbaycanlıların problemlərindən sanki ayrı düşmüşdür. Azərbaycan Respublikası Prezidenti bu məsələ ilə əlaqədar deyir: «Bütün dünyaya səpələnmiş azərbaycanlılar müstəqil Azərbaycan Respublikasını öz vətəni sayır, onu milli dövlətçiliyin, milli dəyərin, milli mədəniyyətin və mədəniyyətin məbədi kimi yüksək qiymətləndirirlər. Bu, XX əsrdə təşəkkül tapmış azərbaycançılıq ideyalarının böyük vüsət almasının məntiqi nəticəsidir. Müstəqillik illərində biz əslində milli-mədəni irsimizi, tariximizi, milli sərvətimizi bir daha təhlil edərək, onu ideoloji buxovlardan və qadağalardan xilas edirik».

Müstəqil dövlətimiz üçün taleyüklü məsələlərinin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq sahifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli köklərlə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir. Bu sahədə uğurlarla yanası, bir sıra çatışmayan cəhətlər də vardır: gənc tarixçi alimlərimiz Azərbaycan tarixinin yazılmasına geniş miqyasda cəlb olunmur. Bu gün istedadlı gənclərin qayğısına qalmalı, onların əcnəbi dilləri öyrənməsinə və digər ölkələrin arxivlərində işləyərək lazımi sənədləri toplamalarına şərait yaradılmalıdır.

XX əsrin 70 ilini Şimali Azərbaycan Sovet siyasi sistemində yaşamışdır. Həmin dövrə düzgün siyasi qiymət vermək ən vacib məsələlərdən biridir. Dövlət başçısı qeyd edir ki, bu illərdə Azərbaycanda çox zəngin iqtisadi və intellektual potensial yaranmışdır. Bununla belə, 1937-38-ci illərin repressiyaları Azərbaycan elminə və mədəniyyətinə böyük

¹ Müəllifin bu yazısı «Xalq» qəzetinin 2001-ci il 13 yanvar sayında çap olunmuşdur.

zərbələr vurmuşdur: 50 mindən artıq insan güllələnmiş, 100 mindən çox Sibirə və Qazaxıstana sürgün edilmişdir.

Buna baxmayaraq həmin illərdə respublikada dinc quruculuq işləri davam etdirilmişdir və böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. «Bu gün tam əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanın dövlət suverenliyi və iqtisadi müstəqilliyi, sistemli şəkildə artan xarici iqtisadi əlaqələri dünya iqtisadiyyatına get-getə daha dərinlən integrasiya olunması hələ 1970-1985-ci illərdə təməli qoyulmuş xalq təsərrüfatı potensialına əsaslanır» (H.Əliyev).

Hazırda Azərbaycan Respublikası üçün böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən ikinci məsələ respublikanın milli neft strategiyasının və konsepsiyasının işlənilib həyata keçirilməsidir. 1920-22-ci illərdə, Azərbaycan nisbi müstəqilliyə malik olduğu dövrdə Azərbaycan hökuməti böyük iqtisadi sıxıntılar keçirməsinə baxmayaraq öz xam neftini xaricə çıxarmaq və satmaq imkanını malik deyildi.

Azərbaycan Prezidenti neft strategiyasını hazırlayarkən, onun geniş istehsalı ilə yanaşı, xarici bazarlara çıxarılması və satılması üçün real imkanları da müəyyənləşdirdi, beynəlxalq nəqliyyat yollarının inşasına başlanmasını təmin etdi. Hazırda Azərbaycan xalqı üçün illər böyü ürəyində gəzdirdiyi arzusuna çatmışdır və öz təbii sərvətlərinin, o cümlədən neftinin tam sahibidir.

Azərbaycan Prezidenti xalqa müraciətində göstərir ki, müstəqilliyin qorunması onun əldə edilməsindən qat-qat çətinidir. SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan da hüquqi cəhətdən müstəqillik əldə etdi. Lakin bu müstəqillik dövrü Azərbaycan üçün çox ağır bir şəraitdə başladı. Heydər Əliyev bu şəraiti belə şərh edir: «Azərbaycan xalqı 20-ci ildən indiyədək bu cür ağır, çətin və çıxılmaz vəziyyətdə olmayıb... SSRİ tərkibində olan heç bir müttəfiq respublikanın başına belə bəla gəlməyib. Heç bir müttəfiq respublika başqa müttəfiq respublikanın təcavüzünə məruz qalmayıb».

Məlumdur ki, bu təcavüzün başlanğıcında özünü xalqın mənafeyinin qaranlıq elan etmiş Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyətdə idi. AXC-nin 1991-1992-ci ildəki fəaliyyəti haqqında Prezident heydər Əliyev deyir: «Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hərəkəti qısa bir müddətdə özünü Azərbaycan ziyalılarının əsas kütləsindən təcrid etdi,... populist çıxışlara və meydan əhval-ruhiyyəsinə üstünlük verdi... özlərini böyük siyasətçi sayan bu şəxslər şərişsəz hərəkətləri ilə vətəndaşlarımızı bu oyunun qurbanlarına çevirdilər....» Əgər Dağlıq Qarabağ faciəsinin bir qütbündə erməni separatçıları, erməni terrorizmi, Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları dururdusa, digər qütbündə, nə qədər acılı olsa da, etiraf etmək lazımdır ki, bizim bəzi siyasətçilərimizin hakimiyyət hərisliyi, hədsiz-hüdüdsüz şəxsi ambisiyaları dururdu.

Prezident Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın XX əsrin son on illiyində mühüm uğurlarından biri olan beynəlxalq əlaqələrimizin genişlənməsini böyük nailiyyət hesab edərək bildirir ki, son illərdə ölkəmiz bütün beynəlxalq təşkilatlara qəbul edilmiş və hazırda Azərbaycan dünyanın 137 ölkəsi ilə diplomatik əlaqə yaratmışdır. Respublikada 63 xarici dövlətin səfirlikləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın isə 21 xarici ölkədə səfirliyi, baş konsulluğu və daimi nümayəndəliyi vardır. Xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələr çərçivəsində Türkiyə və ABŞ ilə, Avropa və Asiya dövlətləri ilə son illərdə yaradılmış tərəfdaşlıq və dostluq münasibətləri ölkəmizin daxili iqtisadi və beynəlxalq problemlərinin həll olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Prezident Heydər Əliyev başa vurduğumuz XX əsrdə Azərbaycanda görülmüş işlərə ümumi qiymət verərək demişdir: «Biz fəxr edirik ki, itirilmiş dövlətçilik ənənələrini XX əsrin sonlarında bərpa etmək fürsəti bizim nəslə nəsis olmuşdur... Görək hər bir insan və xüsusən gənc nəsil müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür

qurban verməyə hazır olsun. Bunun üçün isə, o, ilk növbədə yüksək mənəviyyata malik olmalıdır....»

§ 4. Azərbaycanın digər ictimai-siyasi xadimləri

Yuxarıda haqqında geniş danışılan iki görkəmli siyasi xadimdən əlavə XX əsrdə Azərbaycanda geniş bir siyasi xadimlər dəstəsi yetişmişdir və onlar xalqın siyasi həyatında müəyyən fəaliyyət göstərmişlər.

Fəaliyyətlərinin dövrü ardıcılığı ilə bu sıraya aşağıdakı ictimai-siyasi xadimləri daxil etmək olar:

Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) Azərbaycan Milli Şurasının sədri olmuşdur.

Fətəli Xan Xoyski (1875-1920) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) hökuməti başçısı olmuşdur.

Nəsim bəy Üsubbəyli (1865-1920) AXC hökumətinin başçısı olmuşdur.

Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934) AXC hökumətində xarici işlər naziri, Azərbaycan parlamentinin sədri olmuşdur.

Səməd bəy Mehmandarov (1857-1931) AXC hökumətində hərbi nazir olmuşdur.

Əliağa Şıxlinski (1865-1943) AXC hökumətində hərbi nazirin 1-ci müavini olmuşdur.

Səmədağa Ağamalıoğlu (1867-1930) Azərbaycan Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri olmuşdur.

Qəzənfər Musabəyov (1888-1938) Azərbaycan Respublikası Xalq Komissarları Soveti (Hökuməti) sədri olmuşdur.

Mir Cəfər Bağirov (1896-1956) Azərbaycan partiya

təşkilatının 1933-1953-cü illərdə rəhbəri olmuşdur.

Teymur Quliyev (1896-1978) Azərbaycan Respublikası hökuməti (Xalq Komissarlar Soveti) başçısı olmuşdur.

İmam Mustafayev (1910-1997) Azərbaycan partiya təşkilatının 1953-1959-cu illərdə rəhbəri olmuşdur.

Vəli Axundov (1916-1986) Azərbaycan partiya təşkilatının 1959-1969-cu illərdə rəhbəri olmuşdur.

Əziz Əliyev (1897-1982) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurası sədrinin 1-ci müavini olmuşdur.

Mirzə İbrahimov (1911-1993) Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1954-58-ci illərdə sədri olmuşdur.

Hökümə Sultanova (1909-1981) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti sədrinin müavini olmuşdur.

Şıxəli Qurbanov (1925-1967) Azərbaycan partiya təşkilatı rəhbərliyində ideya-siyasi işlər üzrə katib olmuşdur.

Elmira Qafarova (1934-1993) Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri olmuşdur.

Tahirə Tahirova (1913-1985) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti sədrinin müavini, Xarici İşlər Naziri olmuşdur.

Əbulfəz Əliyev (1938-2000) Azərbaycan Respublikasının prezidenti (1992-1993) olmuşdur.

Tofiq İsmayılov (1933-1991) Azərbaycan Respublikasında 1991-ci ildə dövlət katibi olmuşdur.

Afiyəddin Cəlilov (1946-1994) Azərbaycan Respubli-

kası Ali Soveti sədrinin müavini olmuşdur.

Əlbəttə, bu siyasi xadimlərin fəaliyyətləri müxtəlif dövrlərdə davam etmişdir və bəzilərinin fəaliyyətlərində ziddiyyətli məqamlar vardır.

Bu siyasi xadimlərdən 3 nəfəri siyasi terror qurban olmuşlar (Fətəli Xan Xoyski, Nəsim bəy Usubbəyli, Afiyəddin Cəlilov).

Müasir dövrdə siyasi xadimlərə münasibət və qiymət məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1987-ci ildə ABŞ-in Prinston universitetinin professoru Robert Taker «Sovet Rusiyasında Lenindən Qorbaçova qədərki dövrdə siyasi mədəniyyət və liderlik» adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Həmin kitabda o yazır ki, bu ölkədə göstərilən müddətdə (1924-1985) ölkəyə rəhbərlik fəaliyyəti müsbət qiymətləndirilən heç bir siyasi xadim olmamışdır. Məlumdur ki, 1987-ci ildən sonrakı dövrdə Qorbaçovun fəaliyyəti də kəskin şəkildə tənqid edildi. İstər-istəməz buradan belə bir nəticə çıxır ki, Sovet sosialist siyasi sistemi şəraitində yüksək partiya və dövlət rəhbərliyində işləyən siyasi xadimlər tənqid və ifşa olunmağa məhkumdurlar.

Bununla belə Siyasi xadimin fəaliyyətinə düzgün qiymət verilməsi xalqın siyasi mədəniyyətinin dərəcəsinin mühüm göstəricisi sayıla bilər.

§ 5. Müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi dövrünün terror qurbanları

Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizənin ən ağır dövrü 1990-91-ci illər olmuşdur. Ermənipərəst Arkadi Volskinin rəhbərliyi altında Moskvanın yaratdığı «Qarabağın xüsusi idarəetmə komitəsi» ləğv edildikdən sonra 1990-cı ilin 27 yanvarında Respublika rəhbərliyi Xankəndində təcrübəli partiya işçisi Vəli Məmmədovun və Şakir Kərimovun başçı-

lığı altında təşkilat komitəsi yaratmışdı. Bu komitə erməni terrorunun mərkəzində ən ağır bir şəraitdə işləyirdi. Xankəndinin baş meydanında ermənilər Azərbaycan bayrağını yerə saldıqda həmin komitə bu bayrağı dərhal bərpa etdirmişdi. Komitənin sədrinin həyatına dörd dəfə sui-qəsd edilməsinə baxmayaraq, komitə son dərəcə müsbət fəaliyyətdə idi.

1990-cı ilin 20 yanvarında xain Mixayıl Qorbaçovun bilavasitə göstərişi ilə Bakıda törədilmiş qanlı faciədən bir il on ay sonra (1991-cı ilin 20 noyabrında) faşizmin ən vəhşi və qəddar növü olan erməni faşistləri Azərbaycan xalqına qarşı daha bir dəhşətli xəyanət etdilər: Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dinc yolla həll etmək məqsədi ilə Jeleznovodskda əldə edilmiş razılığa əsasən Azərbaycandan sülhməramlı danışıqlara göndərilən 22 nəfərlik böyük nümayəndə heyətini aparan vertolyot Dağlıq Qarabağın Xocakənd rayonunun Qarakənd qəsəbəsi üzərində erməni terrorçularının top və raket atəşi ilə vuruldu və dövlət komissiyası səviyyəsində olan bütün heyət (22 nəfər) vəhşicəsinə məhv edildi. Bunların əksəriyyəti görkəmli siyasi və dövlət xadimləri idilər. Həlak olmuş 22 nəfərdən 19 nəfəri Azərbaycanı təmsil edən vətənpərvər idi. Bunlardan 3 nəfəri xalq deputatı, 2 nəfəri general rütbəsində olmuşdur.

Türkləri özlərinin həmişə əsas düşməni hesab edən ermənilər bu faciə zamanı da öz vəhşi və xain xislətlərinə sadıq oldular. Vertolyot vurularaq yerə düşdükdən sonra qanlı xəyanətin izlərini itirmək üçün erməni cəlladları sağ qalmış yaralıların hamısını atəşlə məhv edərək üstlərində olan bütün qiymətli əşyaları götürdülər, meyidlərini isə yandırdılar.

Bu terror qurbanlarından bir neçəsinin siyasi fəaliyyətinə nəzər salaq:

Millət vəkili akademik
TOFIQ İSMAYILOV
(1933-1991)

Tofiq Kazım oğlu İsmayılov Bakıda qulluqçu ailəsində dünyaya göz açmışdır. Gənc yaşlarından texniki elmlərə maraq göstərmiş və qısa müddətdə görkəmli nailiyyətlər əldə etmişdir.

Texnika elmləri doktoru, professor Tofiq İsmayılov Ümumittifaq mühəndislik Akademiyasının (Moskva) akademiki seçilmişdir.

Professor T.İsmayılov Azərbaycanda kosmik tədqiqatların banisi hesab edilir. O, eyni zamanda dövləti idarəçilikdə fəal işləmişdir.

SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmiş Tofiq İsmayılov Mixayıl Qorbaçovun xəyanətilə Bakıda 1990-cı ilin 20 yanvarında törədilmiş böyük faciədə onu taksırkar sayaraq 1990-cı ilin 19 fevralında SSRİ Ali Sovetində etdiyi çıxışında demişdi: «Bütün bunlar üçün Mixayıl Sergeyeviç, hamıdan əvvəl dövlətin və partiyanın başçısı kimi, Siz şəxsən məsuliyyət daşıyırsınız». Etiraf edək ki, belə çıxış etməyə siyasi cürət lazımdır.

1991-ci ilin əvvəlində T.İsmayılov Azərbaycan Respublikasının dövlət katibi vəzifəsinə təyin edildi və bu işdə böyük əzmlə çalışmışdır.

SSRİ Ali Sovetinin deputatı və Ali Sovetin üzvü olan Tofiq İsmayılov Ali Sovetin sessiyasında və iclaslarında erməni separatçılarının Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının tamamilə əsassız olduğunu özünün çoxsaylı kəskin çıxışlarında sübut etmişdir.

Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həll edilməsi məsələsi 1991-ci ildə Rusiya Dövləti nümayəndələrinin iştirakı ilə Jeleznovodskda müzakirə edilmişdi və orada qəbul edilmiş razılığa əsasən erməni separatistləri nümayəndələri ilə

görüşdə müzakirə edilməli idi. Bu məqsədlə 1991-ci ilin 20 noyabrında Azərbaycandan 22 nəfərdən ibarət vertolyotla göndərilən mötəbər nümayəndə heyətinin hamısı Dağlıq Qarabağın Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi üstündə erməni terrorçular tərəfindən raket atəşilə vuruldu və nümayəndə heyətinin hamısı vəhşicəsinə məhv edildi.

Beləliklə, alovlu vətənpərvər Tofiq İsmayılov ömrünün 58-ci ilində xain düşmən atəşi ilə əbədiyyata qoşuldu.

Ədliyyə generalı
İSMƏT QAYIBOV
(1942-1991)

Azərbaycanın qədim şəhəri olan Gəncədə dünyaya göz açmışdır. İsmət İsmayıl oğlu Qayıbov Azərbaycan Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra prokurorluq sistemində işləmiş, respublikanın İsmayilli rayonunun və Sumqayıt şəhərinin prokuroru olmuşdur.

1989-cu ilin avqustunda respublikanın baş prokuroru təyin edilən İsmət Qayıbov qısa bir müddətdə ağır iş şəraitinə baxmayaraq prokurorluq orqanlarına xalqın inamını yaratmaq işində dönüş yarada bildi. Baş prokurorun sadəliyi və obyektivliyi, digər insani keyfiyyətləri bu dönüşdə həlledici rol oynadı.

Dövlət xadimi səviyyəsinə yüksəlmiş İsmət Qayıbov Respublikanın baş prokuroru işlədiyi 15 ay ərzində erməni terrorizminə qarşı mübarizə xeyli güclənmişdi. Təəssüflər olsun ki, baş prokurorun özü erməni terrorizminin 1991-ci ilin 20 noyabrında təşkil etdiyi böyük bir cinayətin qurbanı oldu.

Daşnak başkəsənlərin dığaları 80-ci illərin axırlarında Azərbaycan türklərinə qarşı terrorçuluqda öz əjdadlarının vəhşiliklərini kölgədə qoydular: 1988-ci ilin noyabrında Er-

mənistanın azərbaycanlılar yaşayan 29 rayonunun hamısından bütün azərbaycanlıları, 300 mindən çox əhalini öz doğma yurdlarından vəhşicəsinə qovdular. Həmin əməliyyatlarda 300 nəfərdən çox dinc əhali erməni faşistləri tərəfindən güllələndilər.

1991-ci ildə erməni faşistləri Dağlıq Qarabağda yerləşdirilmiş rus ordusunun satqın komandirlərinin köməyi ilə (silah vermə yolu ilə) Azərbaycan ərazisi olan Dağlıq Qarabağdan azəri türklərinin daha vəhşi üsullarla qovulmasına başladılar: iz qoymamaq üçün qətlə yetirdikləri azərbaycanlıların meyidlərini yandırırtdılar. Bundan başqa cavan qadınların və uşaqların kütləvi halda zorlanması, erməni qəbri üstündə azəri türkünün başının kəsilməsi, əsirlərin gözlərinin çıxarılması bu dövrdə erməni dığaları üçün adi mübarizə üsulu idi. Bu hayasız vəhşilər indi Azərbaycanlılardan guya müdafiə olunmaq üçün təhlükəsizlik haqqında öhdəçilik istəyirlər.

Millət vəkili professor
VƏLİ MƏMMƏDOV
(1931-1991)

Lerikdə dünyaya göz açmış Vəli Hüseyn oğlu Məmmədov Azərbaycan Dövlət Universitetini qurtardıqdan sonra otuz ildən artıq bir dövrdə rəhbər partiya vəzifələrində uğurlarla işləmişdir.

Elmi fəaliyyətinin ilk illərində totalitar sovet idarəçiliyinin gədağalarına baxmayaraq, Azərbaycan xalqının böyük oğlu Nəriman Nərimanov haqqında arxiv sənədləri əsasında elmi əsər və kinofilm çəkilməsinə böyük əmək sərf etmişdir (filmin ssenarisini də o yazmışdır). Vəli Məmmədov hamıdan əvvəl, 1957-ci ildə «Nəriman Nərimanov» adlı samballı bir əsər nəşr etdirdi.

SSSRİ xalq deputatı olan Vəli Məmmədov erməni-daşnak şovinistlərinin törətdikləri Dağlıq Qarabağ faciəsinin dinc yolla həll edilməsi yolunda bütün imkanından istifadə edirdi. Bakının mərkəz rayonu partiya təşkilatına rəhbərlik edəndə də, Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın məsul nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərdikdə də, SSSRİ Ali Soveti iclaslarında çıxış etdikdə də, o, həmişə bütün Qarabağın tarixinən Azərbaycana mənsubiyyəti ideyasını inadla müdafiə etmişdir.

1990-cı ilin məşhur «meydan» hərəkatı günlərində xalq qarşısına çıxaraq tutarlı söz demək bacarığına malik olanlardan biri də professor Vəli Məmmədov olmuşdur.

Vəli Məmmədov 1990-cı ilin yanvarında Dağlıq Qarabağ üzrə təşkilat komitəsinin (mərkəz Xankəndində idi) rəhbəri təyin edilmişdi və bu gərgin və təhlükəli işdə o özünün böyük vətənpərvər olduğunu bir daha göstərdi.

Belə gənc siyasi xadimlərin 1991-ci ildə erməni terrorçuları tərəfindən məhv edilmələri o dövür üçün böyük itki idi, və bu itginin yaratdığı boşluq indi də hiss olunur.

General
MƏMMƏD ƏSƏDOV
(1941-1991)

Məmməd Nəbi oğlu Əsədov Zəngilan rayonunun Baharlı kəndində dünyaya göz açmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat fakültəsini bitirdikdən sonra Sumqayıtda, Ağsuda və digər rayonlarda rəhbər sovet və partiya vəzifələrində işləmişdir.

1989-91-ci illərdə general-mayor Məmməd Əsədov Azərbaycan respublikasının Daxili İşlər naziri vəzifəsində işləmişdir.

General Məmməd Əsədov 1991-ci ilin noyabrın əvvə-

lində Respublikanın dövlət müşaviri təyin edilmişdi. Respublika üçün son dərəcə gərgin olan həmin dövrdə dövlət müşaviri Məmməd Əsədov da Dağlıq Qarabağ məsələsi üzrə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinə cəlb edilmişdi və o da erməni terrorçularının 1991-ci ilin noyabrında etdikləri xəyanətin qurbanı oldu.

Millət vəkili
VAQIF CƏFƏROV
(1942-1991)

Azərbaycanın dilbər güşəsi olan Şuşada dünyaya göz açan Vaqif Cəfərov Neft və Kimya institutunu (indi Dövlət Neft Akademiyası adlanır) bitirdikdən sonra aldığı ixtisası olan mühəndis-elektrik peşələrində işləmiş, Şuşa rayonu xalq deputatları sovetinin sədri vəzifəsində çalışmış, keçmiş SSSRİ Ali Sovetində Dağlıq Qarabağdan deputat seçilmişdir.

Millət vəkili Vaqif Cəfərov bütün fəaliyyətində Dağlıq Qarabağda yaşayan azəri-türklərinin, və xüsusilə Şuşa əhalisinin milli mənafeələrinin müdafiəsi ilə daimə məşğul olmuşdur. O, erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı millətçilik hərəkətlərinin ifşası və zərərsizləşdirilməsi istiqamətində daimə fəaliyyət göstərirdi. Alovlu vətənpərvər Vaqif Cəfərov da erməni terrorunun qurbanı oldu.

ZÜLFİ HACIYEV
(1935-1991)

Zülfü Saleh oğlu Hacıyev Ermənistanın Basarkeçər rayonunda anadan olmuşdur. Gənc yaşlarında valideynləri ilə birlikdə Azərbaycana köçmüş, ali məktəbdə inşaatçı ixti-

sası alaraq Sumqayıt şəhərində inşaat tresti rəhbəri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi.

Z.Hacıyev 1990-cı ildə Dağlıq Qarabağ üzrə təşkilat komitəsinin üzvü təyin edilmişdi və münaqişə üzrə bütün məsələlərin müzakirəsində fəal iştirak edirdi.

Az sonra Azərbaycan Respublikasının baş nazirinin müavini təyin edilmiş Zülfü Hacıyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə müzakirə edilən bütün məsələlərdə daima iştirak edirdi.

Ömrünün məhsuldar çağını yaşayan alovlu vətənpərvər Z.Hacıyev də erməni terrorunun qurbanı oldu.

* *
*

Vəhşiləşmiş erməni faşistləri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla məhv edilmiş sülhməramlı Azərbaycanlı siyasi xadimləri dostəsi tərkibində adları çəkilmiş 6 nəfər vətənpərvər oğullarımızdan əlavə Prezident aparatının şöbə müdiri Osman Mirzəyev, Nazir müavini Qurban Namazəliyev, Dövlət katibinin köməkçisi Rafiq Məmmədov, məşhur jurnalist Ali Mustafayev, televiziya operatorları Arif Hüseynzadə və Fəxrəddin Şahbazov da daxildirlər.

Dövlət xadimi, millət vəkili
AFİYƏDDİN CƏLİLOV
(1946-1994)

Naxçıvanda dünyaya göz açmış Afiyəddin Cəlil oğlu Cəlilov 1969-cu ildə Leninqrad Dağ-mədən institutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra dörd il Naxçıvanın məşhur duz mədənlərində mühəndis işləmişdir. Sonrakı illərdə Naxçıvanda rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır.

A.C.Cəlilov Moskvada İctimai Elmlər Akademiyasını bitirmiş və tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə dissertasiya müdafiə edərək, Bakıya qayıtmışdır.

1984-89-cu illərdə A.C.Cəlilov Bakının Nəsimi rayonu partiya təşkilatına böyük uğurlarla rəhbərlik etmiş və dəfələrlə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir.

A.C.Cəlilov 1989-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Şurasının sədri təyin edildi. İki illik uğurlu fəaliyyətdən sonra Muxtar Respublikanın Ali Məclisinin sədri, az sonra isə Vilayət partiya komitəsinin I katibi vəzifəsinə seçildi və uğurla işlədi.

A.C.Cəlilov Naxçıvana rəhbərlik etdiyi illər Ermənistanın şovinist daşnak rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı başladıkları hərbi əməliyyatların başlanğıc dövrü idi və blokada şəraitində olan Naxçıvana rəhbərlik etmək böyük bacarıq və məharət tələb edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinə təkrarən deputat seçilmiş A.C.Cəlilov 1991-ci ildə Ali Sovetin Milli siyasət və millətlərarası münasibətlər daimi komissiyasına başçılıq edirdi və sonrakı il Ali Sovetin sədrinin müavini vəzifəsinə seçildi.

Görkəmli dövlət xadimi A.C.Cəlilov 1994-cü ildə Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Baş Assambleyasının 3-cü sessiyasında bu təşkilatın vitse-prezidenti seçilmişdir.

Bacarıqlı Dövlət xadimi, böyük perspektivli parlaq şəxsiyyət olan Afiyəddin Cəlilov 1994-cü ilin sentyabrında terror aktının qurbanı oldu.

§ 6. XX əsrin 90-ci illərində Azərbaycanın siyasi partiyaları

Azərbaycanda XXI əsrin əvvəlinə 40-a yaxın qeydiyyatdan keçmiş və keçməmiş partiya olmuşdur:

1. Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP)

Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı 1992-ci ilin 21 avqustunda Naxçıvanda keçirilmişdir. Partiyanın təsis konfransının Naxçıvanda keçirilməsinin əsas səbəblərindən biri Sovetlər İttifaqının saxlanılması üzrə 1991-ci ilin martında keçirilmiş referendumda Naxçıvan Muxtar Respublikasının iştirak etməməsi sayılmalıdır. Deməli Naxçıvan ictimaiyyəti SSRİ əvəzinə yeni bir qurumun olmasını istəyirdi və buna hazırlıq gedirdi. Beləliklə, partiyanın yaradılması təşəbbüsü Naxçıvana qismət oldu.

Partiya yaradılarkən qəbul edilmiş sənədlərində göstərilir ki, YAP hakimiyyət partiyası məqsədi ilə yaradılmışdır. YAP-ın iqtidar partiyası olması 1993-cü ildən başlandı.

Milli Məclisə 2000-ci ildə keçirilmiş seçkilərdə 9 siyasi partiya iştirak etmişdir (həmin dövrdə qeydiyyatdan 32 partiya keçmişdi). Bu seçkidə Milli Məclisə seçilmiş 124 deputatdan 53 nəfəri Yeni Azərbaycan Partiyası üzvüdür. Onlardan 19 nəfəri (Konstitusiyaya görə 25-dən) YAP-ın siyahısı üzrə seçilmişdir.

Bütün bunlar həmin partiyanın cəmiyyətdə müəyyən qüvvəyə malik olduğunu göstərir.

YAP-ın I qurultayı 1999-cu ilin oktyabrında, II qurultayı isə 2001-ci ilin noyabrın sonunda keçirilmişdir.

Hazırda YAP-ın 230 mindən nəfərdən çox üzvü vardır.

2. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası (AXCP)

1989-cu ildə Əbülfəz Əliyevin (Elçibəyin) başçılığı şəraitində yaranmışdır. AXCP-in lideri Əbülfəz Elçibəyin vəfa-

tından (avqust 2000) sonra partiyada parçalanma meyilləri daha da gücləndi və 2001-ci ildə partiya 2 qanada bölündü: Əli Kərimov (Kərimli) qanadı və Mirmahmud Fəttahov qanadı (bu ikinci bəzən «mühafizəkar qanad» adlanır).

2001-ci ilin fevralında partiyanın IV qurultayı keçirilmişdir.

3. «Musavat» partiyası

Tarixən 1911-ci ildə yaradılmışdır. İndiki musavatçılar özlərini bəzən «Yeni Musavat» adlandırırlar. (Partiyanın başqanı İsa Qəmbərdir) Partiyanın IV qurultayı 1995-ci ildə keçirilmişdir.

4. Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası (AMİP).

1992-ci ildə yaradılmışdır (sədri Etibar Məmmədovdur).

1992-ci ilin fevralında partiyanın «Odlar yurdu» qəzetinin №6 sayında dərc etdirdiyi «Bəyanatı»nda deyilir: «Şəhidlərimizin qanı bahasına və rus-sovet imperiyasının dağılması nəticəsində qazanılmış nisbi müstəqilliyi öz şəxsi qələbəsi kimi qələmə verən respublika rəhbərliyi əslində Azərbaycanda milli-dövlət quruluşu sahəsində və millətin həqiqi siyasi, iqtisadi və mənəvi azadlığı yolunda qətiyyətli fəaliyyət göstərmir, əksinə, buna bəzən hətta mane olur...».

Prezidentin və siyasi müxalifətin yaranmış hərbi-siyasi və iqtisadi böhrandan çıxmaq üçün tam, dolğun hərtərəfli düşünülmüş fəaliyyət proqramları olmaması milləti gələcəyə ümüdsizlik təhlükəsi qarşısında qoymuşdur...»¹.

Məlumdur ki, bundan sonra ölkədə hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. Lakin Milli İstiqlal Partiyası yeni hakimiyyətə də müxalifətdədir.

5. Sosial-Demokrat tipli partiyalar:

a) Azərbaycan Sosial-Demokrat Partiyası (lideri

Araz və Zərdüşt Əlizadə qardaşlarıdır). Partiyanın liderlərindən Zərdüşt Əlizadə 1990-cı ilin martında verdiyi müsahibədə demişdir: «...biz İsveç, Avstriya, qismən Finlandiya, Danimarka, Norveç, İsveçrə, Hollandiya kimi ölkələrin modelinə yaxın iqtisadi formanın tərəfdarıyıq»¹.

b) Vətəndaş Həmrəyliyi Partiyası (başçısı Sabir Rüstəmxanlıdır).

S.Rüstəmxanlının fikrincə Azərbaycanda «indiki mərhələdə heç bir siyasi partiya təkbəşinə hakimiyyətə gələ və Azərbaycanın problemlərini həll edə bilməz. Onun başında siyasi təcrübəsi şübhə doğurmayan bir adam dura bilər». Müəllif çıxış yolunu milli birliyə qayıdışda görür.².

6. Liberal-demokrat yönümlü partiyalar

a) Azərbaycan Demokrat Partiyası (ADR)

Sədri Rəsul Quliyev, baş katibi – Sərdar Calaloğlu

b) Azərbaycan Liberal Partiyası

Sədri Lalə-Şövkət Hacıyevadır.

7. Ədalət Partiyası (sədri İlyas İsmayılovdur).

Müxalifət partiyaları rəhbərlərinin böyük bir hissəsinin fəaliyyətində romantik idealizm meyilləri üstünlük təşkil edir. Bütün bu partiyalar (YAP istisna olmaq şərtlə) tərkibcə zəifdirlər və elan etdikləri proqramlarında bir-birinə oxşar cəhətlər çoxdur.

Bunlardan başqa Azərbaycanda «Ana Vətən» partiyası, «Demokratik maarifçilər» partiyası, «Kommunist» partiyası və digər partiyalar da mövcuddur.

Bütövlükdə isə YAP-dan başqa digər partiyaların ölkənin siyasi həyatında rolu hiss edilmir.

Nisbətən kiçik ölkə olan Azərbaycan üçün 40-a qədər

¹ «Səhər», 15 mart 1990.

² «Yeni Musavat» qəzeti, 22 dekabr 1999.

¹ «Odlar yurdu». 1992, fevral, №6.

siyasi partiyanın olması arzu edilməz haldır. Buna görə də bu partiyalar həm zəifdir, həm də təsirsizdirlər. Bu partiyaların vahid proqramda birləşərək güclü siyasi təşkilata çevrilmələri arzu edilən məsələdir.

Hər bir xalqın siyasi tərbiyəsində siyasi partiyaların rolu danılmazdır. Lakin Azərbaycanda siyasi partiyaların çoxsaylılığı və hər birinin sosial bazasının məhdudluğu xalq arasında onların siyasi təsirini zəiflədir.

Son zamanlar YAP-ın sosial bazası genişlənir və bu partiya cəmiyyətimizdə kütləvi partiya olmaq əzmindədir.

Siyasi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan iqtidar-müxalifət münasibətləri, təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda son 10 ildə mədəni səviyyədə təşkil oluna bilməyibdir. Bunun əsas səbəblərindən biri müxalifət partiyalarının çoxsaylı və pərəkəndə olmasıdır.

VIII fəsil

ERMƏNİ TERRORİZMİNİN AZƏRBAYCANDA XX ƏSRDƏ TÖRƏTDİYİ FƏLAKƏTLƏR VƏ FACİƏLƏR

Bütün erməni əhalisini uşaq yaşlarından başlayaraq türklərə qarşı nifrət ruhunda tərbiyə etmək vəzifəsini qarşıya qoyan erməni daşnaklar, XX əsrdə Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə iri terror aktları təşkil etmişlər.

Bu terror aktlarını vaxt etibarilə şərti olaraq 3 dövrə bölmək olar:

1. Rusiya çarlığı dövründə ermənilər tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilmiş terror aktları.
2. Sovet siyasi sistemi dövrü həyata keçirilmiş faciələr və terror aktları.
3. XX əsrin son 10 ilində həyata keçirilmiş terror aktları.

Möhtəşəm Türkiyə dövlətinə qarşı həmişə düşmənçilik mövqeyində olmuş Rusiya çarizmi bu mübarizəni əsasən pantürkizmə və islam təməlciliyinə qarşı mübarizə pərdəsi altında aparmışdır. Öz ərazilərini qonşu türk dövlətləri hesabına genişləndirərək «Böyük Ermənistan» yaratmaq istəyən erməni daşnak partiyası Rusiyanın həyata keçirdiyi bu siyasətdən öz məqsədləri üçün istifadə etmişdir və etməkdə davam edir.

Azərbaycan xalqına qarşı erməni terrorizmi Rusiya çarizminin hakimiyyəti dövründə (XX əsr çərçivəsində) daha geniş miqyasda 1905-06-cı illərdə və 1918-ci ildə olmuşdur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, ermənilər öz ərazilərini ən əvvəl Türkiyə əraziləri hesabına genişləndirmək istəyirdilər və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın diplomatik sənədlərində «Türkiyə Ermənistanı» üslubu tez-tez işləndirdi. Türkiyənin Qars vilayətində ermənilərin aqilasığılmaz vəhşiliklərlə türklərə qarşı apardıqları hərbi əməliyyatlar bunun sübutudur.

Ermənilərin Türkiyə ərazisində törətdikləri vəhşiliklər haqqında yunanlar vaxtilə belə yazmışlar: «Türk ordusu qarşısında geri çəkilən silahlı ermənilər ətrafdakı müsəlman kəndlərini yer üzərindən silərək hər bir şeyi atəş və qılıncdan keçirir, təsəvvüregəlməz bir dəhşət və fəlakət törədirdilər». «Qalib» erməni ordusu qənimətləri, yəni süngü ucuna taxılmış uşaqlarla keçdikləri yolların ətrafına çıpaq soyundurulmuş müsəlman qadınlarını düzürdülər. Bu cəhənnəm əzabında huşunu itirmiş qadın və uşaqların ürəkparçalayan iniltilərini, onların ümitsiz nələrini dinləmək üçün adamın dözümlü olmalıdır. Səksən iki kənddən ibarət bir sancaq bu təsvir edilən fəlakətə düşər olmuşdur. İndi bütün Qars vilayəti nəhəng bir qəbristanlığı xatırladır ki, onun hər bir daşı həmişəlik insan simasını itirmiş erməni quldurlarının vəhşilikləri, əxlaqsızlıqları və həyasızlıqları barədə şahidlik edə bilər¹».

Güney Qafqazda üç cümhuriyyət – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan (Ararat respublikası adlanırdı) yaradırlarkən sonuncu iki qəzadan (İrəvan və Eçmiadzin) ibarət idi. 1918-ci ilin sonunda isə (Türkiyə Mudras sazişinə əsasən Qafqazı tərək etdikdən sonra) Ermənistan ərazisi 17500 kvadrat mil², əhalisi isə 1,510 min nəfərə çatdırıldı. Bu əhalinin 595 min nəfəri erməni, 575 min nəfəri isə Azərbaycan türkü

idi¹.

Güney Qafqazda üç müstəqil respublika yarandıqdan sonra Ermənistan Zəngəzur və Dağlıq Qrabağı özünə birləşdirmək hesabına «Böyük Ermənistan» yaradılması planının icrasına başladı. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti iki ilə yaxın davam edən hakimiyyəti dövrü Ermənistan-Azərbaycan münasibətləri gərgin olaraq davam etmişdir.

1918-ci ilin 31 martında Bakıda başlanmış və azəri türklərinə qarşı 3 gün davam edən qırğın zamanı erməni-daşnaklar tərəfindən 15 minə qədər silahsız azərbaycanlı, qoca və uşaq qətlə yetirilmişdir. Bu qırğın zamanı əldə edilmiş «Qələbə»nin nəticəsində Bakıda erməni-rus bolşevik rejimi yaradılmışdı və bu hakimiyyət 1918-ci ilin 25 aprelində «Bakı kommunası» adlandırılmışdı. Bakıda 1918-ci ilin martın sonuncu günü qırğın başlandıqda şəhərdə olmuş və sonralar mühacirət etmiş Hüseyn Baykara yazmışdır: «Bu barədə mənim üçün yazmaq olduqca ağırdır. Türk qadınları saç-saça bağlanaraq, çıpaq gözdürildikdən sonra müxtəlif şəkildə təcavüzlər, öldürmələr və daha başqa cinayətlər... Təcavüzlər bununla bitmədi. Erməni və rus könüllü dəstələri Şamaxı, Səlyan, Kürdəmir, Quba Lənkərana da hücum etdilər, bu yerlərdə də Bakıda olduğu kimi qırğınlar, talanlar və tarixdə görülməyən cinayətlər törədildi²».

Belə qırğını erməni-daşnaqlar Nəvahiyyə də törətdilər³. Stepan Şaumyan Moskvaya 1918-ci ilin 24 mayında göndərdiyi hesabatında yazmışdı ki, Bakıda mart hadisələri zamanı 3-4 min nəfər milli (daşnak) dəstələri iştirak etmişdir.

¹ Bolğşəə Sovetskaə gnüiklopedia. III cild, 1926, səh.437 (rus dilində).

² Bax: Hüseyn Baykara. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı, 1992, s.227.

³ Bu haqda daha geniş, bax: İsmayılov İ.Z. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri, B., 1995, s.14-24.

¹ Bax: «Xalq» qəzeti, 5 aprel 2001-ci il.

² Mil – ingilis uzunluq vahidi 1 mil = 1852 m

Bakı Kommunasında rəhbərliyi öz əlinə almış Stepan Şaumyan azəri türklərinə deyirdi: «Sizə Azərbaycan istiqlaliyyəti yerinə bir məzarlıq bəxş edəcəyəm»¹.

Bakı Kommunası rəhbərliyində S.Şaumyandan əlavə Q.Korqanov, M.Korqanov, A.Boryan, S.Kostandyan, A.Boqdanov, T.Amirov fəal işləyirdilər.

Bakı Kommunası (Xalq Komissarları Şurası adlanırdı) dövrü Bakının komendantı Avakyans, Hərbi ştabın rəisi Avetisov (Avetisyan), Bakıda fəvqəladə komissarlığın sədri isə S.Ter-Petrosyan olmuşdur.

Daşnaq Ermənistanın ilk baş naziri Ovanes Kacaznuni 1923-cü ildə yazdığı «Daşnaksütyuna bir iş qalmadı» adlı kitabında 1918-ci ilin mart qırğınına nəzərdə tutaraq açıqcasına yazmışdı: «Bakının erməni əhalisinin təhlükəsizliyi mövqeyindən «Musavat» hakimiyyətindənə bolşevik hakimiyyəti daha əlverişli idi və ona görə də biz yerli bolşeviklərlə sıx əlaqədə idik»².

Azərbaycan xalqı ilə əlaqəsi olmayan Bakı Kommunasını S.Şaumyan Rusiyanın bir vilayəti elan etmişdi və bu hakimiyyət uzun müddət yaşaya bilməzdi. Süni yaradılmış bu qurumdan Bakını 1918-ci ilin 15 sentyabrında Türkiyə ordusu və Azərbaycan hərbi qüvvələri azad etdilər.

Erməni daşnaklar öz terror hərəkətlərini bundan sonra da davam etdirdilər. Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycan hökumətinin başçısı olmuş Fətəli xan Xoyskini və Nəsim bəy Usubbəyliyi erməni terrorçuları 1920-ci ilin iyulunda Tiflisdə, hökumətin naziri olmuş Behbud ağa Cavanşiri isə İstanbulda qətlə yetirdilər.

Daşnak Ermənistanı da Rusiyanın XI ordusunun gücü ilə sovetləşdirildikdə bu ordu Zəngəzur vilayətini Erməni-

stana bağışladı. Bu paydan ruhlanan ermənilər ən əvvəl Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları oradan sıxışdırmağa başladılar.

Sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları buradan köçməyə məcbur etmək üçün cürbəcür tədbirlər həyata keçirilirdi. Bu tədbirlərdən biri azərbaycanlılar üçün ana dilində məktəblərin açılmaması olmuşdur. 1927-ci ildə Basarkeçər dairəsində azərbaycanlıların yaşadığı 32 kənddən yalnız 16-da köhnə və darısqal binalarda ibtidai məktəb və iki qiraətxana var idi.

Bütün bu 32 kənd üçün 13 çarpayılıq bir xəstəxana və bir ambulatoriya mövcud idi¹.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılara qarşı erməni terroru əsasən Azərbaycanda güc nazirliklərinə soxulmuş erməni daşnakların bilavasitə iştirakı ilə təşkil olunmuşdur.

Rusiyanın XI ordusu 1920-ci ilin 27 aprelində Azərbaycan sərhədlərini keçərək Bakıya daxil olduqda bu ordu ilə Bakıya gələn Anastas Mikoyanın şəxsi göstərişi ilə şəhərdə «Qarət həftəsi» keçirilmişdi: müsəlmanların evlərinin talan edilməsi və müqavimət göstərənlərin güllələnməsi həyata keçirilmişdi.

1920-ci ilin aprel sonundan 1921-ci ilin avqustuna qədərki dövrdə Azərbaycanda 48 min müsəlman qırmızı terrorun qurbanı olmuşdur. O cümlədən 12 azərbaycanlı general, 27 polkovnik və podpolkovnik, 460 nəfər aşağı rütbəli azərbaycanlı zabıt məhv edilmişdir ki, bunların da əksəriyyəti erməni daşnakların bilavasitə iştirakı ilə edilmişdir. Erməni terroristləri vaxtı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamanı üzvü Ərəş mahalının bəylərbəyi Əsrəf bəy Tağıyevi 20-ci illərin əvvəllərində qətlə yetirdilər. Vaxtilə Vədi-basarda işləmiş Abbasqulu bəy, Xəlil, Qəmlo və Fətullah

¹ Hüseyn Baykara, göstərilən kitab, s.226.

² Ovanes Kaçaznuni. Daşnaksütyuna bir iş qalmadı, Bakı, 1990, s.20-21.

¹ Bax: «Azərbaycan» qəzeti, 16 sentyabr 2001-ci il.

adlı fəal azərbaycanlılar 30-cu illərin əvvəllərində Anastas Mikoyanın şəxsi göstərişi ilə məhv edildilər.

Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1937-38-ci illərdə Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığının 51 rayon şöbəindən 38-nə ermənilər başçılıq edirdi. Cəza orqanlarındakı müstəntiqlərin isə 80%-i ermənilərdən ibarət idi. Bu vəzifələr Moskvanın nomenklaturası idi və erməni – daşnaklar oradan əksər hallarda birbaşa göndərilirdilər.

Sovet hakimiyyəti illərində xaricdə fəaliyyət göstərən daşnak partiyası ilk əvvəl Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılarq Ermənistanı birləşdirilməsinə nail olmaq üçün fəaliyyətə başladı.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılarq zəbt edilməsi haqqında ilk qərar 1951-ci ildə İsvəçrənin Lozanna şəhərində «Daşnaksütyun» və «Hnçaq» partiyalarının birgə iclasında qəbul edilmiş və oradaca bu planı yerinə yetirmək üçün «Asala» adlı erməni ordusunu yaratmaq haqqında qərar qəbul olunmuşdu. Azərbaycanın tərkibində olan Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətində də müvafiq tədbirlər görüldü.

1981-ci ildə Qarabağda yaşayan daşnakların Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti haqqında qəbul etdirdikləri qərarı deyilirdi: «Vilayət sovetinin razılığı olmadan DQMV ərazisini və statusunu dəyişdirmək olmaz». Bu qərar 1988-ci ilin 20 fevralında Ermənistan Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağı Ermənistanı birləşdirmək haqqında qərar çıxartmalarına müəyyən dərəcədə kömək etdi və bu qərar hələ də ləğv edilməmişdir.

Təəssüf doğuran haldır ki, həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslər göstərilən kobud qanun pozğunluqlarına qarşı fəal hüquqi mübarizə aparmaq əvəzinə, 1991-ci ilin 26 noyabrında Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etdilər (və bu qərar mətbuatda 1992-ci ilin 7 yanvarında dərc edildi).

Beynəlxalq miqyasda erməni terror təşkilatı olan «Asa-

la»nın taktikasının əsasını kütləvi terror təşkil edir. Türkiyə mətbuatında bildirilmişdir ki, bu terrorçu təşkilat yüzdən çox türk diplomatını qətlə yetirmişdir.

1985-ci ildə Mixayıl Qorbaçov SSRİ rəhbərliyinə sahib olduğdan sonra öz ətrafına erməni-daşnak liderləri nümayəndələrini geniş miqyasda cəlb etdi. Məlumdur ki, Mixayıl Qorbaçovun ilk arvadı erməni millətinə mənsub qadın olmuşdur. M.Qorbaçovun siyasi məsləhətçisi professor Şahnazarov (Şahnazaryan) idi. Həmin Şahnazarovun oğlu M.Qorbaçovun qızına evləndi. Bakıdan 1952-ci ildə Moskvaya İctimai Elmlər Akademiyasına təhsilə göndərilən Karo Brutens akademiyanı qurtaran (1955) kimi Moskvada mərkəzi partiya aparatında Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinə işə götürüldü və sonralar bu şöbənin müdir müavini vəzifəsinə irəli çəkildi. Və tez-tez ermənilərin Livan dövləti ərazisində yaratdıqları gizli «Asala» ordusu qərargahına əzamiyyətə göndərilirdi.

Beləliklə erməni mafiyası Dağlıq Qarabağ haqqında 1951-ci ildə qəbul etdiyi qərarın həyata keçirilməsi üzrə bütün tədbirlər görülmüşdü və Azərbaycan ərazilərində əməliyyat işlərinə başlamağın vaxtı çatmışdı. Bu əməliyyat ən əvvəl Azərbaycanın çoxmillətli Sumqayıt şəhərində başlandı.

SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi orqanları və erməni sepa- ratçılarının birgə səyi ilə Sumqayıt şəhərində 1988-ci ilin 27-29 fevral arası qanlı ixtişaşlar törədildi: 26 nəfər erməni, 5 nəfər azərbaycanlı, 1 nəfər ləzgi qətlə yetirildi, 400 nəfərdən çox adam bədən xəsarəti aldı, 200-dən çox mənzil talan edildi, 50-dən artıq mədəni-məişət obyektləri dağıdıldı. Bu hadisələrlə əlaqədar olaraq SSRİ Baş Prokurorluğu tərəfindən 444 nəfər azərbaycanlıya qarşı cinayət işi qaldırılmışdı ki, bunlardan 1 nəfərinə ölüm cəzası, digərinə 15 il həbs cəzası tətbiq edildi. Qalanlarına isə 2-14 il arası azadlıqdan məhrum etmə cəzası verildi.

Hadisələrə bir müddət keçdikdən sonra Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu 427 cinayət işinə yenidən baxmışdı və Sumqayıt şəhər məhkəməsi bunlardan 414 nəfərin cinayət işinin tam əsassız olması haqqında qərar çıxartmışdı.

Sumqayıtda 1988-ci ilin fevralında təşkil edilmiş qanlı ixtişaşın yaradılması şəraiti akademik Ziya Bünyadovun məlum araşdırmalarında geniş şərh edilmişdir¹. Sumqayıt faciəsi ərəfəsində ermənilər Dağlıq Qarabağın Əskəran rayonunda iki azərbaycanlı (Bəxtiyar Quliyev və Əli Yaçiyev) heç bir əsas olmadan qətlə yetirdilər. Hadisələrin cərəyan etdiyi günlərdə Xankəndində yaşayan azərbaycanlıların evləri talan edilmişdi və həmin azərbaycanlıların bir hissəsi köçərək Sumqayıtda yerləşmişdilər. Belə bir şəraitdə özünə «Paşa» ləqəbi götürmüş Qriqoryan Sumqayıtda beş nəfər erməninin öldürülməsini təşkil etdi.

«Sumqayıt qırğını» haqda tələsik çəkilmiş kinofilmi ermənilər ildırım sürəti ilə Avropa ölkələrində və ABŞ-da geniş miqyasda təbliğ etməyə başladılar.

Beləliklə ermənilərin fəal iştirakı ilə SSRİ Dövlət Orqanlarının silahlı qüvvələri Sumqayıta yeridilmişdi və Sovet ordusu tanklarının tırtılları altında 6 nəfər azərbaycanlı məhv edildi, yüzlərlə azərbaycanlı həbs edildi.

Sovet üsul-idarəsi dövründə Azərbaycan xalqına qarşı geniş miqyaslı cinayət 1920-ci ilin 20 yanvarı gecəsi Bakı şəhərində təşkil edildi. Burada da əsas məqsəd müstəqilliyə can atan Azərbaycan xalqına «qulaq burması» vermək idi. Bakıya yeridilmiş ordu hissələrinin əksəriyyəti Şimali Qafqazdan toplanmış erməni hərbiçiləri idilər və onlar Bakının əhalisinə qarşı ön qəddar hərəkətlərə əl atdılar.

Lenindən başlayaraq M.Qorbaçovun prezidentliyi ilə qurtarmış Sovet Siyasi sistemi qeyri-rus xalqlarının həyatın-

da Rusiya çarizmin imperiya siyasətinin demokratiya pərdəsi altında davamı olmuşdur. Bu demokratiya pərdəsinin əsasını isə çarizmdən qalmış milli nifaqlara qadağalar qoyulması təşkil etmişdir.

Azərbaycana qarşı erməni terrorizminin 3-cü dövrü SSRİ dağıldıqdan sonrakı dövrü əhatə edir. Bu dövrdə erməni terrorçuluğu dövlət siyasəti səviyyəsində aparılmışdır və indi də aparılır.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrdə (18 oktyabr 1991) terrorçu Ermənistan ilə müharibə vəziyyətində idi: Ermənistanın silahlı dəstələri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini işğal etmişdi.

Hərb tarixində qəbul edilmişdir ki, müharibə dövrü dinc əhaliyə qarşı edilən hər hansı bir xəyanət siyasi əxlaqsızlığın yüksək zirvəsidir.

Xocalı şəhərinin 1992-ci ilin fevralının 25-dən 26-a keçən gecə yerlə-yeksan edilməsi əməliyyatında erməni daşnakların vəhşiliyi alman faşistlərinin II dünya müharibəsi illərində etdikləri vəhşilikləri çox arxada qoydu: erməni dağıları Xocalı sakini Əntiqə nənənin kiçik nəvəsi Xasanqulun qabağında onun atası Təvəkkül kişini ona görə diri-diri yandırdılar ki, atası və böyük bacısı ermənilərin dedikləri bu sözləri təkrar etməyiblər: deyin ki, «bu yerlər Böyük Ermənistanın bir parçasıdır»¹. Erməni faşistləri Xocalıda 613 nəfər azərbaycanlıyı vəhşiliklə qətlə yetirdilər.

Daşnakların tez-tez tətbiq etdiyi qisas üsulundan biri də türklərin başını kəsməkdir. Xocalı sakini Səriyyə Talıbova söyləyir: «Bizi erməni qəbristanlığına gətirdilər... 4 nəfər gənc məsxəti türkünə və 3 nəfər azərbaycanlıyı erməni «boyeviklərinin» qəbri üstündə qətlə yetirdilər. Bədbəxtlərin başlarını kəsdilər... Bu vəhşilər Milli ordu formasında iki azərbaycanlı gətirdilər və vintburanla onların gözlərini çı-

¹ Z.M.Bünyadov. «Niyə Sumqayıt?», «Elm» qəzeti, 13 may 1989 (Elmlər Akademiyasının nəşri).

¹ Bax: «Xalq qəzeti», 18 noyabr 1992.

xartdılar»¹.

Bakıda 2001-ci ildə işıq üzü görmüş «İki ay erməni əsirliyində» adlı kitabda Azərbaycanlı əsir, Şuşa rayonunun Quşçular kənd sakini Niyaz Zeynalov söyləyir ki, 1992-ci ildə Şuşa zəbt edilərkən o da əsir düşmüş və əsirlikdə olduğu dövrdə ermənilər onun gözü qarşısında döğmə anasını və başqa Azərbaycanlıları diri-diri yandırdılar, cavan bir oğlanın başını kəsdilər, qadınlarımızın namusuna toxundular².

Halbu ki, həmin erməni faşistləri son yüz ildə dünyanı inandırmağa çalışırlar ki, türklər erməni qırğınları törətmişlər.

Amerika yazıçı və hüquqşünas alimi Sem Vimz ermənilərin elm və siyasət sahələrində iyrenc saxtakarlıqlarını ifşa etmişdir. Vaşinqton, London, Paris və İstanbul arxivlərindən əldə etdiyi mənbələrə əsasən 2001-ci ildə yazdığı «Erməni terroru, Xristian dövlətinin yalançı sirrləri » adlı kitabında o, bu qənaətə gəlmişdir ki, ümumiyyətlə tarixdə «erməni genosidi» olmayıb və bu soyqırım ermənilərin uydurmasıdır. O, yazır ki, ermənilər genosid zamanı ölənlərin sayını o qədər şişirdilər ki, əslində o vaxt Türkiyədə heç bu qədər erməni əhalisi yaşamamışdır.

Sem Vimz eləcə də ermənilərin özlərini xristianlığın ilk «cəfakeşləri» adlandırmalarının da saxta olduğunu sübut etmişdir. Əksinə ermənilər bütün hallarda başqa dinlərə qarşı böyük dözümsüzlük göstərmişlər. Müəllif yazır ki, ermənilər 1918-ci ildə Ermənistanda tikilmiş yeganə müsəlman kilsəsini də dağıdıblar. Hal bu ki, indinin özündə Türkiyə ərazisində kilsələrin sayı Ermənistanda olan kilsələrin sayından daha çoxdur³.

1992-ci ilin 10 dekabrında Zəngilanı zəbt edərkən er-

məni faşistləri azərbaycanlı müharibə veteranının başını kəsərək, oda atıb yandırdılar.

Nekrofilia (əzabla öldürmə) erməni etnosuna xas olan bir haldır. Ermənilər «əzabla öldürdükləri, burnunu, qulaqlarını, dilini, qollarını, qıçlarını, diri-diri müəyyən əzalarını yandırdıqları azərbaycanlı meyidlərin şəklini çəkir və bunu dünya ictimaiyyətinə azərbaycanlıların əməlləri kimi qələmə verirlər»¹.

Ermənistanda olmuş zəlzələdən bir neçə gün sonra Spitak adlı iri yaşayış məntəqəsində erməni daşnaklar 70 nəfər 5-12 yaşlar arasında olan azərbaycanlı uşaqlarını iri dəmir boruya dolduraraq, borunu hər iki tərəfdən bağlamaq yolu ilə vəhşicəsinə məhv etdilər.

Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınarkən 40 nəfər qız-qadın namusları əldən getməsin deyə əl-ələ tutaraq, uca qayanın başından özlərini ataraq həlak oldular, 20 qadın isə özlərini coşqun dağ çayında boğdu. Ailə başçısından biri ailəsi düşmənin əlinə keçməsin deyə öz ömür yoldaşını, bacısını, körpəsini öldürdükdən sonra son gülləsini öz başına sıxdı².

Bu ifrat vəhşiləşmiş faşistlər indi ara-sıra öz çıxışlarında Azərbaycanlılardan Qarabağ erməniləri üçün təhlükəsizlik təminatı tələb edirlər.

Erməni şairi Gevorq Emin etiraf edir ki, ermənilərin ürəyi daşa dönüb, və bunu guya digər xalqlar ediblər.

1988-ci ilin 7 dekabrında Ermənistanda zəlzələ baş vermişdi və həmin günlərdə Azərbaycandan da Ermənistan humanitar və digər kömək etmək üçün göndərilmiş şəxslərin uçduğu təyyarə Ermənistan səmasında qəzaya uğradı və guman ki, bunda da erməni terrorunun əli olmuşdur.

Bütövlükdə isə XX əsrdə iki milyona yaxın azərbay-

¹ «Azərbaycan», 11 noyabr 1992.

² «İki ay erməni əsirliyində», Bakı, 2001.

³ Bax: «Xalq» qəzeti 5 fevral 2002.

¹ «Xalq» qəzeti, 10 may, 1994.

² Bax: «Azərbaycan», 29 aprel 1994.

canlı erməni soyqırımına məruz qalmış, bir hiisəsi öz doğma yurdlarından köçməyə məcbur olmuşdur. Bütün bunlar haqqında kitabın əvvəlki bölmələrində deyilmişdir.

Son vaxtlar erməni diasporu 2001-ci ilin 11 sentyabrında Amerikada törədilmiş ağır terror faciəsindən öz məqsədləri üçün istifadə edərək, diqqəti erməni terrorizmindən yayındırmağa cəhd edir və bu sahədə konkret addımlar da atırlar.

Təəsüflər olsun ki, əlimizdə yüzlərlə və minlərlə təkzibedilməz faktlar olduğu halda erməni terrorizmini dünya miqyasında ifşa etməkdə lənq və zəif fəaliyyət göstəririk: əsasən respublika mətbuatında bir neçə yazı ilə işi bitmiş hesab edirik. Halbuki, əsas vəzifə erməni terrorizmini faktlarla ifşa edən materialları ingilis, fransız, ispan, ərəb, çin, rus və digər dillərdə çox tirajla bütün dünyaya geniş yaymaqdan, bu mövzuda sənədli kinofilmlərin çəkilib bütün dünyada nümayiş etdirilməsindən ibarətdir.

Son vaxtlar Azərbaycan diplomatiyası və xüsusilə Avropa Şurasında olan Azərbaycan nümayəndə heyəti bu sahədə işlərini xeyli gücləndirmişdir.

Avropa Şurası Parlamenti Assambleyasının 2001-ci ilin 25 sentyabrında keçirilmiş iclasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı millət vəkili İlham Əliyev öz çıxışında demişdir: son 13 ildə, «Ermənistanın təcavüzü başladığı andan erməni terrorçu qrupları tərəfindən Azərbaycana qarşı 32 terror aktı törədilmişdir. Bu terror aktları nəticəsində Azərbaycanda 2 min adam öldürülmüş, on minlərlə adam yaralanmışdır»¹. Bu terror aktları qatarlarda, gəmilərdə, metrodə, avtobuslarda edilir. Dağlıq Qarabağ ərazisi narkotik maddələrin daşınması üçün istifadə olunur və narkotiklərin istehsalından, daşınmasından əldə edilən küllü miqdarda pul terrorçu məqsədlər üçün xərclənir.

Yuxarıda göstərilən 32 terror aktlarının törədildiyi konkret yerlər və tarixləri rəsmi olaraq açıqlanmışdır. Bunlardan əlavə Avropa Şurası Parlament Assambleyasında bildirilmişdir ki, Ermənistanın terrorçu dövləti Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində və onunla həmsərhəd olan işğal edilmiş digər 7 rayonundan narkotik maddələr əkinini və xarici ölkələrə daşınıb satılması üçün geniş istifadə edir və bundan əldə edilmiş gəlirləri özlərinin «Asala» ordusu və digər terrorçu hərbi dəstələrinin silahlanması və saxlanması üçün geniş istifadə edirlər.

¹ «Xalq» qəzeti, 26 sentyabr 2001-ci il.

IX fəsil

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ SİYASİ ƏLAQƏLƏRİNİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

*«Türkiyə və Azərbaycan xalqları
arasındakı dostluq həmişə qırılmaz
olubdur. Ancaq Azərbaycanın dövlət
müstəqilliyi yolu ilə inamla irəlilədiyi
son illərdə Türkiyə-Azərbaycan
dostluğu tarixində görünməmiş
zirvəyə qalxmışdır. Biz həyatın
bütün sahələrində Türkiyə-Azərbaycan
dostluğuna, əməkdaşlığına xüsusi
əhəmiyyət veririk, bu əməkdaşlıqdan
böyük bəhrələr götürürük»*

HEYDƏR ƏLİYEV

Hesablamalara görə indi Türkiyədə və Azərbaycanda yaşayan tarixi kökləri və mənşələri etibarilə, şifahi dil quruluşu və üslub tərz, adət-ənənələri ilə biri-birinə çox yaxın və bəzi hallarda oxşar olan azəri və osmanlı türkləri tarixin əksəriyyət mərhələlərində biri digərinə dayaq olmuşlar. Bu yaxınlıq XX əsrdə böyük sınaqlardan uğurla çıxmışdır. Hazırda qardaş Türkiyədə əslən Azərbaycanlı olan 3 milyona qədər azəri türkü yaşayır.

Azərbaycanlıların XX əsrdə Türkiyəyə axını əsasən

aşağıdakı dövrlərdə olmuşdur:

1905-1907-ci illər; 1918-20-ci illər; 30-cu illər, II dünya müharibəsi illəri və 1970-80-ci illər (əsasən İranda yaşayan azərbaycanlılar hesabına).

Göstərilən dövrlərdə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin əsas istiqamətlərinə nəzər salaq.

1905-ci ilin fevralın 6-10-da Bakıda, eləcə də Azərbaycanın digər ərazilərində ermənilərin törətdikləri milli qarşılıqlı zəminində min nəfərə qədər insan məhv edildi. Görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin «Qanlı illər» romanında (1911-ci ildə yazılmışdır) deyilən milli qırğın haqqında geniş məlumat verilmişdir. Sovet siyasi ədəbiyyatında bu hadisə, Bakı şəhərində çar Rusiyanın polis rəisinin güclənən inqilabi hərəkatın qarşısını almaq üçün təşkil etdiyi milli qırğın kimi şərh edilirdi. Həqiqət isə bundan ibarətdir ki, ermənilərin Azərbaycan ərazilərində terror əməliyyatları 1813-cü ildən başlanmışdır və 1905-ci ildə göstərilən qanlı qarşılıqlı zəmin və erməni terroru qorxusu Azərbaycan türklərindən xeyli adamın Türkiyəyə köçməsinə səbəb oldu.

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının siyasi həyatında çox gərgin dövr olmuşdur.

Rusiya Sovet hökuməti başçısı Lenin tərəfindən xüsusi mandat verilmiş Stepan Şaumyan özünü Qafqazın canişini kimi aparırdı və Rusiyanın hərbi köməyi ilə Bakıda yaradılmış Bakı kommunası hökumətinə başlıq edirdi. Türkiyə generalı Nuru Paşanın başçılığı altında Şaumyan-daşnaq-bolşevik ordu dəstələrinə qarşı hərbi əməliyyatlar beş ay davam etdi və 1918-ci ilin 15 sentyabrında Bakı düşmən qüvvələrindən azad edildi. Bu döyüşlərdə 1300 türk əsgəri və zabiti, bundan bir qədər çox Azərbaycan hərbiçisi şəhid oldular.

1918-20-ci illərdə 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövlətinin ərazisi Rusiyanın XI ordusu tərəfindən zəbt edildikdən (28/IV-20) sonra Azərbaycanda yerli

müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi terror başlandı və əhalinin xeyli hissəsi Türkiyəyə mühaciət etməyə məcbur oldu. Görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlı 1919-cu ildə yazdığı «Bakı müharibəsi» pyesi, Mirzə bala Məmməd zadənin «Bakı uğrunda müharibə» pyesi göstərilən hərbi döyüşlərə həsr olunmuşdur.

Qədim türk adət-ənənələrinə görə türk əsgəri öldüyü yerdə dəfn edilməlidir. Bakı uğrunda döyüşlərdə (1918) həlak olmuş türk əsgər və zabitləri Bakıda dağıstü parkda (indiki şəhidlər xiyabanının alt qatında) dəfn edilmişdilər. Şamaxı ilə Mərzə arasında Acıdərə adlanan yerdə 1918-ci ildə dəfn edilmiş türk zabiti Qədir əfəndinin məzarı indi də böyük qayğı və ehtiram ilə saxlanılır.

1923-cü ilin 29 oktyabrında Türkiyə Cümhuriyyəti öz müstəqilliyinə nail oldu və böyük öndər Mustafa Kamal paşa Atatürkün başçılığı altında yeni dövlətin quruculuğuna başlandı. Həmin günlərdə Atatürk demişdi: «...Türkiyənin yeni və modern bir dövlətə ehtiyacı var. Bu məmləkət yuxarıdan aşağıya dəyişdirilməlidir. Ordu biliksiz, ləyaqətsiz zabitlərdən təmizlənməlidir. Köhnə qanunlar ləğv edilməlidir. Fəş atılmalı, qadın qəfəsdən çıxarılmalı, onlara azadlıq verilməlidir. Bir kişi bir qadıdan artıq başqasıyla evlənməməlidir!.. Kişilər və qadınlar eyni hüquqlara sahib olmalı, avropalılar kimi yaşamaladırlar.

Demokratik bir cəmiyyətdə Türkiyənin bütün sosial məsələlərini həll etmək olar...»

Atatürkün başçılıq etdiyi demokratik Türkiyə Azərbaycana bacardığı köməyi əsirgəmədi.

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda aparılan elliklə kollektivləşmə dövründə din xadimləri, ziyalılar və varlı əhalinin bir hissəsi Türkiyəyə mühacirətə məcbur oldular.

II dünya müharibəsi illərində hərbi əməliyyatlarda mühasirə vəziyyətində olaraq əsir düşmüş əzəri döyüşçülərin bir hissəsi Məmməd Əmin Rəsulzadənin köməyi ilə Al-

maniyada və Polşada olan əsir düşərgələrindən Türkiyəyə ötürüldülər.

Böyük öndər Atatürk dahi uzaqgörənliklə demişdi: «Ola bilər ki, Sovetlər Birliyi də bir vaxtlar Osmanlı imperiyası və Avstriya-Macaristan kimi dağılsın və ovcunda saxladığı ölkələr qaça bilərlər. Nəticədə dünya yeni bir dilemma qarşısında qalar. O zaman Türkiyə nə edəcəyini indidən bilməlidir. Çünki Sovetlər Birliyində bizim dil bir, inancı bir, özü bir qardaşlarımız var. Onlara sahib çıxmağa hər zaman hazır olmalıyıq. Xüsusilə də Azərbaycanın tam bir müstəqil dövlət halına gəlməsinə tərəfdarıq...»¹.

II dünya müharibəsindən sonrakı illərdə, əvvəlki illərdə olduğu kimi, Mərkəzi sovet hökuməti Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələrinə imkan vermədi. Sovetlər İttifaqı rəhbərliyinin Türkiyəyə düşmənçilik siyasəti bir kökdən olan iki türk xalqının arasında keçilməz bir sədd yaratmışdı və Türkiyədə yaşayan bütün Azərbaycan türkləri millətçi və «musavət»çi kimi qələmə verilirdi. 70-ci illərin ortalarında SSRİ-də demokratikləşmə istiqamətlərində müəyyən irəliləyiş başladıqda bu proses Türkiyə ilə münasibətlərə kiçik bir yumşalma gətirdi. Məsələn, 1975-ci ilin sentyabrının ikinci yarısında Azərbaycandan böyük bir qrup ziyalının Türkiyəyə turist kimi göndərilməsinə icazə verildi. Bu sətirlərin müəllifi də Türkiyəyə getməyə icazə verilən həmin 24 nəfər azəri türklərindən biri olmuşdur. 15 gün davam edən Türkiyəni bu ziyarət zamanı Azərbaycanlı mühacirlərin övladları ilə də ara-sıra görüşürdük və onlar Sovet siyasi sistemə öz nifrətlərini gizlətmirdilər.

Türkiyədə yaşamış Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələri haqqında bu sətirlərin müəllifinin 1997-ci

¹ Atatürkün milli xarici siyasəti. 1919-1923-cü illər. Ankara, 1981, s.201.

ildə nəşr etdirdiyi kitabında məlumat verilmişdir¹.

Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələri olan Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Əlibəy Hüseynzadənin, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Hüseyn Baykaranın, Almas İldırımın, Əhməd Cəfər oğlunun, Əhməd bəy Ağayevin, Əhməd Cavadın və digərlərinin Türkiyədə uzun müddət yaşamaları və onlar üçün münasib şəraitin yaradılması Türkiyə xalqının qardaş Azərbaycan xalqına qayğısının və sevgisinin gözəl təzahürüdür.

Sovet hakimiyyəti illərində yaradılmış bütün sün'i məneələrə baxmayaraq, Azərbaycan və Türkiyə xalqları həmişə qəlbən bir-birinə çox yaxın olmuşlar. Bu yaxınlığı iki xalqın iki böyük yaradıcı ziyalısı – Rəsul Rza və Nazim Hikmətin dostluğu və əməkdaşlığı çox dolğun tərənnüm edir.

Nazim Hikmətin ilk şerlər kitabı «Günəşi içənlərin türküsü» Bakıda 1928-ci ildə nəşr olunmuşdur. Sonrakı illərdə yazdığı «Şöhrət və ya unudulan adam» (1935) pyesi, «Alman faşizmi və irqçiliyi» (1936) kitabı, «Şeyx Bədrəddin dastanı» (1936) Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Siyasi baxışlarına görə 1938-50-ci illərdə həbsdə olan şair «İnsan mənzərələri» epopeyasını, «Həbsxanadan məktublar» silsiləsini, «Məhəbbət əfsanəsi» və «Yusif və Züleyxa» pyeslərini yazmışdır.

Yaradıcılığının son illərində yazdığı «Türkiyədə» (1952), «Qəribə adam» (1955), «Damokl qılıncı» (1960) pyeslərində Nazim Hikmət XX əsrin ortalarının siyasi mənzərəsini xüsusi ustalıqla şərh etmişdir.

Nazim Hikmətin əsərlərinin süjetləri əsasında «Bir məhəlləli iki oğlan» (1957), «Yaşamaq gözəldir, qardaşım» (1966), «Məhəbbətim, kədərim mənim» (1978) və digər adlarda kino filmlər çəkilmişdir. «Məhəbbət əfsanəsi» pyesi

əsasında eyni adlı baleti görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Arif Məlikov yazmışdır.

Nazim Hikmət Ümumdünya Sülh Şurası Bürosunun və onun Rəyasət heyətinin üzvü olmuşdur.

Qonşu Türkiyə dövlətinə düşmənçilik siyasəti yeridən Sovet dövləti rəhbərliyi Nazim Hikmətə Türkiyə xalqının məhəbbətini düzgün qiymətləndirməmişdir. Xüsusilə onun sağlığında və hətta 60-80-ci illərdə Türkiyədə onun əsərlərinin qadağan edilməsi haqqında Sovet mətbuatında tez-tez təkrarlanan məlumatlar əsassız idi. Həmin illərdə SSRİ-nin türkdilli xalqlarının ziyalıları üçün Türkiyəyə səfər etməyə qarşı da cürbə-cür əngəllər və bəzi hallarda qadağalar həyata keçirilirdi.

Keçmiş Sovet İttifaqının dağılması əsasında müstəqillik qazanmış türkdilli xalqlar indi qardaş Türkiyə dövləti ilə hərtərəfli əlaqələrini genişləndirirlər.

Rəsul Rzanın II dünya müharibəsi ərəfəsində yazdığı «Almaniya» poeması (1934), və «Madrid» şeri (1937), SSRİ xalqlarının Almaniya faşizminə qarşı böyük itkilərlə apardığı Vətən müharibəsinin qələbəsinə həsr olunmuş «1418» poeması, müharibə illərində hərbi müxbirlik fəaliyyəti, Azərbaycan Ensiklopediyasının ilk baş redaktoru vəzifəsində gərgin doqquz illik (1966-1975) fəaliyyəti, Asiya və Afrika ölkələri ilə Respublika həmrəylik Komitəsi sədri (1960-1984) vəzifəsində çoxsahəli fəaliyyəti onu dünya miqyaslı ictimai xadim səviyyəsinə qaldırdı.

Rəsul Rza Nəriman Nərimanovun fəaliyyətinə həsr etdiyi «Xalq həkimi» (1961) poeması, çoxsaylı digər poema və şerləri ilə saf insani əxlaq keyfiyyətləri təbliğ etmiş, yeni yollarla mal-dövlət toplayan rüşvətxorlara «evi muzey, qəlbi quzey» damğası vurmuşdur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən (1991) sonrakı on ildə Azərbaycan-Türkiyə siyasi əlaqələri xeyli güclənmiş və genişlənmişdir. Burada, onu da demək

¹ İsrail İsmayılov. Dünya Azərbaycanlıları XX əsrdə, B., 1997, s.210-226.

yerinə düşər ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə Türkiyə oldu.

Türkiyə Prezidenti Turqut Özal 1993-cü ilin 14-15 aprelində Azərbaycana rəsmi səfər etdi və burada çıxışlarının birində bəyan etdi ki, «erməni (Azərbaycandan) çıxmazsa, çıxarılacaqdır». Təəssüflər olsun ki, həmin dövrdə Azərbaycanın prezidenti olan Əbülfəz Elçibəy Türkiyə ilə ikitərəfli ittifaq bağlamaq haqqında təşəbbüs göstərmədi, (halbu ki, az sonra Ermənistan Rusiya ilə belə ittifaqı bağladı).

Türkiyənin X prezidenti Əhməd Necdet Sezer 2000-ci ilin 11 iyununda Azərbaycana rəsmi səfər etmişdir. Bu səfər onun xarici ölkəyə ilk səfəri idi.

Türkiyə 80 illik Cümhuriyyət quruluşu təcrübəsinə, ondan əvvəl isə 700 illik imperatorluq təcrübəsinə malik möhtəşəm bir dövlətdir. Heydər Əliyev demişdir: «Məhz Türkiyə Cümhuriyyətinin və mərhum prezident Turqut Özalin, və Türkiyənin doqquzuncu prezidenti Süleyman Dəmirəlin təşəbbüsü ilə «Türkdilli Dövlətlər birliyi» (1992) yaranmışdır. Heydər Əliyev göstərmişdir ki, «ötən dövrdə bu birlik çox işlər görmüşdür, Türkiyənin indi dünyada böyük dövlətlərdən biri olması bizim hamımız üçün böyük dayaq olmuşdur»¹.

X fəsil

AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASI

«Azərbaycanın neft strategiyası və bu sahədə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəinki mühüm siyasi-iqtisadi, həm də böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edir».

HEYDƏR ƏLİYEV

Neftlə zəngin olan Azərbaycanda bu yanacaq böyük iqtisadi imkan, gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, ayrı-ayrı dövrlərdə xarici siyasi qüvvələrin pozuculuq işləri üçün imkan yaratmışlar.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri hazırladığı möhtəşəm neft strategiyası və onun həyata keçirilməyə başlanmasına rəhbərliyi sayılmalıdır.

Azərbaycanın neft strategiyası xalqın siyasi həyatında tarixi bir hadisədir və bir sıra ölkələrin müəyyən qüvvələrinin mənafeələrinə toxunduğu üçün qarşıya çıxan maneələri dəf etmək böyük uzaqgörənlik, iradə və dözümlülük tələb edir.

Azərbaycan nefti yalnız iqtisadi amil (gəlir mənbəi) deyil, eyni zamanda siyasi faktordur. Əlbəttə, bu sərvət əvvəllər bəzi hallarda Azərbaycan xalqı üçün «baş ağrısı» da vermişdir. (Azərbaycanın ilk Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri Səmədağa Ağamalı oğlunun üslubudur).

Məlumdur ki, 1918-22-ci illərdə Azərbaycan neftini xaricə sataraq əvəzində ərzaq almaq və əhalini təmin etmə-

¹ «Xalq» qəzeti, 15 iyun 2000-ci il.

yə böyük maneçiliklər olmuşdur (daşnak Ermənistanı, Şimaldan Denikin ordusu və s.) və ölkə iqtisadi blokada vəziyyətində idi.

Azərbaycanlı müəllif Miryaqub Mehdişad¹ «Beynəlxalq siyasətdə petrol» adlı kitabında (ilk dəfə 1928-ci ildə İstanbulda nəşr edilmişdir) 1918-22-ci illərdə Rusiyanın və beynəlxalq şirkətlərin Bakı neftini öz əllərinə keçirmək üçün apardıqları siyasi rəqabətləri geniş şərh etmişdir (əsər 1994-cü ildə Bakıda yenidən nəşr edilmişdir).

Göstərilən illərdə Nəriman Nərimanovun böyük fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan neftinin bir hissəsi Sovet Rusiyası hökuməti vasitəsilə xaricə satılaraq, kapital əldə edilmişdi. Digər tərəfdən N.Nərimanov ona nail olmuşdu ki, SSRİ yaradıldıqdan sonra İttifaq büdcəsindən Azərbaycana «neft fondu» adı ilə (Respublika büdcəsindən əlavə) hər il 5 milyon rub. verilirdi və bu məbləği Azərbaycan hökuməti hər il özü istədiyi məqsədlər üçün istifadə edirdi.

Göründüyü kimi zəngin sərvətimiz olan neft bizim üçün həmişə «baş ağrısı» olmamışdır.

II dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan neftinin qələbədə rolu beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etmişdir. Heydər Əliyev demişdir ki, «Azərbaycan nefti keçmiş SSRİ kimi böyük bir dövlətin inkişaf etməsində xüsusi rol oynamışdır»².

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən (1991) sonra zəngin sərvətimiz olan neftdən Azərbaycanın mənafələrinə istifadə edilməsi məsələsi prezident Heydər Əliyevin Neft strategiyasının əsasını təşkil edir.

Azərbaycan dünyada ilk dəfə neft hasil edən ölkədir. Məşhur İtaliya səyyahı Marko Polo «Kitab» adlı memuarın-

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə beynəlxalq konfranslarda iştirak etmək üçün təşkil edilmiş komissiyanın (Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında) üzvü olmuşdur.

² «Xalq» qəzeti, 16 dekabr 2000-ci il.

da Çinə gedərkən, yolüstü Azərbaycandan keçməsi haqqında yazır və qeyd edir ki, 1272-ci ildə o, Azərbaycanda quyulardan küllü miqdarda neft çıxarıldığını görmüşdür və bu nefti dəvə karvanları daşıyırdı.

Xəzər dənizində olan 200-dən çox neft yatağından 145-ə qədəri dənizin Azərbaycan sektorundadır. Dənizin dibindən neft çıxarılmasında da Azərbaycan dünyada birincidir. Məşhur «Neft daşları» adlanan yerdə 1949-cu ildə dənizin dibindən neft çıxarılmasına başlanmışdır.

Prezident Heydər Əliyev 90-cı illərin ortalarından başlayaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin neft strategiyasını işləyərək «Əsrin müqaviləsi»nin bağlanmasına (1994), «Böyük ipək yolunun bərpasına, Neft və qaz üzrə Transqafqaz magistralının inşası üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail oldu və bu tədbirlərin hər biri ayrılıqda mühüm siyasi və iqtisadi tədbirlərdir. Böyük uzaqgörənliklə işlənilib hazırlanmış neft strategiyası Azərbaycanın gələcəyə istiqamətlənən nəhəng inkişaf planıdır»¹.

Azərbaycan neftinin geniş miqyasda istahsalı üzrə bağlanmış «Əsrin müqaviləsi»ndən sonra Azərbaycan xarici şirkətlərlə 21 neft müqaviləsi bağlamışdır və bu müqavilələr əsasında neft sənayesinin inkişafına 60 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulması nəzərdə tutulur. 2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır.

Prezident Heydər Əliyevin hazırladığı neft strategiyasının mühüm tərkib hissəsi Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin inşasıdır ki, onun da tikintisinə başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri Ramiz Mehdiyev 2001-ci ilin iyununda mətbuatda dərc etdiyi «Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu təc-

¹ Ramiz Mirzəyev. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası, B., 1999.

rübəsi: uğurlar, problemlər və perspektivlər» adlı məqalədə yazır ki, «... indi dövlətin bir milyard dollardan çox (Neft fondu da daxil olmaqla) valyuta ehtiyatı vardır»¹.

Azərbaycan eləcə də Bakı-Qroznı neft kəməri (1983-cü ildə işə başlamışdır), Bakı-Novorossiysk boru xətti (1997), Bakı-Tiflis-Ərzrum qaz kəməri (tikilməkdədir) vasitəsilə öz yanacağını xarici bazarlara çıxarmaq imkanına malikdir.

Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə neft və qaz üzrə transqafqaz magistralının da inşasına başlanmışdır. Beləliklə yaradılan Avropa-Qafqaz-Asiya (Traseka) nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın dünyada geosiyasi mövqeyini qat-qat gücləndirmişdir. «Vaşinqton Tayms», qəzuti hələ 1997-ci ilin sentyabrında yazmışdı: «1900-cu ildən dünyada aparıcı neft istehsalçısı olan Azərbaycan yenə də əfsanəvi sərvətlər məmləkəti hesab edilir»².

Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti prezidenti Devid Vurvord 2001-ci ilin avqustunda etdiyi çıxışların birində demişdir: «Dünyanın öz enerji ehtiyatlarına görə arxalanmaqda davam etdiyi bir sənayeni 150 il bundan öncə yaratmış bir ölkə kimi Azərbaycan heç də təsadüfi deyildir ki, yenidən beynəlxalq enerji miqyasında həlledici rol oynamaq ərəfəsindədir»³.

Heydər Əliyevin neft və qaz strategiyası Azərbaycan üçün tarixi əhəmiyyəti olan siyasi bir aktdır. Bu strategiya Azərbaycanı bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi Türkiyə ilə sıx bağladı və Azərbaycanın təhlükəsizliyini möhkəmlətdi.

¹ «Xalq» qəzeti, 23 iyun 2001-ci il.

² Bax.: «Xalq» qəzeti, 25 sentyabr 1997-ci il.

³ Bax.: «Azərbaycan» qəzeti, 31 avqust 2001-ci il

XI fəsil

DÜNYA SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCANIN İŞTİRAKININ GENİŞLƏNMƏSİ

SSRİ tərkibində olduğu 70 ildə Azərbaycan xalqının Dünyanın digər xalqları ilə əlaqələri çox zəif olmuşdur. Rəsmi xarici siyasətdə bunun üçün çoxsaylı qadağalar qoyulmuşdu. Əcnəbi ölkələrdə yaşayan azərbaycanlı mühacirlər və II dünya müharibəsi illərində əsir düşərək xarici ölkələrdə yaşayan həmvətənlərimizə «antisovet» element və potensial düşmən kimi baxılırdı, və bu da xarici əlaqələri ifrat dərəcədə məhdudlaşdıran əsas bəhanələrdən biri idi.

Stalinin ölümündən (1953) sonra Sovet imperiyasının inzibati amirlik sisteminə bir qədər demokratikləşmə meyli baş verdisə də, bu əhvali-ruhiyyə davam etdirilmədi: bu illərin ən böyük uğuru siyasi məhbusların və əsirlikdə olmuşların sürgün düşərgələrindən buraxılması və siyasi məhbuslara bəraət verilməsi oldu.

Yenidənqurma dövrü dalğasında üzə çıxaraq hakimiyyətə gəlmiş Mixayıl Qorbaçovun hakimiyyəti dövründə də davam edən rüsvayçı Sovet-Əfqanıstan müharibəsi, Çeçenistanda mənasız hərbi əməliyyatlar Sovet siyası sisteminin tənəzzülünü daha da sürətləndirdi.

Bütün böyük imperiyalar kimi Sovet imperiyası da (xəşbəxtlikdən, dinc yolla) dağıldı və SSRİ tərkibində olan 12 respublika xalqları öz müstəqilliklərini e'lan etdilər.

Azərbaycan öz müstəqilliyini e'lan edərkən şovinist və ermənipərəst M.Qorboçovun xəyanəti səbəbindən Ermənistan ilə faktiki olaraq müharibə vəziyyətində idi. Bununla belə müstəqilliyin əldə edilməsi ümid verirdi ki, bütün ağır

çətinliklərə baxmayaraq, xalq öz müstəqilliyini davam etdirəcək və dünya xalqları ailəsində özünün bərabərhüquqlu müstəqil dövlətini möhkəmləndərək, inkişaf edəcəkdir.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması bu ümüdləri artırdı.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ramiz Mehdiyev Azərbaycan xalqının müstəqillik əldə etdikdən sonrakı on illik dövrünü aşağıdakı üç mərhələyə bölür;

1992-1993-cü illər: kütləvi şüurda aydınlaşma, dərk etmə mərhələsi.

1993-1995-ci illər: müstəqillik və dövlətçilik şüurunun qələbəsi mərhələsi

1995-ci ildən sonrakı dövr: tammiqyaslı hüquqi demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu mərhələsi¹

Müstəqillik dövrünün bütün çətinliklərinə baxmayaraq dünya miqyaslı böyük siyasətçi Heydər Əliyev Azərbaycanı demokratiyaya sadıq dövlət kimi bütün dünyaya tanıtdı və Ermənistanın həkim dairələrinin, xüsusilə daşnaqların separatçılığı və işğalçılıq siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan ərazilərinin 20% işğal edilməsi və bir milyona qədər azərbaycanlı əhalisinin öz doğma yurdlarından vəhşicəsinə qovulmalarının səbəbkarı erməni faşizminin tarix qarşısında cavab verməli olacağını faktlarla sübut etdi.

Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev bütün dünyaya bəyan etdi ki, erməni terrorizmi lokal hadisə deyildir. Bu terror çoxşaxəlidir və bəşəriyyətə qarşı yönəlmişdir. İndi hamı üçün təmənilə aydındır ki, Qafqaz böhranının da yaranmasında erməni separatizmi mühüm rol oynamışdır. Erməni separatizmi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində hərbi əməliyyatlara başladıqdan sonra, Gürcüstanın Ermənistanla həmsərhəd olan rayonlarında yaşayan ermənilər də ərazi

iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar. Son illərdə ermənilərin Şimali Qafqaza (xüsusilə Armavir zonasına) mühacirət axını geniş miqyas almışdır və bu axın Kuban qazaklarını narahat etməyə bilməz.

2000-ci ilin 7 sentyabrında Nyu-Yorkda keçirilən minilliyin zirvə toplantısındakı çıxışında prezident Heydər Əliyev demişdir: «Biz çox çətin dövrdə yaşayırıq, düzgün olmayan bir cə addım vəziyyəti alt-üst edər və keçmişə, faciəli qayıdışa səbəb ola bilər. Ədalətli və təhlükəsizlik dünya qaydası yaratmaq üçün çətin yol keçmək lazım gələcək və biz hamımız bu məqsədə can atmalıyıq...

Təcavüzkarlıqdan, ərazi işğallarından və etnik təmizləmələrdən, təcavüzkar separatizmdən və terrorizmdən əzab çəkən dövlətlər tam hüquqlu gözləyirlər ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ədalətli sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi və BMT nizamnaməsi prinsiplərinin müdafiəsi üçün maksimum səmərəli tədbirlər görəcəkdir»¹.

Bu xəbərdarlıqdan düz bir il sonra, 2001-ci ilin II sentyabrında dünyanın ən güclü dövləti olan Amerika Birləşmiş Ştatlarının özü genişmiqyaslı terrora məruz qaldı. Nyu-Yorkda və Vaşinqtonda onmindən çox insanın həlak olması ilə nəticələnən terror əməliyyatı baş verdi. Həmin terror hadisəsinin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev xüsusi bəyanatla çıxış etdi. Bu Bəyanatda deyilir: «Terrorçuluğun qorxunc və acı nəticələrini öz üzərində dəfələrlə hiss edən Azərbaycan xalqı bu gün dost Amerika xalqının istirab və sarsıntılarını hamıdan yaxşı anlayır və onun sonsuz kədərinə şərik çıxır»².

Müstəqilliyinin 10 illiyini inamla qeyd edən Azərbaycan xalqı beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvü kimi hələ 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatına daxil olmuş

¹ Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi: uğurlar, problemlər və perspektivlər, «XXI əsr, Dirçəliş» jurnalı; iyun, 2001, səh. 20.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 12 sentyabr 2000-ci il

² «Azərbaycan» qəzeti 13 sentyabr 2001

və bundan sonrakı illərdə dünyanın bütün beynəlxalq təşkilatlarına qəbul olunmuşdur.

Avropa ilə Asiya qitələrinin dövlətləri arasında böyük strateji məkan sayılan Azərbaycan 2001-ci ilin 25 yanvarında Avropa Şurasına tamhüquqlu üzvü kimi qəbul olundu. Qitənin 43 ölkəsini təmsil edən Avropa Şurası yüksək iqtisadi, hərbi və mədəni-intellektual qüvvəyə malik bir qurumdur.

Müasir dövrdə Dünya miqyasında həyatın bütün sahələri üzrə qloballaşma prosesi genişlənir və bu proses daha çox iqtisadiyyat sahəsini əhatə edir. Keçmiş imperiyalar dövründə imperiya tərkibinə daxil olan ölkə və xalqların iqtisadi-siyasi-mədəni əlaqələrə cəlb edilməsindən fərqli olaraq, müasir qloballaşma prosesi bütün dünyanı əhatə etməkdədir.

Azərbaycanın neft strategiyası əsasında xarici ölkələrin şirkətləri ilə bağladığı müqavilələr, Traseka proqramında iştirakı, tarixi ipək yolu üstündə olması onun beynəlxalq iqtisadi əlaqələri üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Mətbuatda bildirilmişdir ki, Azərbaycanın «Mədəniyyət siyasəti üzrə Milli məruzəsi» Avropa Şurasının Mədəniyyət Komitəsində müzakirə ediləcəkdir və bu məruzənin hazırlanmasında Avropa Şurasının beş nəfər eksperti iştirak etmişdir¹.

Bununla belə indi hiss olunur ki, milli mədəniyyətimizin bütün sahələrinin ahəngdar inkişafına nəzəri və metodoloji istiqamətlərdə rəhbərlik etmək üçün müəyyən bir qurumun yaradılması məqsəduyğun addım olardı. Təkcə onu demək kifayətdir ki, milli musiqi mədəniyyətimizin bəzi klassik janrlarının son illərdə müəyyən dərəcədə sıxışdırılması xalqımızın mədəni irsdən istifadədə varislik prinsiplərinə xələl gətirə bilər.

XII fəsil

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN ON İLİNİN İLK YEKUNLARI VƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFI

«...Bu on illik yubiley, bayram gərək bizim xalqımızda dostluq, mehribanlıq əhval-ruhiyyəsi yaratsın.

Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi, Prezident kimi bunu istəyirəm, bunun üçün çalışıram».

HEYDƏR ƏLİYEV

Azərbaycanın son əsrlik tarixi ümumbəşəri tarix ilə və onun mədəni dəyərləri ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Respublika prezidenti Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycan Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın kəsişdiyi nöqtədə yerləşən, dirlərin, tarixlərin və mədəniyyətlərin qovuşduğu mərkəzə, iki qitə və iki sivilizasiya arasında körpüyə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı öz Şərq köklərindən ayrılmayaraq, Qərb sivilizasiyanın sintezinə əsaslanan nadir bir mədəniyyət yaratmış, Qərbin mütərəqqi dəyərlərini Qafqazda, Yaxın və Orta Şərqdə yaymışdır»¹.

Bunun nəticəsidir ki, müsəlman şərqində ilk qəzet, Avropa tipli ilk məktəb və ilk teatr da Azərbaycanda təşkil

¹ «Xalq» qəzeti, 3 fevral 2002-ci il

¹ «Xalq» qəzeti, 26 yanvar 2001-ci il.

edilmiş, müsəlman şərqində demokratik respublika tipli ilk dünyəvi dövlət (1918) olan Xalq Cümhuriyyəti də Azərbaycanda meydana gəlmişdir.

XX əsrdə Azərbaycanın öz müstəqilliyinə nail olmasına iki dəfə – 1918-ci ilin yazında və 1991-ci ilin payızında – imkan əldə edildi və bu imkan dövrlərinin məzmunu və xarakteri fərqli olsa da, hər iki dəfə bu imkan Azərbaycanın ərəzi etibarilə daxil olduğu böyük dövlətin (Rusiya imperiyası və Sovetlər birliyi) ləğvi ilə əlaqədar olmuş, və bu mənada həmin müstəqillik sırf hərbi yolu ilə yox, nisbətən yüngül yolla – xalqın öz müstəqilliyinə doğru hərəkəti və şərait mövcudluğu sayəsində həyata keçirilmişdir.

1918-ci ilin 28 mayında elan edilmiş müstəqillik Tiflisdə baş vermişdisə, 1991-ci ilin 18 oktyabrında müstəqillik haqqında Konstitusiya-aktı Bakıda qəbul olundu. İlk müstəqillik 23 ay davam etdisə, ikinci dəfə əldə edilmiş müstəqilliyin on yaşı tamam oldu və bu böyük tarixi nailiyyətdir.

Beləliklə, XX yüzilliyin 11 ilində Azərbaycan müstəqil dövlət statusu ilə yaşamışdır və yaşayır. Bundan iki il əsrin əvvəllərində, 9 il əsrin sonunu əhatə edən müstəqillik dövrüdür. Bu 9 illik dövrün əvvəlki 3 ilində ölkədə siyasi və iqtisadi vəziyyət çox gərgin olmuşdur. «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu il dönümü haqqında» Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 20 mart tarixli fərmanında deyilir: «Müstəqilliyi bəyan etmiş 1991-ci ilin 18 oktyabrından sonrakı dövrdə, xüsusilə 1991-1993-cü illərdə xalqımızın XX əsrdə gərgin əməyi ilə yaradılmış qüdrətli iqtisadi potensial amansızcasına dağıldı, milli sərvətlər talan edildi. İctimai-siyasi həyatda, iqtisadiyyatda hərcmərclik, bir qarışıqlıq, «dövlət reketi» hökm sürürdü... Nəticədə 1993-cü ilin yazında Azərbaycan dövlətçiliyi böhran və parçalanma həddinə çatdı...»¹.

Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı 10 il çox gərgin bir dövr olmuşdur. Bu dövrün əvvəlinə aid olan 1988-92-ci illərdə bir neçə dəfə hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. 1993-cü ilin yayında isə faktiki olaraq vətəndaş müharibəsi başlandı. Bütövlükdə 1995-ci ilə qədərki dövr müstəqilliyi qoruyub saxlamaq dövrü, bundan sonrakı ikinci dövr isə Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin yaradılması və inkişafı dövrü adlandırmaq olar.

XX əsrin son 9 ilinin Azərbaycana gətirdiyi «yenilik»-lərdən biri çoxsaylı müxalifət partiyalarının və qüvvələrinin olmasıdır.

Əslində müxalifət siyasi mübarizə üçün yaradılır və onun fəaliyyətində siyasi mədəniyyət əsas amillərdən biri olmalıdır.

Siyasi mədəniyyət bu kitabın mövzusunun əsası olduğu üçün Azərbaycanın müasir siyasi müxalifəti haqqında bəzi fikirləri söyləmək yerinə düşər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü əhatə edən iki ilə yaxın bir müddətdə parlamanın və dörd dəfə dəyişən hökumətin tərkibində olan şəxslərin intellektual səviyyəsi ilə 1992/93-cü ildə bir il ərzində Azərbaycana rəhbərlik etmiş Xalq Cəbhəsi – müsavət hakimiyyətini təmsil edən şəxslərin intellektual səviyyəsini müqayisə etdikdə (70 il keçməsinə baxmayaraq) sonuncular çox zəif görünür. Deməli 70 illik Sovet sisetmi dövrü indiki müxalifət qüvvələrinin yetişməsi üçün uğurlu olmamışdır. Görünür qisməndə buna görədir ki, Azərbaycanda indi 40-a yaxın müxalifət partiyası və qrupu vardır.

Son illər Azərbaycan mətbuatında ara-sıra «Biz nə üçün birləşə bilmirik?» və buna bənzər adda yazılara rast gəlirik. Bu yazıların çoxusu giley xarakterlidir və məzmunca səthidir. Bunu xalqımızın mentaliteti ilə əlaqələndirənlər də vardır. Lakin bu səhv fikirdir. Görünür bunun səbəbi məsələsinə kompleks şəkildə baxılmalıdır və onda məlum olur ki,

¹ «Xalq» qəzeti, 23 mart, 2001-ci il.

bu vəziyyətin daxili və xarici səbəbləri vardır. Bu səbəblər haqqında əvvəlki bölmələrdə bəzi mülahizələr söylənmişdir. Burada əlavə olaraq bir səbəb haqqında ayrıca deməyə ehtiyac duyulur. Azərbaycan diasporu xarici ölkələrdə, Azərbaycan müxalifəti isə ölkə daxilində hətta öz aralarında birlik yarada bilməyiblərsə, hazırki dövrdə Azərbaycan xalqının hansı birliyindən danışmaq olar?!

Azərbaycan üçün hazırda taleyüklü məsələ bədnam qonşu Ermənistanla, Dağlıq Qarabağla bağlı münaqişənin nizama salınmasıdır. Lakin məsələnin həllini çətinləşdirən də odur ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü hazırda Ermənistan başqa bütün dünya qəbul etsə də, bu pozulmuş ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün Dünya birliyi tərəfindən konkret və real köməklik edilmir, bu məsələdə ikili standartla yol verilir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 2000-ci ilin 7 sentyabrında Nyu-Yorkda keçirilmiş Minilliyin zirvə görüşündəki çıxışında demişdir: «XX əsr başa çatır. Bu yüzillik bəşəriyyətin yaddaşında mənəvi-intellektual tərəqqi ilə və iki dünya müharibəsində tökülmüş qanlarla, imperiyaların süqutu və onlarca yeni suveren dövlətlərin yaranması ilə, «soyuq müharibənin» doğurduğu gərginlik və sülh, sabitlik naminə göstərilən kollektiv səylərlə qalacaqdır. Bəs qarşıdan gələn yüzillikdə dünya necə olacaqdır...

Təəsüflər olsun ki, Cənubi Qafqaz həmin problemlərin, hədələrin və risklərin aydın şəkildə təzahür etdiyi regiona çevrmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü milyonlarla insana saysız-hesabsız fəlakətlər gətirmiş, bu təcavüz Cənubi Qafqazda vəziyyətin sabitliyini pozan başlıca amil olmuşdur.

Bu təcavüz gedişində Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etmiş, etnik təmizləmə aparmış və bir milyon əhali öz doğma yerindən-yurdundan zorla qovulub çıxarılmışlar. Bununla əlaqədar BMT-

nin Təhlükəsizlik Şurası qəbul etdiyi dörd qətnamədə Azərbaycan Respublikasının suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin pozulmazlığını birmənalı şəkildə təsdiqləmiş və Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərindən dərhal, qeyd – şərtsiz çıxarılmasını tələb etmişdir. Ancaq Təhlükəsizlik Şurasının qərarları 1993-cü ildən bu günə qədər hələ də kağız üzərində qalmaqdadır...»

Azərbaycana münasibətdə bu ögeylik üçün heç bir əsas yoxdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 22 yanvar tarixli fərmanı ilə Şərq aləmində, ilk dəfə, hamıdan əvvəl, ölkədə ölüm cəzası ləğv edilmişdir. Bu, çox böyük tarixi addımdır.

Türkiyənin Cümhur başqanı (Prezidenti) cənab Əhməd Necdət Sezər 2000-ci ilin iyununda demişdir: «İslam ölkələri arasında ilk teatr tamaşası göstərən, ilk qəzet çıxardan, ilk respublika quran, latın əlifbasını birinci qəbul edən, ölüm hökmünü birinci ləğv edən ölkə kimi Azərbaycan bəlkəmizə və dünyaya çox böyük töhvələr vermişdir»¹.

Prezident Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı və milli mədəniyyətimizin və mədəni dəyərlərimizin qorunması ilə əlaqədar bəyanatı son dövrdə Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi həyatının inkişafına istiqamət verən mühüm sənədlərdir. Bütün bunlar da Azərbaycanın son illərdə əldə etdiyi nailiyyətlərdir.

XX əsrin son dövrünün nailiyyətini əks etdirən daha bir məsələ türk xalqları birliyinə aiddir. Türkçülük, islamçılıq və müasirlik rəmzlərini ifadə edən üç rəngli milli bayrağımız xalqa yenidən qaytarıldı. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində (SSRİ-nin dağılması zəminində) dünyada altı mü-

¹ «Xalq» qəzeti, 13 iyul 2000-ci il.

səlman ölkəsi öz müstəqilliyini bərpa etdi. Türk dünyası xeyli gücləndi. Bununla əlaqədar olaraq müəllif hesab edir ki, bəzi üzdən iraq «vətənpərvər siyasətçilər»imiz tərəfindən ara-sıra söylənən «XXI əsr türk əsri olacaqdır» müddəasını yerli-yersiz təkrarlamaq zərərli bir təbliğatın təzahürü kimi başa düşülə bilər, və belə müddəanın Qərb siyasətçiləri tərəfindən mənfi qəbul edilə biləcəyi şübhəsizdir. Belə olduqda həmin müddəani təbliğ edən «siyasətçilərimiz»in nə qədər dayaz düşündüyü aydın olur!

Yaddan çıxarmayaq ki, Azərbaycan Türkiyədən sonra Avropa şurasına qəbul edilmiş ikinci müsəlman ölkəsidir və bu müsbət fakta da düzgün qiymət vermək, və bu məsələdə düzgün mövqe tutmaq lazımdır.

2001-ci ilin may ayına aid məlumatlara görə Azərbaycan 140-a qədər ölkə ilə diplomatik əlaqələr yaratmışdır. Azərbaycanda 63 ölkənin səfirliyi fəaliyyət göstərir. Bunlardan 24-ü Bakıda yerləşir. Azərbaycanın isə 21 ölkədə səfirliyi və ya nümayəndəliyi vardır¹.

Müstəqil Azərbaycanın mühüm uğurlarından biri onun 2001-ci ilin yanvarında Avropa şurasına qəbul olunmasıdır. Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan nümayəndə heyətin işinin xeyli gücləndirilməsi də nailiyyətdir, və bu da Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həll edilməsi yolunda ümüdləri artırır.

2001-ci ilin 24 sentyabrında Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 9212 nömrəli sənəd ilə BMT-nin nizamnaməsinə və helsinki Yekun Aktına əsaslanaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bir daha tanımışdır. Bu sənəd konsensusla qəbul olunmuşdur².

Azərbaycanın siyasi həyatı ilə bağlı yuxarıda sadalanan məsələlərdə əldə edilmiş müəyyən uğurlar onu deməyə

əsas verir ki, qədəm qoyduğumuz XXI əsrin başlanğıcında müstəqil Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək və əsası qoyulmuş güclü iqtisadiyyatının inkişafına nail olacaqdır.

Azərbaycan müstəqilliyinin elan edilməsindən sonrakı on illiyi Prezident Heydər Əliyev aşağıdakı mərhələlərə bölür:

1. 1991-ci ilin 18 oktyabrından 1992-ci ilin iyununa qədər dövlət böhranı dövrü;

2. Xalq cəbhəsinin bir illik hakimiyyəti mərhələsi.

Bu dövrün sonunda Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi başlandı. Ölkə daxilində separatçılıq meyilləri gücləndi.

3. 1993-cü ilin yayından sonrakı bir illik mərhələ. Bu mərhələdə ölkədə ictimai-siyasi sabitlik tədricən normallaşmağa başladı.

4. 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında dövlət çevrilişi cəhdləri oldu və bu cəhdlərin qarşısı alındı.

5. 1995-ci ildən sonrakı dövr.

Prezident Heydər Əliyev demişdir: «1995-ci ildən biz bu hadisələrin qarşısını alandan sonra Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf etməsi üçün əsas və imkan yaratdıq. Bu sahədə bizim ən böyük nailiyyətimiz 1994-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycanın zəngin neft və qaz yataqlarının işlənməsi və xalqın ondan istifadə etməsi, iqtisadiyyatın inkişaf etməsi və xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlər olubdur»¹.

Müstəqilliyin 10 ilinin ən böyük nailiyyətlərindən biri Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə keçiddir.

Bələliklə 1995-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişafa başladı. Azərbaycan dünyanın bir çox şir-

¹ «Xalq» qəzeti, 27 may 2001-ci il

² «Xalq» qəzeti, 26 sentyabr 2001-ci il

¹ «Xalq» qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il

kətləri ilə 21 neft müqaviləsi imzaladı. Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Novorossiysk ixrac boru kəmərləri Azərbaycanın Neft doktrinasının tərkib hissəsidir və bunların inşasında prezident Heydər Əliyevin fəaliyyəti tarixi xidmətdir.

1991-ci ilin oktyabrında bərpası elan edilmiş müstəqil Azərbaycan dövləti 1918-ci ildə Azərbaycanda yaranmış və iki ilə yaxın yaşamış ilk müstəqil Xalq Cumhuriyyətinin varisidir.

Bütün bu uğurlar və çətinliklərlə yanaşı arxada qalmış 10 illikdə ən ağır problem olan Qarabağ problemi bu vaxta qədər həll edilməmişdir. Heydər Əliyev demişdir: «Ən ağır problemimiz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması və torpaqlarımızın 20 faizinin işğal olunması, bir milyona qədər Azərbaycan vətəndaşının qaçqın-köçgün şəraitində yaşamasıdır.

Azərbaycan heç vaxt öz torpaqlarını kiməsə verə bilməz. **Biz torpaqlarımızı mütləq azad edəcəyik.** Əgər sülh yolu ilə həll edilməsə, bizim bütün imkanlarımız, güclü ordumuz vasitəsilə bu məsələni həll edəcəyik»¹.

* *
*

Prezident H.Əliyev 2001-ci ilin noyabrında «Vaşinqton Tayms» qəzeti müxbirinə verdiyi müsahibədə (bu geniş müsahibə həmin qəzetin 29 noyabr sayında çap olunmuşdur) demişdir: «... Təbii ki, yeni müharibə başlana bilər. Lakin mən hesab edirəm ki, tökülmüş qanlar bəsdir. Zənnimcə, bu məsələni dinc yolla nizama salmaq lazımdır»².

Müstəqil dövlətçilik dövrü xalqın siyasi mədəniyyətində də fəallaşma üçün şərait yaradıldı. Bunun üçün ilk növbədə gənclərin siyasət elmini ali məktəblərdə tədris et-

mələri vacibdir.

Sovetlər İttifaqının mövcudluğu illərində siyasət elmi yalnız Moskvanın bir neçə ali məktəbində tədris edilirdi. İttifaq respublikalarında belə ali məktəblər yox idi. Görünür Respublikalarda bunun üçün böyük ehtiyaç da olmamışdır. Çünki müharibədən sonra İttifaq respublikalarında yaradılmış Xarici İşlər nazirliklərinin fəaliyyəti çox məhdud sahələri əhatə edirdi. Və həmin nazirliklərdə işləyənlərin tərkibi də məhdud dərəcədə idi.

Azərbaycanın ali məktəblərində siyasətşünaslıq fənninin tədrisinə 1991-ci ildə başlanmışdır. Bundan sonrakı illərdə respublikanın bütün ali məktəblərində müvafiq kafedralarda və ya birgə ictimai kafedralarda «Siyəsətşünaslıq» fənninin tədrisi həyata keçirildi və respublikada Azərbaycan dilində bu fənnə aid bir neçə dərslik və dərs vəsaiti yazılaraq nəşr edilmişdir¹.

Azərbaycan dilində nəşr edilmiş bu dərslik və dərs vəsaitləri Moskvada nəşr edilmiş dərsliklərin güclü təsiri altında yazılmışdır və respublika materiallarından nisbətən az istifadə edilmişdir. Hətta dərsliklərin adları da təəssüflər olsun ki, «Siyəsətşünaslıq» yox, «Politologiya» adlandırılmışdır.

Əlbəttə, qısa müddətdə bu qədim elm haqqında müəmməl dərslik yazmaq və bu dərslikdə Azərbaycan xalqının tarixinə aid qaynaqlardan da istifadə etmək arzu edilsə də,

¹ H.Şirəliyev, F.Abbasov. Politologiya (dərslik). B., 1993.
Q.Hüseynli, Ə.Tağıyev, E.Məmmədov, S.Həsənov. Politologiya (dərs vəsaiti). B., 1993.
Q.Hüseynov, T.Əliyev, S.Həsənov. Politologiya kursunun proqramı (dərs vəsaiti). B., 1991.
Ş.Məmmədov. «Politologiya» fənni üzrə mühazirə və seminar məşğələlərin keçirilməsinə dair metodik tövsiyələr. B., 1995.
Musayev Nüsrət. Politologiya (mühazirə mətnləri). B., 1995.
H.Şirəliyev, Ə.Əhmədov. Politologiya (Ali məktəblər üçün dərslik). B., 1997.

¹ Yenə də orada.

² Bax: «Xalq» qəzeti, 12 dekabr 2001-ci il

yerinə yetirilməsi çətinidir. Görünür yaxın gələcəkdə Azərbaycanca yazılacaq və nəşr ediləcək «Siyasətşünaslıq» dərsliklərində Nizami Gəncəvinin «İsgəndərnamə» və digər poemalarında, Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərində, Uzun Həsənin və Sara Xatunun diplomatik fəaliyyətlərində, Şah İsmayıl Xətəinin dövlətçilik fəaliyyətində, M.F.Axundovun dövlətçiliyə aid görüşlərində, Əlibəy Hüseynzadənin «Siyaseti Firusət» əsərində¹ siyasət elminə aid görüşləri geniş istifadə ediləcəkdir. Həmin dərsliklərdə, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyətinin iki ilə yaxın dövrü əhatə edən dövlətçilik təcrübəsi də öz əksini tapmalıdır.

§ 1. Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi və xalqın əxlaqi dəyərlərinin qorunması

«Biz heç vaxt Azərbaycan torpaqlarının bir qarışını, bir metrini də əlimizdən verməyəcəyik. Xalqımız buna əmin ola bilər. Yaranmış vəziyyət müvəqqətidir, biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasına, torpaqlarımızın etibarlı müdafiəsinə, sərhədlərimizin bərpa edilməsinə nail olacağıq».

Heydər ƏLİYEV

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan xalqının hələ orta əsrlərin əvvəllərindən öz milli dövləti olmuşdur (VII əsrdə yaranmış Kirdman dövlətindən başlayaraq XVI əsrdə yaradılmış Şirvanşahlar dövlətinə qədər) və o, zəngin dövlətçilik

¹ Bütün bunlar haqqında bu sətrlərin müəllifinin 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycanda dövlətçilik fikri öçərkləri» kitabının 9-59-cu səhifələrində müfəssəl məlumat verilmişdir.

ənənələrinə malikdir.

XX əsrin əvvəlində yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövləti 2 ilə yaxın davam edən gərgin siyasi vəziyyətdə həmin ənənələri davam etdirdi. Bu müstəqil dövlətçilik ənənələri 70 illik sovet üsuli-idarəsi dövründə qırıldı. Azərbaycan xalqı əsrin sonunda öz müstəqilliyini yenidən bərpa edə bildi.

Azərbaycan xalqı milli dövlətçiliyini milli vətənpərvərliyinə sadıqlığı yolunda tarixi sınaqlardan çıxarmışdır.

Bununla belə SSRİ-nin dağılması ərəfəsindən, 1987-ci ildən başlayaraq xain M.Qorbaçovun ermənipərəst siyasəti nəticəsində erməni millətçiləri əllərinə düşmüş ölverişli şəraitdən istifadə edərək Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq istiqamətində əvvəllərdən planlaşdırılmış tədbirlərin icrasına başladılar. Prezident Heydər Əliyev demişdir: «Azərbaycanlılar hələ 1988-ci ilin əvvəlində SSRİ-nin mərkəzi kütləvi informasiya vasitələrində və Ermənistanın müxtəlif mətbu orqanlarında məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən ideoloji təcavüzə məruz qalırdılar. Mənfi azərbaycanlı obrazı yaratmaq həmin kompaniyanın əsas məqsədi idi»¹.

Xain Mixayıl Qorbaçovun 1990-cı ildə Rusiya silahlı qüvvələrinin iştirakı ilə Azərbaycanda təşkil etdiyi yanvar faciəsi, erməni faşistlərinin vəhşiliklərlə törətdikləri Xocalı soyqırımı (1992), erməni silahlı qüvvələrinin Rusiyanın hərbi köməyi ilə ərazilərimizin 20%-ni işğal etməsi Azərbaycan xalqının milli qürur hissini boğa bilmədi.

Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandıqdan sonrakı onilliyin bütün çətinliklərinə baxmayaraq, ölkədə siyasi sabitliyini yarada bildi, milli ordu quruculuğuna başladı və haqq işimizi bütün dünyaya inandırmağa nail oldu.

Sovet siyasi sisteminin 70 ili ərzində beynəlmiləlçilik siyasətinin güclü təsiri ilə sıxışdırılmış milli vətənpərvərlik

¹ «Xalq» qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il.

hissi xalqımızda yenidən dirçəldi. Dağlıq Qarabağın və onun ətrafındakı ərazilərimizin erməni işğalından azad edilməsi istiqamətində xalqımızın tələblərinin son zamanlar daha da güclənməsi bunun bariz sübutudur. Sevindirici haldır ki, bu tələb gənclərimiz arasında daha güclüdür.

Böyük hərbi sərkərdə Şah İsmayıl Xətəidən xalqımıza vəsiyyət edilmiş tələb: «Vətəni, dili və qeyrəti qorumaq» tələblərinə xalqımız sadıq qalmışdır. 1920-ci ilin 22 martında general Həbib bəy Səlimovun komandanlığı altında erməni hərbi dəstələrinin Dağlıq Qarabağın Əskəran keçidində, Şuşada və Xankəndində darmadağın edilməsi tarixi bir fakt kimi çox qiymətlidir.

Azərbaycan xalqı II dünya müharibəsi cəbhələrində də döyüş rəşadəti göstərmişdir. Almanıyanın faşist ordusuna qarşı döyüşlərdə fəal iştirak etmiş Azərbaycanın 5 milli diviziyasının döyüş yolu da xalqımızın qəhrəmanlığının böyük təzahürüdür: Qafqazdan döyüşə başlamış 416-cı milli diviziya Berlinədək, 77-ci milli diviziya Pribaltikayadək, 223-cü milli diviziya Rumıniyaya qədər böyük döyüş yolu keçdilər. Bu müharibə illərində xalqımızın 176 min döyüşçüsü dövlətin orden və döyüş medalları ilə təltif edildilər. Bu o deməkdir ki, müharibəni qələbə ilə qurtararaq Azərbaycana qayıdan hər iki Azərbaycanlıdan biri döyüş ordeni və ya döyüş medalı ilə təltif edilmişdilər. Həmin müharibədə xalqımızın geniş iştirakı siyasi ədəbiyyatda kifayət qədər şərh edilmişdir.¹

II Dünya müharibəsi illərində dünyanın demokratik qüvvələrini Almanıya faşizminə qarşı mübarizəsində Azərbaycan xalqının tarixi xidməti bu müharibənin bütün gedində Sovet ordusunun hərbi texnikasını yanacaq ilə təmin etməkdən ibarət idi. Tarix qarşısında bu qədər xidməti olan

Azərbaycan xalqı Sovet rəhbərliyinə 1985-ci ildə gəlmiş sovinist Mixayıl Qorbaçov və onun əhatəsi (birinci növbədə erməni əhatəsi) tərəfindən böyük hücumlara məruz qaldı. Ermənilərin 1987-ci ildən həyata keçirməyə başladıkları «Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək planı» ikiüzlü M.Qorbaçovun şəxsi razılığı ilə başlanmışdı. Bu dövrdən sonrakı 15 ildə cərəyan edən siyasi hadisələr göstərir ki, Rusiya dövləti, eləcə də Cənubi Azərbaycan xalqını müstəmləkə şəraitində saxlayan İran dövləti Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın qanuni hüquqlarının bərpa olunmasına mane olurlar.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin tərkib hissəsidir. Hər bir hərbcidə vətənpərvərlik hissi daha qabarıq biruzə verir, çünki onun xidmətində Vətəni müdafiə milli-qeyrətin və milli şərəfin meyanıdır.

Milli vətənpərvərlik insan fəaliyyətinin bütün sahələrində biruzə verir. Elm və təsviri mədəniyyətə xidmətlə əlaqədar iki faktı qeyd etmək yerinə düşər: 1990-cı ilin yanvar şəhidlərinin xatirəsinin birinci il dönümünə Bakıda «Azərbaycan milli naxışları» şirkətinin hazırladığı çox zərif və nadir «Şəhidlər» xalçası (onda bir milyondan çox ilmə vardır və o 126 rəng çaları ilə toxunmuşdur.) respublika tarix muzeyində saxlanılır. Amerika milyoncusu, nadir xalçalar kolleksioneri Ceferson həmin xalçanı istənilən qiymətlə almaq üçün Bakıya gəlmişdi (onun ev muzeyində dünyanın ən nadir 62 xalçası vardır). Diplomat professor Əziz Abdələzimov əcnəbi milyonçunun «axı yer üzündə hər şey satılır» sözlərinə məhəl qoymayaraq ona cavab vermişdi ki, «bu xalçanın qiyməti yoxdur, o, həmişə Azərbaycanda qalmalıdır». Bu cavab milli vətənpərvərliyin gözəl bir ifadəsidir. Digər bir misal: bir sıra alimlərimiz xarici ölkələrdə işləyərək öz istedadları ilə millətimizin şöhrətini ucaldırlar. Beləliklə biri də 1921-ci ildə Bakıda dünyaya göz açmış görkəmli kibernetika alimi Lütfi Ələkbərzadədir. Alimin 1965-

¹ Bax: İ.İsmayılov. Azərbaycanlıların II Dünya müharibəsində iştirakı, B, 2000-ci il.

ci ildə kəşf etdiyi qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi ona dünya şöhrəti gətirmişdir. Xarici ölkələrdə Lütifzadə kimi tanınmış həmyerlimizin Soft Kompüter nəzəriyyəsi ABŞ-da kosmik proqramların həyata keçirilməsində yeni nəsli kompüterlərin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Bütövlükdə götürüldükdə hazırkı dövrdə Azərbaycanda hər bir azərbaycanlının əsas vətənpərvərlik borcu dövlət müstəqilliyimizi qorumaq və möhkəmləndirmək, pozulmuş ərazi bütövlüyünü bərpa etməkdə müxtəlif yollarla iştirakdan ibarətdir.

*
*
*

Tarixən siyasi məsuliyyət həmişə mənəvi məsuliyyətlə bilavasitə əlaqədə olmuşdur. Buna uyğun olaraq xalqımızın milli dəyərlərinin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi siyasi mədəniyyətlə bağlı olan bir prosesdir.

Prezident Heydər Əliyev 2001-ci ilin 13 avqustunda televiziya və radio ilə xalqa Milli dəyərlərimizi yaşatmaq və onları inkişaf etdirmək haqqında etdiyi bəyanatında demişdir: «Biz öz milli mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli mənəvi dəyərlərimizi yaradıblar və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir»¹.

Sovet üsuli-idarəsi şəraitində hökmran olan beynəlmilətlik siyasəti milli mədəniyyətlərin öz kökü üzərində inkişaf etməklərinə maneçilik törədirdi. Müstəqilliyin qazanılması bu mənfi halı aradan qaldırdı. Bununla belə prezident H.Əliyev göstərir ki, son illərdə ölkəmizdə iqtisadi qütbləşmə meyilləri güclənmişdir. Belə ki, «bir qütbə həddindən artıq zənginləşmiş, bəzi hallarda qanunsuz zənginləşmiş, öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək zənginləşmiş, harınlaşmış insanlar və onların övladları eys-ışt içərisindədir, o biri tərəfdən, çadırlarda yaşayan insanlar inildəyir, nə qədər əziy-

yətlər çəkirlər. Hər bir vətənpərvər insan düşünməlidir ki, əgər mənim xalqımın bir hissəsi belə ağır vəziyyətdədirsə, mən bu qədər harınlaşmamalıyam»¹. Göründüyü kimi məsələ təkcə əxlaqi məsələ deyil, həm də son mənada siyasi məsələdir.

Prezident H.Əliyev xalqa müraciətində daha bir mühüm məsələyə toxunaraq, demişdir: «Bizim millətimizdə, xalqımızda, azərbaycanlılarda namus, qeyrət həmişə ən yüksək keyfiyyət hesab olunubdur...» Lakin töşüfləşə qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda fəaliyyət göstərən bəzi gecə klublarında xalqın əxlaqına, mənəviyyatına zidd olan əxlaqsız oyləncələr təşkil edilir. Bunu edənlər isə cür-bəcür qanunsuz yollarla pul qazanaraq harınlaşmış adamlardır. Prezident H.Əliyev xalqa müraciətində belə adamları «millətimizin milli-mənəvi dəyərlərini ləkələyən» adamlar hesab edir.

Milli mənəvi dəyərlərimizin ləkələnməsi eləcə də bəzi mətbu orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Belə ki, ayrı-ayrı jurnal və qazetlərdə pornoqrafiya səviyyəsində qeyri-əxlaqi fotosəkillər nümayiş etdirilir.

Keçən əsrin ortalarında bəzi Qərbi ölkələrində mövcud olan pornoqrafiya ədəbiyyatı indi ucuz başa gələn gəlir mənbəyi kimi Azərbaycanda nəşr edilən bəzi qazetlərə yol tapmışdır. Yüksək əxlaq normalarını qoruyan islam dininə sitayiş edən müsəlman Azərbaycanında pornoqrafiyanı özünə gəlir mənbəyi hesab edən şəxslər xalqın nifrətinə məhkumdurlar və onlar inzibati cəza almalıdırlar.

Başla düşmək çətin deyil ki, yeniyetmə və gənclərin əxlaqi görüşlərinə pornoqrafik təsirlər, əxlaq pozğunluqları onların bütün sonrakı həyatı üçün ağır zərbələr törədə bilər.

Xalqımızın əsrlərdən bəri yaratdığı və qoruyub saxladığı əxlaqi, mənəvi dəyərləri daha da zənginləşdirmək hər bir azərbaycanlının, hər bir məktəb müəlliminin, hər bir

¹ «Azərbaycan» qazeti, 14 avqust, 2001-ci il.

¹ «Azərbaycan» qazeti, 14 avqust, 2001-ci il.

hüquq mühafizə orqanı işçisinin şərəf işi, namus dərəcəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Ölkə prezidentinin adı çəkilən çıxışından, xalqa müraciətindən sonra müəyyən işlər görülmüşsə də, bu, işin yalnız başlanğıcı sayılmalıdır. Hələ də bəzi qəzet köşklərində ayrı-ayrı jurnalların üz qabığını pornoqrafiyaya aid rəngli rəsmlər bəzəyir. Bu isə gəncliyə xəyanət, yaşlı əhaliyə hörmətsizlikdir. Güman etmək olar ki, belə hallar davam edərsə qanun ilə inzibati orqanlara müvafiq hüquqlar veriləcəkdir.

Əxlaqi dəyərlərin təbliği və əxlaq tərbiyyəsi məsələsinə eləcə də «əxlaqi məsuliyyət tərbiyyəsi», «millətlər arası ünsiyyət tərbiyyəsi» və bunlara oxşar sahələr üzrə tərbiyə sahələri də daxildir. Orta və ali məktəblərdə tədris edilən ictimai-siyasi fənlərin müvafiq bölmələrində bu məsələlərin şərhı gənclərimizi mənfi təsirlərdən qorumaq işinə xidmət etmək mənasında diqqətəlayiqdir.

§ 2. Ziyalılarımızın mənəvi məsuliyyəti¹

Son vaxtlar bir sıra yazılarda Azərbaycan ziyalılarının 1988-ci ildən sonrakı hadisələrə, əsasən, birtərəfli mövqeyi, demokratik hərəkətlərdə zəif iştirakı haqqında fikirlər yürədülür. Belə mülahizələri təmamilə əsassız hesab etmək çətindir və qismən də olsa düzgün olan bu iradın səbəbi araşdırılmalıdır.

Mə'lumdur ki, Azərbaycan ziyalılarının 99 faizi kommunist partiyasının üzvü idilər və mə'lum yanvar 1990-cu il faciəsi günlərində partiya biletlərinin atan ziyalılarından başqa qalanlarının birdən-birə demokratik cəbhə tərəfinə keçməsi çətin proses idi. Bunu qeyd etməklə onu əsas götürmək la-

zımdır ki, partiyalı ziyalıların hamısı heç də «Bəlkə də qaytardılar» xülyası ilə yaşamırdı. Eyni zamanda, təkrar edək ki, «hamısı» sözü də təsadüfi işlənməmişdir.

Ziyalılarımızın bir qisminin demokratik quruluşa belə ləng və astagəl münasibəti səbəbləri onların özləri tərəfindən indi tədqiq edilməlidir. Digər tərəfindən, bir sıra təxirəsalınmaz problemlərin tədqiqinə soyuq münasibətə də bəraət qazandırmaq çətindir. Bu problemlər hansılardır?

Birincisi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin dərin tədqiqi və 1918-1920-ci illər hadisələrinin sənədlər əsasında düzgün şərhı. Buraya ən əvvəl, Bakıda 1918-ci ildə daşnaqlar tərəfindən təşkil edilmiş mart qırğını, Bakı kommunasının süqutunun səbəbləri və dərsləri, 28 aprel çevrilişinin həyata keçirilməsində bəzi Azərbaycan ziyalılarının mövqeyi mövzuları daxildir.

İkinci proqlem 1920-1980-ci illər dövrünün tarixinə uyğun bir elmi ad tapmaq və həmin dövrə yalnız qara eynəklə baxmaq meylinə qapılmamaqdır. Bu 70 illik dövr xalqımızın müasir tarixinin ən ziddiyyətli dövrüdür. Həmin dövrün düzgün şərhı xüsusi əhəmiyyətə malikdir və ciddi məsuliyyət tələb edir. Son 3-4 ildə ziyalılarımızın tədqiqat obyektı isə əsasən 37-ci il hadisələri ilə məhdudlaşmışdır.

Bu dövrün tarixi hadisələrinə qiymət verılərkən istər-istəməz 30 ilə yaxın Azərbaycana rəhbərlik edən M.C.Bağirovun şəxsiyyətinə münasibət məsələsi ortaya çıxır. İndi M.C.Bağirov haqqında xatirə və məqalələr müxtəlif rəylərə səbəb olur. Məhkəmədə iştirak edənlərin yadımdadır ki, keçmiş SSRİ baş prokurorunun M.C.Bağirovu millətçi kimi ittiham etmək cəhdi baş tutmadı. Görünür Bağirovun özü yalnız həmin məhkəmədə dərindən başa düşdü ki, Azərbaycanda məskən salmış daşnaqlar onun əli ilə respublika ziyalılarının böyük bir hissəsini məhv etməyə nail olublar. Bütövlükdə isə Azərbaycanda M.C.Bağirov dövrü SSRİ-də mövcud olan Stalin rejiminin bir hissəsi idi. Bütün bunları

¹ Bu mətn «Xalq» qəzetinin 1992-ci il 2 sentyabr sayında birinci səhifədə çap olunmuşdur.

deməklə müəllif heç də M.C.Bağirova bəraət qazandırmaq məqsədi güdmür. Tarixi şəxsiyyətlərə qiymət konkret tarixi yanaşma və obyektivlik tələb edir.

Üçüncü, Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar olaraq bəzi yazılarda bu vilayətin yaradılması N.Nərimanovun ciddi səhvi kimi göstərilir. Lakin məlumdur ki, yalnız N.Nərimanovun təkidi ilə Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı. O ki, qaldı Muxtar vilayətin yaradılmasına, bu məsələ Mikoyan-Mirzoyan dəstəsi tərəfindən hazırlanmışdı və onlar Zaqafqaziyadakı rus və gürcü liderlərinə də müəyyən təsir edə bilmişdilər. Həmin dövrdə partiyanın Qafqaz bürosunun yegana azərbaycanlı üzvü olan N.Nərimanov çətin ki, həmin plana uğurlu müqavimət göstərə bilərdi. Həm də yaddan çıxarmayaq ki, Dağlıq Qarabağa vilayət statusu verildəndə (1923) N.Nərimanov Azərbaycanda işləmirdi (Moskvada idi).

Dördüncü, N.Nərimanov və M.Ə.Rəzulzadənin qarşılıqlı münasibətləri məsələsi də sənədlər əsasəndə geniş işlənəlməlidir. Bu iki şəxsiyyətin Azərbaycan xalqının XX əsr tarixində müstəsna rolu olmuşdur. N.Nərimanovun və M.Ə.Rəzulzadənin konkret tarixi hadisələrə münasibəti şərh edilərkən onları bir-birindən ayıran yox, bir-biri ilə yaxınlaşdıran cəhətlər ön plana çəkilməlidir. Bu iki tarixi şəxsiyyətimizin bir-birinə qarşı qoyulması yalnız düşmənlərimizi sevincirə bilər.

Beşinci, müasir beynəlxalq vəziyyət baxımından dərindən işlənməsi vacib olan problemlərdən biri də milli məsələ və milli münasibətlər problemidir. Daşnaqların uzunmüddətli və məkirli siyasəti baxımından heç olmasa indi bu məsələyə həm nəzəri, həm siyasi, həm də praktik planda xüsusi fikir verməliyik. Bəzi ziyalılarımızın bu məsələyə sadəlövh, bəzən fatalist mövqedən yanaşması dözülməzdir.

Milli münasibətlər probleminin işlənməsində respublikamızın ziyalıları üçün on böyük qüsurluq laqeydlilik xəstəliyi

sayılmalıdır. Bu qüsurluq üzündən əksəriyyətimizdə milli vətənpərvərlik hissi kütləşmişdir, bəzilərimizdə isə yox dərəcəsində idi. «Vışka» qəzetinin 1992-ci il 15 avqust nömrəsində jurnalist V.Əfəndiyevin məqaləsindən öyrəndik ki, bədnam Qarabağ probleminin yaranmasının bəlkə də başlanğıcı sayılmalı olan Zori Balayanın «Ocaq» kitabı Ermənistanın sifarişi ilə Bakıda keçmiş «Kommunist» nəşriyyatında baş texnoloq Aida Manuçarovanın səyi ilə təcili olaraq böyük tirajla çap olunaraq Ermənistanla göndərilmiş və tirajın bir hissəsi Azərbaycanda yaşayan ermənilərə paylanmışdır. Biz isə iş-ışdən keçəndən sonra bütün dünyaya bildirmək istəyirik ki, Zori Balayan millətçidir. Həmin məqalədə jurnalist daha bir dözülməz fakt haqqında xəbər verir. 1972-ci ilin mayında o, Belarusun Qomel şəhərində olarkən tarix diyarşünaslıq muzeyində Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Türkmən çay müqaviləsinin əslini görür və Bakıya qayıdan kimi Azərbaycan tarixi muzeyi rəhbərliyinə bu haqda məlumat verir. Həmin jurnalist bir ildən sonra yenə Qomel şəhərində olarkən öyrənir ki, Azərbaycandan bu sənədi aparmaq üçün heç kəs gəlməyib. Lakin Ermənistandan gələn turistlər həmin sənədi görən kimi telefonla Matenadarana xəbər verərək onu təcili apardırmışdır. Təkcə bu iki fakt bizim bəzi ziyalılarımızın milli vətənpərvərlik hissindən məhrum olduğunu sübut etməirmi?

Altıncı, ziyalılarımızın əksəriyyəti xalq maarifi şəkəkəsi ətrafında fəaliyyət göstərir. Bu ziyalıların işlədiyi ali məktəblərdə qəbulda mövcud olan qusurların ləğv edilməsi ön vacib məsələlərdəndir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətə gəlmiş yeni qüvvələrin bu sahədə qaydaqanun yaratmaq cəhdinə, xüsusilə də qəbul imtahanlarının test üsulu ilə aparılmasına qarşı bəzi yerlərdə ciddi müqavimət göstərilir. Xalqını sevən həqiqi ziyalı ali məktəblərdə rüşvətxorluğun kökünü kəsmək üçün bütün radikal tədbirlə

rin həyata keçirilməsinə kömək etməlidir. Bu, millətin gələcək inkişafının ən mühüm və incə məsələsidir.

Və nəhayət, daha bir problem: respublikada ekoloji böhran vəziyyəti yaranıb. Bu vəziyyətdən çıxmaq yollarının tapılmasında fəal iştirak etmək texniki ziyalılarımızın şərəf işi olmalıdır. Kifayət qədər təşkilat və tədqiqat obyektləri yaradılmasına baxmayaraq Xəzərin və ətraf mühitin hədsiz dərəcədə çirklənməsinin qarşısını almaq üçün geniş miqyaslı real tədbirlər görülmür. Aydın ki, müharibə şəraitində bu işlərin görülməsi üçün vəsait çatışmamazlığını da nəzərə almaq lazımdır. Lakin ekoloji tarazlıq pozulandan sonra görülməli təsirlər çox az olacaqdır.

Əlbəttə, deyilənlərin hamısı Azərbaycanın sabahkı qayğılarını tam əhatə etmir. Problemlərin çox geniş və məsuliyyətli olduğunu nəzərə alaraq bu məsələ ilə əlaqədar mətbuatda fikir mübadiləsi aparmaq, diskussiya açmaq və konkret fəaliyyət planı hazırlamaq çox faydalı olardı.

XIII fəsil

*Həyatın bütün sevinci
yaratmaqdadır.*

Romen Rollan

VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİ MÜƏLLİFİN ELMI YARADICILIĞIDA

Müəllifin 50 illik elmi yaradıcılığının bir çox sahələri işıq üzü görməmişdir.

Onun elmi yaradıcılıq fəaliyyətinin bəzi cəhətlərinə aydınlıq gətirən bu hissəyə aşağıdakı bölmələr daxil edilmişdir:

1. Beynəlxalq konfranslarda müəllifin etdiyi məruzələrin mətnləri
2. «Oğuz rayonunun memarlıq abidələri və görkəmli ziyalıları» adlı kinofilmin ssenarisi.
3. Müəllifin nəşr olunmuş əsərlərinin siyahısı.
4. Ömür yolunun əsas mərhələləri.
5. Ömürdən səhifələr (oçerk).
6. Müəllifin vətənpərvərlik və xatirə şerləri.

MÜƏLLİFİN BEYNƏLXALQ KONFRANSLARDA ETDİYİ MƏRUZƏLƏRİN MƏTNLƏRİ

§1. Sürətli inkişaf yolu təcrübəsi

(Konqo Xalq Respublikasının paytaxtı Brazzavil şəhərindəki Sovet Mədəniyyət Mərkəzində 26.X.72 edilmiş məruzə)¹.

Sovetlər İttifaqı çoxmillətli ölkədir və bu dövldə 120-dən çox millət və xalq 50 il ərzində yüksək iqtisadi və mədəni inkişafa nail olmuşlar. Bunlardan 100-dən çox xalq 50 il bundan əvvəl zəif inkişaf səviyyəsində idilər (yeni kapitalist inkişaf səviyyəsinə çatmamışdılar).

Çoxmillətli Sovetlər ölkəsi tərkibində (Sovet federasiyası) 15 müttəfiq respublika, 20 muxtar respublika, 18 muxtar vilayət və 20 milli dairə vardır. Bu milli bölmələr çərçivəsində yaşayan xalqların inkişafı haqqında bəzi məlumatlar:

¹ Afrikanın 3 ölkəsinə (Misir, Konqo və Mərkəzi Afrika respublikası) 15 nəfərdən ibarət ilk Sovet elmi nümayəndə heyəti 1972-ci ilin oktyabrında göndərilmişdi və əsas vəzifə çoxmillətli Sovetlər ölkəsində milli dövlətçilik təcrübəsinin nailiyyətlərini Afrikada təbliğ etmək idi. Bu tədbir SSRİ-in təşkil edilməsinin 50 illiyi ərəfəsi üzrə Beynəlxalq əlaqələr planının tərkib hissəsi idi.

Bu sərlərin müəllifi 1968-ci ilin sonunda zəif inkişaf etmiş xalqların sürətli inkişaf problemi üzrə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdiyinə görə Afrika xalqları üçün maraqlı olan bu mövzuda çıxış etmək üçün göstərilən elmi nümayəndə heyəti tərkibinə daxil edilmişdi. Müəllifin Afrikaya bu elmi ezamiyyəti haqqında «Baku» qəzetinin 1972-ci il 14 noyabr və «Bakı»- qəzetinin 15 noyabr sayında yazı verilmişdir.

Məruzə rus dilində edildi və hissə-hissə fransız dilinə tərcümə edildi (ikinci dünya müharibəsinə qədərki dövrdə Fransaın müstəmləkəsi olan Konqoda və Mərkəzi Afrikanın əksəriyyət ölkələrində rəsmi dövlət dili fransız dili olmuşdur).

Göstərilən Afrika səfəri haqqında müəllif 1974-cü ildə «Sovetlər ölkəsi və müasir Afrika» adlı 24 səhifəlik kitabça nəşr etdirmişdir.

№	Xalqların adını daşıyan res- publikaların adları	1913-cü ilə nisbətən 1971-ci ildə sənaye istehsalının artımı (dəfə ilə)	Məktəbyaşlı uşaqların təhsilə cəlb ¹ (min nəfərlə)	
			1914/15	1971/72
1.	Qazaxstan	158	10,5	223,4
2.	Qırğızstan	211	7	41,5
3.	Tacikistan	95	0,4	36
4.	Türkmənistan	50	7	28,9
5.	Özbəkistan	45	18	167,3

Konqoda hakim Əmək partiyası (başçısı Marian Nquabi) Sovetlər İttifaqının zəif inkişaf etmiş xalqlarının keçdiyi sürətli inkişaf yolunu Konqo üçün siyasi proqram səviyyəsində qəbul etmişdir.

Brazzavildə yaradılmış Sovet-Konqo «Dostluq evində» SSRİ-nin yaradılmasının 50 illiyinə həsr olunmuş sərgidə Bakı neftçilərinin qəhrəman əməyi haqqında da eksponatlar vardır. Sovet elmi nümayəndə heyətinə Konqoda olan məşhur «Poto-poto» rəsm yaradıcılığı cəmiyyətinin nailiyyətləri müsbət təsir bağışladı. SSRİ-də təhsilə getmək istəyən gənclər arasında rus dilini öyrənməyə böyük maraq müşahidə olunur. Bütün bunlar təqdirə layiqdir².

Marksizmin banisi olan Karl Marks zəif inkişaf etmiş xalqların sürətli inkişaf imkanı haqqında nəzəri müddəa irəli sürərkən, onu əsas götürmüşdür ki, belə xalqlar yalnız inkişaf etmiş xalqların hərtərəfli köməyi sayəsində (kapitalizm

¹ SSRİ-nin 1971-ci ilə nailiyyətləri. Moskva, 1972, s.85 (rus dilində)

² Konqo Demokratik Respublikasında olduğumuz beş gün ərzində Sovet hökumətinin köməyi ilə tikilmiş altı mərtəbəli Kosmos adlı mehmanxanada qaldıq. Konqonun əhalisi 1 milyona yaxındır. Paytaxtı Brazzavildə 200 min əhali yaşayır. 1970-ci ildə burada zəngin neft və əlvan metal yataqları tapılmışdır. Məktəb yaşlı uşaqların 92-95% təhsilə cəlb olunmuşdu. Ölkədə 93 müəllim sovetlər ittifaqından gələnler idi və bunlardan biri də azərbaycanlı Vədim Bayramov idi. Brazzavildə 1971-ci ildə 700 tələbəsi olan Universitet açılmışdı.

inkişaf mərhələsini keçmədən) müasir demokratik inkişafa nail ola bilirlər.

SSRİ-nin tərkibində olan çoxsaylı xalqların sürətli inkişafı bu təcrübənin beynəlxalq aləmdə ilk dəfə sınaqdan çıxması oldu.

İqtisadi inkişaf dərəcəsinə görə qazax xalqı, Orta Asiyada yaşayan özbəklər, qırğızlar, türkmənlər, taciklər və qaraqalpaqlar, Şimali Qafqazda yaşayan 50-ə qədər xalq (təkcə Dağıstanda bunların sayı 30-dan çoxdur) Rusiya Federasiyası tərkibinə daxil olan Volqa boyunda, Uzaq Şərq və Uzaq Şimalda (burada 26 xırda xalq yaşayır) isə təxminən 100 xalq oktyabr inqilabı (1917) ərəfəsində zəif inkişaf etmiş xalqlar qrupuna daxil idilər.

Göstərilən xalqların sürətli iqtisadi inkişafı nəticəsində SSRİ-nin mövcud olduğu 50 il ərzində çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir: 50 il əvvəl sırf aqrar zona olan bu ərazilərdə indi müasir sənaye qurğuları yaradılmışdır. Burada yaşayan bütün xalqların ana dilində məktəbləri mövcuddur. Bu xalqların gəncləri SSRİ-nin bütün ali məktəblərində oxumaq hüququna malikdirlər və böyük uğurlarla təhsil alaraq, öz doğma yurdlarına qayıdır və yaxud da Sovetlər İttifaqının hər hansı (özü seçdiyi) şəhərlərində elmi və ya əmək sahələrində fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Sovetlər İttifaqının əvvəllər zəif inkişaf etmiş xalqlarının sürətli iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün bu xalqlara icazə verilirdi ki, ilk kollektiv təsərrüfatlar əsasən bir tayfa-nın nümayəndələrindən təşkil edilsin. Əhalisi müxtəlif tayfalara mənsub olan Konqo Respublikası üçün (Konqoda 77 tayfa əsasən 4 qrup ətrafında birləşmişdir) bu təcrübəni qəbul etmək olar. Müasir Afrikada 350 milyon əhali 800-ə qədər dil və ləhcədə danışır. Mövcud iqtisadi geriliklə yanaşı əhalinin təhsil sahəsində də geriliyi böyük çətinliklər törədir. Sovetlər İttifaqının təcrübəsi bu çətinliklərin də ləğv edilməsinə kömək edə bilər.

1960-cı ilin məlumatına görə Afrikada məktəbyaşlı uşaqların ibtidai təhsilə cəlb edilməsi 16% təşkil edir. Bu göstərici həmin ildə Asiya qitəsində 62%, Latin Amerikasında 26,1% olmuşdur. 1968-ci ildə bu göstərici Afrika qitəsi üzrə 40% çatdırılmışdır.

1968-ci ildə «YUNESKO»-nun elan etdiyi məlumata görə gənclərin orta təhsilə cəlb edilməsi dünya üzrə 40%, Latin Amerikasında 30%, Asiyada 30%, Afrikada 15% olmuşdur.

Bütün bunlar göstərir ki, Afrika xalqları kimi, Konqo xalqı da öz mədəni geriliyini ləğv etmək üçün qabaqcıl təcrübəni öyrənməlidir.

Sovet İttifaqı tərkibində olan yuxarıda göstərilən 5 respublikanın xalqları 1917-ci ilə qədər Çar Rusiyası tərkibində müstəmləkə vəziyyətində olmuşdur. Həmin xalqlar son 50 ildə SSRİ tərkibində yüksək dərəcədə inkişafa nail olmuşlar.

§2. Qafqaz uğrunda döyüşlər – Böyük Vətən müharibəsində qələbənin ən mühüm mərhələlərindən biridir¹ (məruzə konfransın plenar iclasında edilmişdir)

Almaniya faşizmi özünün «Şərqə yürüş» (Dranq nax Osten) adlı ümumi işğalçılıq planında Qafqazı və onun zəngin neft yataqlarını zəbt etmək planına xüsusi yer verirdi. Bununla da eyni zamanda Şərqi Hindistan hüduqlarına qədər uzanan geniş ərazilərini zəbt etmək üçün əsas baza əldə edilməsi nəzərdə tutulurdu. Hitlerin 1940-cı ilin 18 dekabrında imzaladığı 21 saylı gizli direktiv sənədində Almaniya-nın SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlaması üzrə «Barbarossa»

¹ «İkinci dünya müharibəsinin dərsləri və faşizm üzərində qələbənin əhəmiyyəti» adlı Beynəlxalq konfrans 1995-ci ilin 18-19 aprelində Moskvada keçirilmişdir.

planında Almanıyanın başlayacağı müharibə «Şərq kompaniyası» adlandırılmışdı və onun qələbə ilə qurtarmasına üç aydan beş aya qədər vaxt müəyyən edilmişdi.

1941-ci ilin fevralında Almanıya ordusunun yüksək komandanlığına Hitlerin bu tələbi çatdırılmışdı ki, «Şərq kompaniyası» qurtaran kimi Hindistana yürüşün başlanması- na hazırlıq nəzərdə tutulmalıdır. Həmin ilin iyun ayının əvvəllərində Almanıya hərbi komandanlığı planlaşdırmışdı ki, İranın, İraqın, Misirin və Hindistanın zəbt edilməsi üzrə hərbi əməliyyatlara 1941-ci ilin payızından başlanacaqdır. Göründüyü kimi Hitlerin bu global işğalçılıq planının həyata keçirilməsi üçün ən əvvəl Qafqaz zəbt edilməli idi. Aydındır ki, Hitlerin bu geniş işğalçılıq planına qarşı Sovet rəhbərliyi ölkənin cənub sərhədlərinin, ilk növbədə Qafqazın müdafiəsi üçün lazımı tədbirlər görməli idi və görürdü.

Almanıya faşist ordusunun SSRİ-yə qəflətən hücumu dövründə İranda Almanıyanın 4 min nəfərlik casus şəbəkəsi var idi və bu təxribat qüvvəsi gizli yollarla Sovetlər İttifaqına qarşı yönəldilmişdi. Sovet hökuməti İran şahı Rza Pəhləviyə öz ölkəsinin faşist Almanıyası ilə ittifaqının yolverilməzliyi haqqında dəfələrlə xəbərdarlıq etmişdisə də, Rza şah Pəhləvi bu xəbərdarlıqlara məhəl qoymurdu. Buna görə də Sovet hökuməti İran rəhbərliyinə göndərdiyi rəsmi Notada bildirdi ki, 1921-ci ilin 26 fevralında imzalanmış Sovet Rusiyası – İran müqaviləsinin 6-cı maddəsinə uyğun olaraq Sovet qoşun hissələri Şimali İran ərazilərinə göndərilir. Eyni zamanda Sovet-İngiltərə razılaşmasına əsasən İngiltərənin qoşun hissələri də Cənubdan İran ərazisinə daxil olacaq idi. 1941-ci ilin avqustundan bu tədbirlər reallaşdı.

1942-ci ilin 29 yanvarında Tehranda SSRİ, Böyük Britaniya və İran arasında müttəfiqlik haqqında müqavilə imzalandı və həmin müqavilədə göstərildi ki, müttəfiqlərə (SSRİ və Böyük Britaniya) İran ərazisində quru, dəniz və havadan silahlı müdafiə üzrə qüvvələr yerləşdirməyə icazə verilir və

bu ordu hissələri Almanıya ilə müharibə qurtardıqdan sonrakı 6 ay müddətində çıxarılacaqdır.

Almanıya ordusu komandanlığı SSRİ-yə qarşı qəflətən başladığı müharibənin ilk həftələrinin uğurlarından məst olaraq, 1941-ci ilin iyulunda müharibənin III mərhələsinin planını cizmağa başlamışdı. Bu plana görə 1942-ci ilin sentyabrında Almanıya ordusu Qafqaz keçidlərindən keçərək İran-İraq ərazisi ilə Bağdad üzərinə hücumu davam etdirməli idi.

Lakin Sovet-Almanıya cəbhələrində müharibənin 1941-ci ilin sonunda gedişi Hitlerin bu planlarını alt-üst etdi. 1941-ci ilin 5 dekabrında Sovet ordusu Moskva altında əks hücum keçərək faşist ordusunu 100-350 kilometrə qədər Qərbə sıxışdırdı və bununla da düşmənin Moskvanı və Şimali Qafqazı 1941-ci ildə zəbt etməsi planı boşa çıxdı.

1942-ci ilin yayında faşist ordusu komandanlığı Cənub istiqamətində yeni hücum əməliyyatına başladı və burada əsas vəzifə Qafqazı zəbt etmək idi. Bunun üçün «Edelveys» adlı xüsusi plan hazırlanmışdı və həmin planda göstərilirdi ki, faşist ordusu Qafqaza yaxınlaşdıqda bu diyarda yaşayan xalqlar rus xalqına qarşı müharibəyə başlayacaqlar.

Müharibənin gedişi faşist nəzəriyyəbazların bu ümidi- ni də boşa çıxardı. Qafqazın bütün xalqları ölkənin digər xalqları ilə birlikdə ümumi düşmən olan faşizmə qarşı ölüm- dirim mübarizəsinə qalxdılar. Qafqazı müdafiə edən cəbhələrdən biri olan Zaqafqaziya cəbhəsi tərkibində şəxsi heyətləri əsasən Qafqaz xalqlarından tərtib edilmiş 12 milli diviziya vuruşurdu. Bunların içərisində 77-ci, 223-cü, 396-cı, 402-ci, 416-cı diviziyalar Azərbaycan milli diviziyaları idi.

Qafqaz uğrunda döyüşlərin ikinci mərhələsinin başlanması və Stalinqrad uğrunda ağır döyüşlər faktiki olaraq eyni zamanda (1942-ci ilin iyulunda) başlanmışdı. Lakin faşist orduları 1943-cü ilin fevralının əvvəlində Stalinqrad ətrafında darmadağın edildikdən sonra, Almanıya hərbi ko-

mandanlığı bütün qalmış qüvvələrini Qafqaz cəbhəsinə yönəltdi və Qafqaz uğrunda döyüşlər 14 ay davam etdi.

Qafqaz regionunda iqtisadi və hərbi strateji cəhətdən ən güclü respublika Azərbaycan orduşuna görə düşmənin əsas qüvvələri də bu istiqamətə yönəldilmişdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, müharibənin bütün gedişi dövründə cəbhələri benzin və digər yanacaqla əsasən Azərbaycan neftçiləri təchiz edirdi. Azərbaycan neftçilərinin bu böyük tarixi xidmətləri hələ müharibə illərində Marşal G.K.Jukov və marşal K.K.Rokossovski tərəfindən dəfələrlə minnətdarlıqla qeyd edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Sovetlər İttifaqının matorlar müharibəsində əldə etdiyi tarixi qələbə-də cəbhənin benzin və sürtgü materiallarına olan tələbatının 75-90%-ni fasiləsiz olaraq təchiz edən Bakı şəhərinə «Qəhrəman şəhər» adı verilmədi, halbuki bu ada o, bəzi şəhərlərdən daha əvvəl layiq görülməli idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev böyük iftixar hissi ilə qeyd etmişdir ki, **«əgər Bakının nefti olmasaydı, Sovetlər İttifaqının qələbəsi bəlkə də mümkün deyildi...»**.

Faşist Almaniyasının Qafqazı zəbt etmək planının baş tutmaması onun Türkiyəni də bu müharibəyə cəlb etmək ümidini də puça çıxardı və SSRİ-nin cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin edildi.

Bununla belə Almaniyanın o dövrdəki müttəfiqləri olan Yaponiya və Türkiyənin 1942-ci ildə Sovetlər İttifaqına qarşı müharibəyə başlamamalarının səbəbləri indi də bəzi hərbi tarixçilərin və hərbi sərkərdələrin tədqiqat obyektinə kimi qalmaqdadır.

Aydındır ki, Sovetlər İttifaqı Ali Baş komandanlığı belə təhlükənin mövcudluğunu hiss edirdi və ölkəyə qarşı ikinci və ya üçüncü cəbhənin açıla bilməsi ilə əlaqədar olaraq həmin istiqamətlərdə kifayət qədər hərbi qüvvə saxlayırdı. Təkcə Qafqazda 1942-43-cü ildə II atıcı diviziya və

2 hərbi hava qüvvələri ordusu saxlanılırdı.¹ Qafqaz, eləcə də Qaradəniz, Kəspə və Azov dənizləri donanmaları tərəfindən müdafiə edilirdi.

Müharibə illərinin diplomatik sənədlərinin öyrənilməsi sübut edir ki, 1943-cü ilin əvvəlində Yaponiya və Türkiyənin faşist Almaniyasına münasibəti xeyli soyumuşdu. Almaniya ordusunun güclü müqavimətinə baxmayaraq, o, 1943-cü ilin sonundan etibarən heç bir əməliyyatda təşəbbüsü öz əlinə ala bilmədi və dünya xalqları Almaniyaya hərbi qüvvələrinin yaxın vaxtlarda məğlub olmasını gözləyirdilər.

Faşist ordusunun Qafqaz dağları ətəklərində məğlub edilərək geriyyə çəkildiyi dövrdən az sonra Sovet siyasi rəhbərliyi öz daxili siyasətində bağışlanılmaz bir səhv buraxdı: 1944-cü ilin fevralında Şimali Qafqazda yaşayan çox saylı müsəlman xalqları bütövlükdə Qazaxstan və Sibirə sürgün edildilər. Öz ölkəsinin bir qrup müsəlman xalqına qarşı bu qəddar cəza tədbiri üçün heç bir əsaslı səbəb yox idi və Stalin-Beriya-Mikoyan qrupunun bu qanlı tədbiri müharibə dövrünün siyasətinin qara ləkəsi kimi tarixə düşdü. Belə mürtəce siyasətin davamını biz müharibə qurtarandan az sonra öz evlərinə qaytarılmış hərbi əsrlərin 1949-cu ildə hərbi düşərgələrə sürgün edilməsində gördük.

Əziz veteranlar və qonaqlar! Bu məruzənin müəllifi 1965-ci ildə (Qazaxstana 1944-cü ildə sürgün edilmiş) çəçen yazıçısı Xəlid Oşayev ilə öz mənzilində görüşmüşdür. 1926-cı ildən Sovetlər İttifaqı Kommunist Partiyası üzvü olan Xəlid Oşayev söylədi ki, NKVD-də xidmət edən azğınların tələbi ilə gecə qapını açdıqda, onlara partiya biletimi göstərdim, lakin həmin bileti üzümə çırparaq mənə dedilər: «çəçənsən?, düş qabağıma, sürgünə gedirsən» və bizi mal-qara daşıyan çirkli vaqonlara doldurdular. Məlumdur ki, onları 17

¹ A.A.Qreçko. Qafqaz uğrunda döyüşlər. M., 1967, s.473-477 (rus dilində).

il tikanlı məftillər arxasında yaşatdılar və əksəriyyəti də məhv edildi.

Hörmətli veteranlar! 50 il bundan əvvəl II dünya müharibəsi kimi qanlı müharibəni antifaşist və demokratik qüvvələrin qələbəsi ilə qurtararkən, biz hamımız guman edirdik ki, ölkəmizdə, o cümlədən Qafqazda, həmişə sülh və əmin-amanlıq olacaqdır. Lakin sizə məlumdur ki, Şimali Qafqazda indi müharibə gedir və qan tökülür. Zaqafqaziyanın hər üç respublikasını əhatə edən iki ərazidə isə qanlı döyüşlərdən sonra atəşkəsə nail olunmuşsa da, əldə edilmiş atəşkəs möhkəm deyildir.

Bütün Qafqazın xalqlarına dinc «Qafqaz evi» lazımdır. Bu dinc Qafqaz evinin açarı isə Rusiyanın əlindədir.

Azərbaycan respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin iyulunda «Rusiya qəzeti» və 1994-cü ilin dekabrında «Reklam xəbərləri» qəzeti müxbirlərinin suallarına cavabında Rusiyanın Qafqaz problemlərinin həllində iştirakını yüksək qiymətləndirərək, arzu etmişdir ki, Rusiyanın siyasətində Qafqazın hər bir respublikasına münasibəti bu respublikaların xalqlarının dini mənsubiyyətindən və Rusiya ilə tarixi əlaqələrindən asılı olmayaraq formalaşsın. Yalnız belə ədalətli münasibət Qafqaz regionundakı bütün ziddiyyətləri dinc yolla həll etməyə kömək edər¹.

¹ Məruzə qurtardıqdan sonra fasilə zamanı Rusiya veteranlarından olan bir neçə yüksək rütbəli zabıt məruzə müəllifinə yaxınlaşaraq qeyd etdilər ki, keçmiş SSRİ ərazilərində indi gedən müharibələr Əfqanıstanda aparılmış uğursuz müharibə kimi lazımsız və səhv siyasətin nəticəsində başlanmış müharibələrdir və xalq arasında belə müharibələr müsbət qarşılanmır.

§ 3. İslam mədəniyyətinə siyasi baxış (1997-ci ilin 30 oktyabrında Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq konfransda məruzə)

İslam mədəniyyəti tarixi üzrə tədqiqatçılar (Əli Nəvai, Əl Maudidi, Seyid Qutb və digərləri) islamaqədərki dövrü cahiliyyət (cahillik, vəhşilik) dövrü adlandırmışlar və bunun üçün kifayət qədər faktlar da göstərilir.

Qədim tarixdən məlumdur ki, Aleksandr Makedonski (Makedoniyalı İskəndər) müharibədə İranın güclü hökmdarı Dara üzərində qələbə çaldıqdan sonra İran 7 il (eramızdan əvvəl 330-323-cü illər) yunanların hökmranlığı altında olmuşdur. A.Makedonski dünyasını dəyişdikdən sonra yunan sərkərdəsi I Selevkinin hökmranlığı dövrü başladı və İran təxminən 100 il bu dövlətə tabe vəziyyətində qaldı.

Lakin VI əsrdə İran hökmdarı II Xosrov Roma üzərində qələbə çaldı. Misir və Suriyanı zəbt etdi, Qüdsü tarmar edərək oradan müqəddəs xaçı götürdü. Və beləliklə də I Daranın vaxtilə yaratdığı güclü İran imperiyasını bərpa etdi.

Həmin dövrdə çox varlanmış İran hökmdarları həqiqi mənada vəhşi adət-ənənə şəraitində yaşayırdılar. Tarixi sənədlərdə göstərilir ki, İranda Sasanilər hökmranlığı dövründə oyanlar üçün kəbin münasibətlərində heç bir məhdudiyyət olmamışdır. Məsələn, Bəhram Çobin öz bacısına evlənmişdi. II Yezdakert öz qızına evlənmiş və sonra onu öldürmüşdür. Hökmdar Xosrov çoxarvadlıqda «nümunə» olmuşdur.

Eramızın VII əsrində dünya dini kimi yaranmış İslam, qısa bir müddətdə geniş yayılmış və islam imperiyaları yaradılmışdı. İslam təxminən 500 il (VII-XII əsrlər) dünya miqyasında çox böyük təsir gücünə malik olmuşdur. Göstərilən dövrdə islam mədəniyyəti coşqun inkişaf dövrü keçirmişdir.

İslam dini özünün çox mütərəqqi və güclü əxlaq nor-

maları ilə özündən əvvəlki dövrdə bir sıra Şərq ölkələrində hökm sürmüş cahilliyə, əxlaq pozğunluğuna öldürücü zərbə vura bilmişdi.

İslamın tarixən səhnəyə gəlməsi ərəblərin adı ilə bağlıdırsa, islamı qəbul etmiş türkdilli xalqlar islam, müsəlman mədəniyyətinin geniş yayılmasında ərəblərlə bərabər geniş fəaliyyət göstərmişlər.

Məşhur fransız tarixçisi Alfons Lamartin (1790-1869) "Türklərin tarixi" adlı əsərinin II cildində (Paris, 1854) Məhəmməd Əleyhisəlamın fəaliyyəti haqqında yazmışdı: «...Məhəmməd qanunlar yaradılmasına, ordulara, yaratdığı 20 imperiya xalqlarına, dünyanın üçdə bir hissəsində yaşayan milyonlarla insanlara rəhbərlik etmiş, ölümündən sonra isə böyük şöhrətə nail olmuşdur. O, saysız-hesabsız sosial islahatların, əxlaq normalarının müəllifi hesab edilə bilər...».

Görkəmli ingilis filosofu Bertran Rassel də Həzrət Məhəmməd dövründə Şərqdə mədəniyyətin çiçəkləndiyini təsdiq edir və yazır ki, «Şərqin üstünlüyü təkcə hərbi sahədə deyildi. Elm, fəlsəfə, nəzm, incəsənət – bütün bunlar Məhəmmədin dünyası dövrü çiçəklənmişdi. Halbuki, həmin dövrdə Avropa vəhşilik çirkabı içərisində idi»¹.

Müsəlman Şərqinin görkəmli mütəfəkkirləri – Əl Kindi (IX əsr), Əl-Fərabi (X əsr) İbn-Sina (XI əsr), Əl-Biruni (XI əsr) türkdilli xalqların dahi alim və şairləri – Əl Xorazmi, Nasirəddin Tusi, Cəlaləddin Rumi, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xəqani, İmadəddin Nəsimi, Yunis İmrə, Əlişir Nəvai və onlarla digərləri bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə görkəmli əsərlər bəxş etmişlər.

Orta əsrlərdə islam şərqində məntiq, fəlsəfə, əxlaq, astronomiya, riyaziyyat, təbabət və kimya elmləri, eləcə də bədii ədəbiyyat yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi.

Avropa xalqları ədəbiyyatının ilk nümunələri olan

«İlahi komediya» (Dante), «Don Kixot» (Servantes), «Robinzon Kruzo» (Daniel Defo) və digərləri islam poeziyasının bilavasitə təsiri ilə yazılmışdır.

İslam dövlətlərinin orta əsrlərdən sonra öz keçmiş qüdrətlərini itirməsinin səbəblərini islam xadimləri müsəlmanların islamın tələblərinə riayət etməmələrində görürlər. Əlbəttə, yalnız bu səbəbi əsas götürmək o qədər də inandırıcı deyildir. Burada Qərb dövlətləri tərəfindən Şərq ölkələrinin müstəmləkə vəziyyətinə gətirilməsi üçün hərbi sahədə üstünlüklərindən (oldu silah növlərindən) istifadə etmələri də əsas səbəblərdən biri olmuşdur.

Orta əsrlərin sonlarından başlayaraq İslam mədəniyyətinin Qərbə təsiri getdikcə zəifləyirdisə də, bu mədəniyyət islam dünyasında, o cümlədən türk dünyasında öz inkişafını, bəzi təzyiqlərə baxmayaraq davam etdirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, indi, XX əsrin sonunda da islam mədəniyyətinə maraq bütün dünyada davam edir. Bunun ən bariz nümunəsi qeyri müsəlmanların islamı qəbul etmələri prosesinin güclənməsidir. XX əsrin ilk 85 ilində Afrikada islamı qəbul edənlərin sayı 10 milyondan 100 milyona çatmışdır¹.

Yaponiyada yaşayan Abdullah Yemura «Niyə müsəlman oldum?» sualına belə cavab vermişdir: «Zühurundan bu günə kimi saf və təmiz qalan yeganə din İslam dinidir. Bu günə qədər Qurani-Kərimin bir kəlməsi belə dəyişməmişdir»².

Budapeşt Universitetinin «Şərq elmləri» fənni üzrə professoru, doktor Əbdülkərim Germanus (millətçə macardır) 6 yaşında ikən türkcə öyrənməyə başlamışdır. I və II dünya müharibələri dövrü Hindistanda yaşamış, bir müddət Rabin-dranat Taqorun rəhbərlik etdiyi Şanti Jaketen universitetində

¹ Bax: Kobişanov Y.M. İslamın Afrikada yayılmasının tarixi. M., 1987, s.3 (*rus dilində*).

² Bax: «Haqq söz» qəzeti. 15 iyun 1993.

¹ Bax: Əl Maudidi, İslamın əsasları. M., 1993, s.128 (*rus dilində*).

dərs demişdir. Sonra Dehliyə köçmüş və orada müsəlmanlığı qəbul etmişdir. Bakıda nəşr edilən «Haqq söz» qəzeti «Türkiyə» qəzetində nəşr edilmiş «Niyə müsəlman oldular» kitabından iqtibas edilmiş yazıda A.Germanusun İslamı necə qəbul etməsi haqqında söhbəti bir səhifə həcmində yazıda şərh edilmişdir. Bu yazıda o söyləyir ki, «Dehliyə gəldiyim gecə yuxuda Həzrəti Məhəmmədi gördüm» və yuxuda ona «Ya rəsulullah!... Əgər müsəlman olsam, dincliyə qovuşacağammı?» – deyə müraciət etdim...»¹.

Bu və buna oxşar etiraflar göstərir ki, dünyanın hər yerində sadə adamların islama marağı və inamı artmaqda davam edir və görünür davam edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü ilin martının ortalarında Mərakeşdə çağırılmış İslam konfransı təşkilatına daxil olan ölkə başçılarından görüşündə etdiyi çıxışında demişdir: «Biz haqlı olaraq fəxr edə bilərik ki, islam dünyası ümumbəşəri sivilizasiyaya öz layiqli töhfəsini vermişdir və neçə əsrlərdir ki, onun mənəvi inkişafına və təkmilləşməsinə kömək edir».

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Sovet imperiyasının dağılması sayəsində 70 il onun tərkibində dini etiqadları boğulmuş onlarla türkdilli xalqların bir hissəsi milli müstəqillik qazandılar və indi öz islami etiqadlarını azad surətdə icra edirlər. Rusiyanın tərkibində qalmış türkdilli xalqların vicdan azadlığı məsələsində də müəyyən müsbət amillər mövcuddur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Rusiyada sovet dövründə dinə qarşı kommunist qadağaları ləğv edilmişdir.

İslami mənəvi və mədəni dəyərlər indi müsəlman xalqlarının öz mənafeələrinin müdafiəsi naminə birləşmələri və həmrəylikləri üçün mühüm vasitələrdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adam Mets. Müsəlman intibahı. M., 1973.
2. Əl Maudidi. İslamın əsasları. M., 1993 (*rus dilində*).
3. Kobişanov Y. Afrikada islamın yayılması tarixi. M., 1987.
4. U.M.Uott. İslamın orta əsr Avropasına təsiri. Edinburq, 1972, Moskva, 1976.
5. «İslam dünyası» qəzeti. 1992.

§4. İslam mədəniyyəti və Qafqazın müsəlman xalqları

(1998-ci ilin 4-6 iyununda Bakıda keçirilmiş dördüncü Beynəlxalq simpoziumda məruzə)

Dünyada müsəlmanların sayı bir milyard nəfərdən çoxdur. Bunların əksəriyyəti (2/3) Asiyada və Afrikada yaşayırlar. Müsəlman icmaları dünyanın 140 ölkəsində mövcuddur. 50 ölkədə isə müsəlmanlar əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirlər.

İslam dövlətlərinin beynəlxalq təşkilatda (İslam Konfransı Təşkilatı) birləşməsi ideyasını 1965-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı kralı Feysəl irəli atmışdı və islam həmrəyliyi haqqında bu təşəbbüs 1969-cu ilin sentyabrında Rabatda (Mərakeşin paytaxtı) keçirilən təsis konfransında həyata keçirildi. Növbəti konfranslar (zirvə toplantısı adı ilə) üç ildə bir çağrılır. Təşkilatın siyasi orqanı İslam dövlətləri xarici işlər nazirlərinin konfransıdır və bu konfranslar ildə bir dəfə keçirilir.

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)nin cari fəaliyyət orqanı Baş katiblikdir. Baş Katib 4 il müddətinə təyin olunur. Baş Katiblik «Qüds» azad edilənə qədər Ciddə şəhərində (Səudiyyə Ərəbistanı) yerləşir. 1981-ci ildə «Beynəlxalq İslam Mərkəzi», 1973-cü ildə isə İslam İnkişaf Bankı yaradılmışdır. Həmin Bank 1986-cı ildə Azərbaycan qaçqınları-

¹ «Haqq söz» qəzeti, 22 iyun 1993.

na 1,5 milyon dollar yardım etmişdir.

Azərbaycan İKT-na 1991-ci ilin dekabrında təşkilatın Dakar (Seneqal Dövlətinin paytaxtı) konfransında qəbul (46-cı üzv kimi) olmuşdur. 1997-ci ilin sonunda İKT tərkibində 57 üzv olmuşdur.

* *
*

Şərq mədəniyyətinin yunan-latin qolundan sonra tarixən İslam (müsəlman) mədəniyyəti ən güclü qol olmuşdur. Onu ərəblər, türklər, farslar və digər müsəlman xalqları yaratmışlar.

Türk dilli xalqlar toplusuna mənsub olan Azərbaycan türkləri (Osmanlı türkləri kimi) bu toplumun qolları içərisində mədəniyyət sahəsində qədim və zəngin qollardan biridir. Məlumdur ki, «Kitabi Dədə Qorqud» dastanının boyları türkdilli xalqların abidəsi olaraq islamdan əvvəl (VI əsrdə) yaranmağa başlamışdır.

İslamın Qafqazda yayılması hicrətin 17-ci ilində, xəlifə Ömər in dövründə başlamışdır.

Ərəb ordusunun süvari dəstələrinin sərkərdə Süleymanın başçılığı altında Dağıstana gəlməsi 651-ci ildə olmuşdur, az sonra Dərbənd işğal olunmuşdur. Şimali Qafqazın indi dağlılar yaşayan ərazisində İslamın qəbul edilməsi 150 il davam etmiş, Çeçen-İnquşetiyada isə bu proses XV əsrə qədər davam etmişdir.

Qafqazın indi müsəlman olan əhalisi Sasanilərin və Bizansın zülmündən cana doymuşdu və buna görə də islamı dünyaya yayan ərəbləri xilaskar kimi qəbul etmişlər.

İslam dini bütün əsrlər boyu öz elmi əsasları ilə möhtəşəm müsəlman mədəniyyətinin əsasında durmuş və Qərbdə mədəni inkişafa böyük təsir göstərmişdir. İngilis şərqşünası U.M.Uott «İslamın orta əsr Avropasına təsiri» (Edinburq, 1972, Moskva, 1976) əsərində yazır ki, Şərqin müsəl-

man xalqlarının yaratdıqları özəmətli elmi irs «ən azı XVII əsrə qədər yüksək səviyyədə qalmışdır». F.S.Risler isə «Ərəb mədəniyyəti» adlı əsərində (Paris, 1955) yazır ki, «Beş əsr boyunca islam elmləri yüksək mədəniyyət və özəməti ilə cahana hökm etdi. Yunan fəlsəfəsi və elm xəzinələrinin varisi olmaq etibarilə müsəlmanlar bu xəzinələri islami dəyərləri ilə zənginləşdirdikdən sonra Qərbi Avropaya nəql etdilər». Müəllifin müddəalarındakı bəzi iddialara baxmayaraq, o da islam mədəniyyətinin Qərbə təsirini təsdiq edir.

Bu bir tarixi faktdır ki, İspaniyanı ərəblər idarə etdikləri dövrdə (756-1031-ci illər) Kordova buradakı ərəb dövlətinin (Kordova xəlifəliyi) paytaxtı olmuşdur. Bu şəhər, eləcə də Qrenada və Sevilya, müsəlman mədəniyyətinin mərkəzləri idilər. Kordova «elmlərin məskanı» adlanırdı və buraya Fransadan, Almaniyadan və İngiltərədən təhsilə gəlirdilər. Kordova universiteti və kitabxanası bütün dünyada məşhur idi.

İngiltərənin məşhur professoru Bertran Rassel yazmışdır: «Şərqin üstünlüyü təkcə hərbi sahədə deyildi. Elm, fəlsəfə, nəzm, incəsənət – bütün bunlar Məhəmmədin dünyası dövrü çiçəklənmişdi. Halbu ki, həmin dövrdə Avropa vəhşilik çirkəbi içərisində idi» (*Bax: Əl Maudidi. İslamın əsasları, M., 1993, s.128, rus dilində*).

Beləliklə, müsəlman mədəniyyəti dünyada təxminən on əsr ərzində ən geniş yayılan qabaqcıl mədəniyyət olmuşdur.

Şərq mədəniyyəti üzrə digər mütəxəssis Qustav Le Bon «Ərəblərin mədəniyyəti» (Paris, 1955) kitabında yazmışdır: «Avropa vəhşilik zamanlarının ən qatı qaranlıqlarında boğulduğu bir vaxtda islam dairəsindəki Bağdad və Kırıtubə sənət və elm işıqlarını bütün dünyaya yayan iki mədəniyyət mərkəzi idi».

Orta əsrlərin sonundan başlayaraq müsəlman mədəniyyətinin Qərbə təsirinin zəifləməsi Qərbin buraya iqtisadi

və siyasi təsəvvüzləri ilə əlaqədar idi. Buna uyğun olaraq Qərbdə tədris və təbliğ edilən mədəni irs və fəlsəfi fikir də əsasən qədim (antik) dövrə aid yunan fəlsəfəsi və orta əsrlərin sonundan başlanan alman klassik fəlsəfəsi əsasında öyrənilirdi. Halbuki, qədim və orta əsrlərdə geniş yayılmış islam (müsəlman) mədəniyyətinin çox görkəmli nümayəndələri olan İbn Sina, Əl-Fərabi, Əl-Qəzali, Təbəri, Firdovsi, Rumi, Sədi, Hafiz, Rəşidəddin, Mahmud Şəbistəri, Ömər Xəyyam, Uluq bəy, Əl-Biruni, İbn Rüşd, İbn Xəldun, Harun Əl-Rəşid və digərləri Qərbdə mədəniyyətin inkişafına böyük tökan vermişlər və bunların üstündən sükutla keçilməsi ən azı böyük ədalətsizlik olardı. Adları çəkilən və çəkilməyən müsəlman alimləri yunan fəlsəfəsi və elmi xəzinələrinin varisi və yaradıcı davamçıları olmaq etibarilə bu xəzinələri islami fikirlərlə zənginləşdirdikdən sonra Qərbi Avropaya nəql etmiş və yalnız bu yol ilə islam mədəniyyəti orta əsrlərdə Avropanın mədəni həyatında dərin bir təsir buraxmışdır.

Orta əsrlərdə türk (müsəlman) xalqlarının güclü qolu olan Azərbaycan türkləri Nəsirəddin Tusi, Əbülhəsən Bəhmənyar, Nizami Gəncəvi, Əbdülrəşid Bakuvi, Əcəmi Naxçıvani, Şibahəddin Yəhya Sührəvərdir, Məhəmməd Füzuli kimi dahi mütəfəkkirlər yetişdirmişdir ki, bu da həmin diyarda elmin və ədəbiyyatın, bütövlükdə isə mədəniyyətin coşqun inkişafını sübut edir.

Bütün bunlara baxmayaraq heç bir əsas olmadan bəzi Sovet alimləri iddia edirdilər ki, guya Əl-Kindi, Əl-Fərabi, Biruni, Nizami, Ömər Xəyyam, Nəvai, Uluqbəy və digər müsəlman-türk mütəfəkkirləri islam ideologiyasının əksinə çıxış etmişlər (Bax. D.A.Patrusev, İslam, M., 1960, s.7).

Halbuki, Nizami, Firdovsi, Füzuli və müsəlman şərqində bunlar səviyyəsində olan digər görkəmli ədiblərin hamısı öz poemalarını Allahı mədh edən münacatlar ilə başlamışlar və özəlliklə şərəf bilmişlər və bu çətin işdə böyük uğur-

lar qazanmışlar.

Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»sinə daxil olan 5 poemanın hər birində, Əbülqasım Firdovsinin «Şahnamə»sində, Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun»unda Allaha xitabən münacat Tanrını mədh etməyə həsr edilmişdir. Belə olduqda Yaxın Şərqi mütəfəkkirlərinin «İslam ideologiyasına qarşı çıxışları» haqda söyləmək ən azı nadanlıqdır.

XVIII əsrdə Qafqazda təsir dairəsi məsələsində Rusiya, İran və Türkiyə arasında münaqişələr güclənməyə başladı. Xristian Rusiyanın Qafqazın böyük bir hissəsini zəbt etməsinə baxmayaraq islam dini burada da müsəlmanlar arasında öz təsir qüvvəsini saxlaya bildi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, XX əsrin əvvəllərində Qafqazda 2000-ə yaxın məscid və ziyarətəhə var idi. Sovet hakimiyyəti illərində ateizm təbliğatı rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsində aparıldı və bu təbliğat, əməli iş panislamizmlə mübarizə pərdəsi altında islama qarşı daha qəddar formada həyata keçirildi.

Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tarixən qəbul etdiyi islam dininə qayıtdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: «Xalqımızı 70 il ərzində islam dinindən ayırmağa çalışmışlar... biz sovetlər ittifaqı tərkibində ateist tərbiyəsi təbliğatı altında yaşamışıq... ancaq buna baxmayaraq xalqımız öz dinindən heç vaxt ayrılmayıb. Onu qəlbində, ürəyində saxlayıb və imkan olan kimi hər şey açılıb. Bu da dinimizin-İslam dininin nə qədər qüdrətə, gücə malik olduğunu bir daha göstərir»¹.

Təhsil və xüsusilə tərbiyənin Şərq dəyərləri haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Qoca Şərqdə təhsilin islam mənəviyyatının formalaşmasına, islamın təsiri ilə əxlaq normalarının mənimsənilməsinə böyük təsir göstərməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Buradan aydındır ki, müstəqil

¹ «Xalq» qəzeti, 16 dekabr 1997-ci il.

Azərbaycan dövlətinin təhsil və tərbiyə sistemində milli-vətənpərvərlik tərbiyəsi və milli-mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin gənclərə aşılması vəzifəsi ön plana çekilməlidir. Bu təhsil sistemində Azərbaycançılıq ruhu həmişə mərkəzi yerlərdən birini tutmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1998-ci ilin 18 aprelində «Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə» ünvanlandığı məktubda gənclərin xalqımıza xas olan «etik normalara uyğun olaraq tərbiyə edilməsi» vacibliyini göstərərək, xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, «yeni münasibətlər xalqımızın adət-ənənələrinə, mənəviyyatına, tarixi irsinə və əxlaqına xələl gətirmədən inkişaf etdirilməlidir»¹.

İslamın təsiri ilə müsəlmançılığın hələ ilk dövrlərində cinayət halları çox az olmuşdur. Çünki islamı etiqad, dinə inam güclü təsirə malik idi və insanları pis əməllərdən çəkindirirdi. İslama xas olan ədalət və demokratiklik zəminində ona sitayiş edənlərdə həqiqi vətəndaşlıq hissiyyatı yaratmışdı, İslam dini sosial məsuliyyəti dini ayin kimi insanların şüuruna yeritmişdi. İslamın qəbulu Azərbaycanda atəş-pərəstliyə sitayəşi sıxışdırmışdı.

Hazırda Azərbaycanda müasir dövrün tələbinə uyğun ideoloji durum axtarışı üzrə araşdırmalar aparılır. Əksəriyyət müəlliflər bu ideoloji durumu azərbaycançılıq ideologiyası və onun tərkibində milli vətənpərvərlik (türkçülük), islamçılıq, müasirlik-dünyəvilik qollarının qabarıq olaraq təmsil edilməsini təklif edirlər.

Dövlətin və dövlətçiliyin əsas meyarlarından olan əxlaqi dəyərlər islamda çox güclü məzmunu və təsir qüvvəsinə malikdir. Qərbdə tanınmış islam tədqiqatçısı Məhəmməd Əsəd (Leopold Vayss) «İslam yol ayrıcılığında» əsərində (Laxor, 1955) yazır ki, «İslamda əxlaq insanların öz əməllə-

rinin qələbəsini təmin etmək səyi ilə birlikdə yaşayır...» (s.9). Məşhur ingilis filosofu və ədibi Bernard Şou yazmışdır: «İnsan həyatının bütün sahələri ilə əlaqədar olan və hər nəslli özünə bağlamağa layiq bir din yalnız islamdır».

Məhz bunun nəticəsidir ki, islamın dünyada yayılması prosesi indi də davam edir və bunun qarşısını almaq üçün Qərbdə və Rusiyada islama qarşı mübarizə aləti olaraq «İslam təməlciliyi»nə qarşı mübarizə süni olaraq getdikcə daha çox qızıışdırılır.

Rus «islamsünası» İqor Belyayev 1987-ci ilin əvvəlində «Literaturnaya qazeta»da dərc etdiyi «İslam» məqaləsində yazmışdır ki, bu din bizim cəmiyyət üçün təhlükəli və düşmən bir dindir

Şovinst və ermənipərəst Belyayevdən və onun kimilərinə möhtəşəm İslam dini haqqında müsbət fikir gözləmək sadələvhlik olardı.

Müasir dövrdə islami dəyərlərin əsasında milli mədəniyyətlər arasındakı əlaqələr Qafqazda yaşayan müsəlman xalqlarının öz müstəqillikləri uğrunda mübarizələrinə kömək edən mühüm bir amildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.V.Avksentiyeв. İslam Şimali Qafqazda, Stavropol, 1973 (rus dilində).
2. Allahşükür Paşazadə. İslam Qafqazda, B., 1996.
3. Qustav Le Bon. Ərəblərin mədəniyyəti, Paris, 1955.
4. Məhəmməd Əsəd (Leopold Vayss), İslam yol ayrıcılığında. (Laxor, 1955).
5. D.A.Patruşev. İslam. M., 1960.
6. F.S.Rissler. Ərəb mədəniyyəti. Paris, 1955.
7. U.M.Uott. İslamın orta əsr Avropasına təsiri. Edinburq, 1972. Moskva, 1976.
8. Dövrü mətbuat.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 21 aprel, 1998.

§5. Bəşəri tərəqqidə islamın rolu və yeri
(1998-ci ilin 9-11 dekabrında Bakıda «İslam
sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda keçirilmiş
simpoziumda məruzə)

İslam özündən əvvəl təşəkkül tapmış digər dünya dinlərilə müqayisədə daha humanist və demokratik dindir. Onun ədalət və bərabərlik prinsipləri, şəxsiyyətin hüququna hörmət tələbi daha geniş və mükəmməldir.

Qanunçuluq sahəsində islamın əsas dəyərləri sırasında bütün insanların qardaşlığı, rasizmin inkarı və humanizm xüsusi yer tutur. Professor Seyid Qütb «İslamda sosial ədalət» adlı kitabında (1950) islamın yaradıcısı həzrət Məhəmmədin rolunu və onun yaratdığı təlimin geniş təsir gücünə malik olmasını xüsusi olaraq qeyd edir. Məşhur Fransa tarixçisi Lamartin 150 il bundan əvvəl «Türklərin tarixi» adlı əsərinin II cildində (Paris, 1854) yazmışdır: «... Məhəmməd qanunlar yaradılmasına, ordulara, yaratdığı iyirmi imperiya xalqlarına, dünyanın üçdə bir hissəsində yaşayan milyonlarla insanlara rəhbərlik etmiş, ölümündən sonra isə böyük şöhrətə nail olmuşdur. O, saysız-hesabsız sosial və siyasi islahatların, əxlaq normalarının müəllifi hesab edilə bilər...»

İslamın bəşər mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsiri ni qəbul edən İngiltərənin məşhur filosofu Bertran Rassel yazmışdır: «Şərqlin üstünlüyü təkcə hərbi sahədə deyildi. Elm, fəlsəfə, nəzm, incəsənət – bütün bunlar Məhəmmədin dünyası dövrü çiçəklənmişdi; halbuki həmin dövrdə Avropa vəhşilik çirkabı içərisində idi».

Lev Tolstoy da islami dəyərlərə yüksək qiymət vermişdir.

Bəşər tarixində ilk əvvəl Şərqdə elmin sürətli inkişafına və dünya miqyaslı elm xadimlərinin yetişməsinə islamın güclü təsiri danılmazdır.

Elmin öyrənilməsinin vacibliyi haqqında Məhəmməd

Əleyhissalamın çoxsaylı kəlamları bunun əyani sübutdur: «Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin», «Ən xeyirli sədəqə odur ki, bir müsəlman elm öyrənə və sonra onu müsəlman qardaşına öyrədə», «Elm Çində də olsa, onun ardınca gedin», «Alimləri eşidin, çünki onlar dünyanın çırağı, axirətin nurudurlar», «Qiyamət günü şəhidlərin qanı alimlərin mürekkəbi ilə bərabər tərəziyə qoyular» və s. kimi kəlamlar böyük təsir gücünə malikdir.

İslama qədərki Ərəbistan ibtidai icma quruluşu səviyyəsində idi. İslamın güclü təsiri ilə ərəb icmaları faktiki olaraq bəşəri inkişafın quldarlıq mərhələsini arxada qoyaraq, birbaşa feodalizmə qovuşdular. Bu, həm maddi, həm də mənəvi (zehni) mədəniyyət sahəsində böyük sıçrayış idi.

İslam mədəniyyəti ilk 10 əsr ərzində (VII-XVII əsrlər) dünya miqyasında ən qabaqcıl mədəni kəşflər və nailiyyətlər əldə etmişdir: Orta əsrlərdə «kimyanın atası» sayılan Cabir İbn Kənan kimyəvi elementlərdən 19-nun kəşfinin müəllifidir və Avropada onu «Müdrlik professoru» adlandırmışlar. Min il bundan əvvəl Qahirədə yaradılmış «Əl Əzhar» Universiteti, Bağdadda 4 milyon cild kitabı olan «Dahilik evi» adlı kitabxana və onlarla belə elm məbədlərinin varlığı İslam aləmində böyük alimlərin yetişməsi üçün şərait yaratmışdır. Əl-Kindi (IX əsr), Əl-Fərabi (IX əsr). İbn-Sina (X-XI əsr), Əl-Biruni (XI əsr) və digərləri bu sıradandır. Türkdilli xalqlar içərisindən Əl-Xorezmi, Nəsirəddin Tusi, Nizami Cəncəvi, Yunis İmrə, Əlişir Nəvai kimi dahi mütəfəkkirlər yetişmişdir.

İslamda elmlilik və əxlaq fəlsəfəsi çox güclüdür. Dövləti idarəçilik məsələləri üzrə də İslami dəyərlər zəngin mənəvi əsaslar verir və təbliq edir. Qurani-Kərimin 4-cü «Ən Nisa» surəsinin 58-ci ayəsində insanlara «Ölkəni ədalətlə idarə etmək» tapşırılmışdır.

Peyğəmbər Əleyhissəlam (Həzrət Məhəmməd) bütün Ərəbistan yarımadasında İslamın qəbul edilməsinə 10 il ər-

zində nail olmuşdur. Cihad müharibəsi adlanan bu döyüşlərdə islam ordusunun itkisi çox az olmuşdur. Həzrət Məhəmməd öz naib və döyüşçülərinə, nail olduqları ərazilərdə qətl və talan tədbirlərini qadağan etmişdi.

Dünyanın və xüsusilə Qərbin zəka sahiblərindən bir çoxu «İnsanın sirli təbiətinə islam necə yol tapır?» sualına cavab axtarırlar. İslamın yaradıcısı Muhəmməd (ərəbcə belə tələffüz edilir) «Allahdan başqa Allah yoxdur» kəlamı ilə Allaha inamı mənəvi tərbiyənin əsas mənbəyinə çevirdi. Bu o deməkdir ki, müsəlman yalnız Allahın qarşısında səcdə etməlidir. Həmin Ulu Tanrı isə ona inananları cənnətlə mükafatlandırır, cəhənnəm qorxusu ilə düzlüyə dəvət edir (pozğunçuluğa cəhd edənlər bu qorxu ilə düz yolu seçir və əgər seçmirlərsə vicdan əzabı çəkirlər).

İslamda əxlaq fəlsəfəsi insan paklığının əsasını təşkil edir. İnsanın sirli təbiətinə islamın necə yol tapmasının səbəbini bəzi Qərb alimləri belə şərh edirlər: «Avropada ən çox tənqid olunan məsələ Şərqdə çoxarvadlılıq adətidir... (Lakin). Şübhə yoxdur ki, Şərqdə olan qanuni çoxarvadlılıq Qərbdəki saysız-hesabsız gizli evlənmələrdən daha yaxşıdır»¹. Digər Qərb müəllifi teoloq Anna Bezan belə yazır: «Nə vaxt ki, mən gecələr bizim küçələrimizdə qadınları görürəm, bu qənaətə gəlirəm ki, Qərb islamdan öyrənərək, onun bu adətinə hiyləgərcəsinə təəccüblənməyə son qoymalıdır: çünki islam qadın üçün ər və övlada malik olmağa imkanını qanuni olaraq həyata keçirir²». Digər Qərb sosioloqu Artur Şopenqauer «Qadınlar haqqında bir neçə söz» adlı kitabında yazır: «Mən başa düşə bilmirəm, əyər qadın sonsuzdursa (ailəyə uşaq bəxş etməkdən məhrumdursa) nə üçün onun əri ikinci qadınla evlənə bilməsin». Məlumdur ki,

kilsə buna icazə vermir, islam isə (icazə) verir.

İslami dəyərlərə əsaslanan **islami həmrəylik** müasir dövrdə bütün müsəlman xalqlarının inkişafı və gələcəyi üçün mühüm zamanətdir.

Təəssüflər olsun ki, sünni-şiə məzhəb ayrılığı bu birliyə və həmrəyliyə müəyyən dərəcədə mane olur.

Ceyms Hayder «Dəstəksiz Xəncər» kitabında yazır ki, «sünni-şiə məsələsi islamın bütün düşmənləri üçün hədiyyədir». Müəllif islamın təsir qüvvəsini zəiflətmək üçün məsləhət verir ki, farslar və türklər arasında milli zəmində təfriqələr və ədavəti qızıqdırmaq lazımdır (neft üzrə münafiqələr də belə təfriqə səbəblərindən biridir).

Məlumdur ki, Amerika qitəsindən kənarda əsas neft yataqları Şərqdə, müsəlman xalqlarının yaşadıkları ərazilərdə yerləşir.

Azərbaycanlı mühacir Miryaqub Mehdizadə 1922-ci ildə Beynəlxalq Cenevrə konfransında Sovet nümayəndə heyəti tərkibində olmuş və «Beynəlmiləl siyasətdə petrol» adlı əsərində (1928-ci il) Rusiya hökumətinin 1922-ci ildə Azərbaycan neft rayonlarını Qərb şirkətlərinə icarəyə vermək planına qarşı N.Nərimanov və digər azərbaycanlıların mübarizəsini şərh etmişdir.

Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndələri olan Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Seyid Əzim Şirvani sünni-şiə ayrılığına qarşı kəskin mövqə tutmuş və onu müsəlman xalqlarını parçalayan mürəkkəb bir cərəyan kimi pisləmişlər. Onlar cyni zamanda islami dəyərlərə böyük hörmətlə yanaşmışlar. 1920-22-ci illərdə Azərbaycan formal müstəqilliyə malik idi. Lakin Rusiyanın XI ordusunun Azərbaycanda qalması və Sergey Kirov, Serebrovski, Anastas Mikoyan kimi şovinist bolşeviklərin burada rəhbər partiya və təsərrüfat vəzifələrində olması Azərbaycan hökumətinə başçılıq edən Nəriman Nərimanovun fəaliyyətini məhdud-

¹ Bax: Seyid Mudjtaba Rukni Muavi Lari. Qərb mədəniyyəti müsəlmanın gözü ilə (*rus dilində*). Bakı, 1992, s.180.

² Yenə orada. S.179-180.

laşdırırdı. Kirovun şəxsi göstərişi ilə 1922-ci ildə məhər-rəmliyi Bakının ətraf kəndlərində keçirmək qadağan edil-mişdi və bu qadağaya qarşı əhali böyük müqavimət göstər-mişdi. Kirovun bu naşı siyasəti haqqında N.Nərimanov Le-ninə şikayətlə müraciət etmişdi. Mətbuatda çap olunan mə-qalələrinin birində N.Nərimanov belə naşı siyasətbazları «Uçağan quşlar» adlandırmışdı. Məhərrəmliyin qadağan edilməsi isə 1923-cü ildə ləğv edilmişdi.

Möhtəşəm müsəlman mədəniyyətinin türk dilli xalqlar toplusuna mənsub olan Azərbaycan xalqı dünyanın qədim və zəngin tarixə malik xalqlarındandır və indi dünyada azər-baycanlıların sayı 40 milyondan çoxdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda Əbülhəsən Bəhmənyar (XI əsr), Əcəmi Naxçıvani (XII əsr), Şibahəddin Yəhya Sührəvərdi (XII əsr), Nizami Gəncəvi (XII əsr), Mahmud Şəbüstəri (XIII əsr) Nəsirəddin Tusi (XIII əsr), Bakuvi (XV əsr) kimi görkəmli mədəniyyət xadimləri yetişmişdir.

Ümummüsəlman mədəniyyətinin poeziya hissəsi əsa-sən üç dildə (ərəb, fars və türk) yaranmışdır.

Məlumdur ki, şərdə əruz vəznə ərəb dilinə xas olan vəznədir. Fars dilinin genetik planda ərəb dilinə yaxınlığını nəzərə alsaq, aydın olur ki, farsdilli şairlər əruzunu tez mənəim-səyə bilirlər. Lakin buna baxmayaraq, türkdilli şairlər üçün əruz vəznində yazmaq çətin olsa da, onlar öz yüksək iste-dadlarına söykənərək bu vəznə də böyük uğurlar qazan-mışlar. Azərbaycanın böyük şairi Nizaminin bu sahədə şair-lik məharəti fenomen təşkil edir, çünki Nizami fars Firdovsi və ərəb Əbu-Təmmamın şairlik fenomenlərindən nəinki ge-riyə qalmış, hətta onları qabaqlamışdır. Orta əsrlərdə Şərqin görkəmli şairləri öz klassik əsərlərini Allahə (Yaradana) müraciətlə başlamışlar. Bunu biz Firdovsinin, Nizaminin, Fizulinin poemalarında görürük. Dahi fars şairi Əbülqasim Firdovsi “Şahnamə”sinin əvvəlində “Yaradanın adı ilə” mədhiyyəsində yazmışdır:

*O Xaliq ki, vermiş bizə əqlü can,
Onun qüdrəti vəsfə sığmaz, inan*

.....

*Söz ilə onu vəsfə versən qərar
Nə aqlın çatır, nə dilin söz tapar*

.....

Necə dərk edərsən ki, Xaliq nədir?

Sovet siyasi sisteminin hökmran olduğu 70 ildə heç bir elmi əsas olmadan islamın müsəlman xalqlarının həyatında mütərəqqi rolu nəinki inkar olunurdu, hətta bu rol son də-rəcədə mürtəce hesab edildi və islam yasaq edildi, həm də yalnız İslam dini! Digər dinlərə münasibət nisbətən müla-yim idi.

Azərbaycanda islami dəyərlərə qayıdış XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlindən başladı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: «Xalqımızın 70 il ərzin-də islam dinindən ayırmağa çalışıblar... Biz Sovetlər İttifa-qının tərkibində ateist tərbiyəsi, təbliğati altında yaşamışıq. Ancaq buna baxmayaraq, xalqımız öz dinindən heç vaxt ay-rılmayıblar. Bu da dinimizin – İslam dininin nə qədər qüdrə-tə, gücə malik olduğunu bir daha göstərir»¹.

İslamın ona sitayiş edən xalqlara buyurduğu bayramlar da (Qurban və orucluq bayramları) böyük mənəvi və tərbiy-əvi ideyalar təbliğ edir.

Bununla belə, müsəlman xalqlarına qarşı düşmən möv-qələrini gizlətməyənlər indi də vardır. Son vaxtlarda qəzet-lərdə yazıları çoxalan Dmitri Furman «Üçüncü dünyaya qayıdış» adlı məqaləsində yazır: «Bütün müsəlman xalqları üçün xarakterik cəhətlərdən biri də milli şüurun zəif, ümummüsəlman şüurunun, dəstəbazlığın və yerliçilik əlaqə-lərinin güclü olmasıdır». Heç bir tarixi fakta əsaslanmayn bu

¹ «Xalq» qəzeti, 16 dekabr 1997.

cəfəng müddəə indiki dövrdə dünyanın bir çox yerlərində müşahidə edilən terrorçuluq hərəkətlərini müsəlmanların ünvanına yazmaq və bu yolla onları müstəqillik uğrunda mübarizədə tərkisilah cəhdindən başqa bir şey deyildir. Türkiyə xalqının XX əsrin ikinci yarısında öz müstəqilliyi uğrunda mübarizədə böyük uğurları belə «yalançı Dmitri»lərin yenisinin çürük fəlsəfəsini ifşa edir.

1944-cü ilin əvvəlində doğma yurdlarından sürgün edilmiş Şimali Qafqazın müsəlman xalqları 17 il tikanlı məftillər içərisində yaşasalar da, əsasən, və bəlkə də yalnız, islami etiqad nəticəsində öz milli mənləklərini itirmədilər. İslam faktoru bu dinə sitayiş edən çeçenlərin və digər müsəlman xalqlarının yad etnosların içində əriyib itməsinə mane oldu. Lakin digər tərəfdən, bu faktor müsəlman farsların (İran) azərbaycanlılara (Cənubi Azərbaycanda) qarşı kinlərini ört-basdır etməyə də kömək edir.

Bütövlükdə götürüldükdə müasir dövrdə islami dəyərlər və islam mədəniyyəti müsəlman xalqlarını birləşdirməyə xidmət edən güclü bir qüvvədir.

Bibliografiya

1. Ziya Bünyadov. Dinlər. Təriqətlər. Məzhəblər. Bakı, 1997.
2. Q.E.fon Trunebaum. Klassik islam. Bakı, 1998.
3. Seyid Müdjtəba Rukni Muavi Lari. Qərb mədəniyyəti müsəlmanın gözü ilə. Bakı, 1992 (*rus dilində*).
4. Əl Maudidi. İslamın əsasları. M., 1993 (*rus dilində*).
5. Miryaqub Mehdişadə. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. İstanbul. 1928: Bakı, 1994.
6. Босворт К.Е. Мусульманские династии (справочник). перевод с английского, Москва, 1971.

II. OĞUZ RAYONUNUN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ VƏ GÖRKƏMLİ ZİYALILARI

(Kinofilm üçün ssenari)

1) Rayonun mənzərəsinə aid şəkil-panorama göstərilir (Qafqaz dağları ətəyində meşələrlə əhatə olunmuş kəndlər) və diktör mətni oxuyur: Oğuz rayonu Azərbaycan Respublikasının şimali-şərqində, Qafqaz dağlarının ətəyində, qədim Şirvan mahalının şimal hissəsində yerləşir. Rayon şimaldan Dağıstan respublikası ilə həmsərhəddir. Hələ qədimdən rayonun şimali-şərqində yerləşən Filfilli və Xaçmaz kəndlərinin dağ ətəklərindən Dağıstana piyada və at üçün keçidlər mövcuddur. Rayonun düzənlik hissələri cənubi şərqdə Qəbələ, qərbdə isə Şəki rayonu ilə həmsərhəddir.

Rayonun ərazisi 1077 kvadrat kilometr, əhalisi isə 39,5 min nəfərdir (1999-cu il məlumatı).

Rayonda 15 millətin nümayəndələri 35 kənddə yaşayırlar¹.

2) Diktör müəllifin yazdığı: «Oğuz rayonu haqqında mahnı»nı mətnini oxuyur (5 bənd)². Mətn musiqi ilə ifa olunsada daha yaxşıdır.

3) Diktör: Rayonun əhalisinin 70%-ni azəri türkləri təşkil edir. Milli azlıqların əksəriyyətini ləzgilər, ruslar, dağ yəhudiləri, udinlər təşkil edirlər. Rayonda eləcə də gürcülər, avarlar, tsaxurlar, osetinlər, ukraynalılar, belaruslar yaşayırlar.

¹ Bu məlumatlar müəllifin 1981-ci ildə rus dilində Bakıda çap olunmuş «15 milləti təmsil edən rayon» adlı kitabdan götürülmüşdür.

² İsrəfil İsmayılov. Oğuz rayonunun şəhidləri və veteranları. Bakı, 2000. S.16.

4) Rayonun kəndlərinin adları yazılmış xəritə göstərilir və eyni zamanda diktör rayonun və onun kəndlərinin adlarının toponimik mənalari haqqında məlumatları müəllifin 2000-ci ildə nəşr etdirdiyi «Oğuz rayonunun şəhidləri və veteranları» kitabının 4-9 səhifələrindəki mətnlər əsasında (ixtisarla) şərh edir.

5) Diktör mətni: Rayonun memarlıq abidələrinin əksəriyyəti Muxas, Xaçmaz, Filfilli, Calut və Kərimli kəndlərində yerləşir. Bu abidələr haqqında mətnlər oxunarkən şəkilləri göstərilir.

Xaçmaz kəndinin yaxınlığındakı Gavur qalası VII əsrdə çaydaşından tikilmiş və ikimərtəbəlidir. Bu qalaya içməli su xüsusi kəmərlə vasitəsilə gətirilmişdir və həmin su kəməri XVI əsrə qədər işləmişdir.

Yuxarı Filfilli dağ kəndinin düzənlik hissəsində Surxay xan qalası adlı bir qala vardır. Qalanın ətrafında planla tikilmiş binaların xarabaları indiyə qədər qalmışdır. Həmin qala Dağıstana keçidin (dağ keçidi) qarşısında tikilmişdir.

Muxas kəndində IX əsrdə tikilmiş bürc (qüllə) 12 metr hündürlüyü olan üç mərtəbəli qala binasıdır.

Kirəc məhlulu ilə çaydaşından tikilmişdir. Bu qaladan XIV əsrə qədər istifadə edilmişdir.

Calut kəndində XVI-XVII əsrə aid bir ibadətqah binası vardır.

Muxas və *Daşağıl* kəndləri arasında da bir ibadətqah binasının qalıqları indiyə qədər qalmaqdadır.

Rayon mərkəzi Oğuzun yuxarı, şimal hissəsində olan qalanın min illik tarixə malik olması ehtimal olunur. Mərkəzi xəstəxananın həyatında orta əsrlərə aid abidə mövcuddur.

Ümumiyyətlə rayon ərazisində 30-a qədər tarixi memarlıq abidəsi mövcuddur.

6) Şimali Qafqaza İslam Azərbaycandan sonra yayıl-

mışdır. VII əsrin sonlarında Azərbaycanda İslam dini qəbul edildikdən sonra rayonun bütün iri kəndlərində yaraşqlı məscidlər və onların yanında hücrələr tikilmişdir. Təəssüflər olsun ki, sovet ateist üsul-idarəsi bütün bu məscidləri 30-cu illərin əvvəllərində dağıtdı, bir hissəsini isə kolxozlar üçün ambar etdi və onların bəzi xərabələri hələ də qalmaqdadır.

7) XIX əsrdə rayonun Vardanlı (indi *Kərimli* adlanır), *Padar*, *Qumlaq*, *Xaçmaz*, *Yaqublu*, *Qarabaldır* və *Calut* kəndlərində 9 nəfər el şairinin yetişməsi və fəaliyyəti məlumdur.

Mücrim Kərim Vardani XIX əsrin birinci yarısının əvvəlində Vardanlı kəndində dünyaya göz açmışdır. O, Türkiyəyə, Ərəbistan, Rusiyaya səyahət etmiş, Azərbaycan xalq şəri sənətinə yaxşı bələd olmuş, ərəb və fars dillərində də savadlı olmuşdur.

Mücrim Kərim klassik qəzəl ədəbiyyatı ənənələrini davam etdirmiş, aşiq şəri üslubunda da yazmışdır. O, 1840-41-ci illərdə «Sünbülüstən» adlı divançasını bitirmiş və ərəb əlifbası sırası ilə hərflərin hər birinə bir qəzəl həsr etmişdir (cəmi 23 qəzəl).

Qoşmaların birində o, yazmışdır:

*Ey ağalar, könüm çapdı ələmlər
Sultanım, sərdarım ağam gəlmədi.
Dərdü qəm tapdağı olmuşam həmin
Göz qaldı yollarda, sonam gəlmədi.*

Qəzəllərinin digərində isə o, belə deyir:

*Füzuli, eyb qılma yüz çevirsən əhli-ələmdən
Nədən kim, kimə yüz tutdum, ondan yüz bəla gördüm.*

Abdulla Padarlı (1770-1854).

Rayonun Padar kəndində anadan olmuşdur.

Təhsilini Dəməşq şəhərində (Suriya) davam etdirmişdir. Şirvan şairlərinin «Beytül-səfa» adlı ədəbi məclisinin iştirakçısı olmuşdur.

Hacı Abdulla Padarlı təmiz əxlaqlı, səxavətli və pak insan olmuşdur. Dəməşq və İstanbulda təhsildə ikən vətən həsrəti çəkmişdir: karvanlara söylədiyi bir şeirində belə misralar vardır:

*Ey vətəndən gələn el aşınası,
Mən də sənə kimi qəribəm, qərib.
Yetir bir nişanə dağdan-arandan,
Mən də sənə kimi qəribəm-qərib.*

Şairin anadan olduğu Padar kəndində evi və şəxsi əşyaları indi də mühafizə olunur (şəkil göstərilir).

Hacı Abdulla Padarlı 128 nəsihətdən ibarət «Nəsihətnamə» (əlyazması şəklində qalmışdır) yazmışdır. Bu nəsihətlər həyatın bütün sahələrinə aiddir. Bunlardan ikisinin qısa məzmunu belədir: «Bir adam sənə hörmət edibsə, bunu hər yerdə də, amma özün birinə yaxşılıq etmisənsə, bunu heç yerdə demə»; «Birisi sənə yamanlıq edibsə, ona yamanlıqla yox, yaxşılıqla cavab ver. Çünki yamanlığa yaxşılıq mərd kişinin işidir. Yamanlığın cavabında yamanlıq etmiş olsan, sən də yaman adam olmuş olursan».

Padar kəndində eləcə də Paşa Qaraqani, Qumlaq kəndində Məhəmməd Rəhim İltica və Cəbrayıl, Xaçmaz kəndində Mənəf Rövşən, Qarabaldır kəndində Aşıq Əhməd, Yaqublu kəndində Əsgər Salami, Calud kəndində Molla Abbas adlı şairlər yetişmişdir.

8) Oğuz rayonunun ilk məktəbləri və görkəmli ziyalıları

Rayonda xalq maarifinin inkişafı məktəb şəbəkəsinin artımı ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Padar və Xaçmaz kəndlərində ilk məktəb binaları 1883-cü ildə, Oğuzda isə 1887-ci ildə tikilmişdir. Bu məktəblər respublikada inşa edilmiş ilk məktəblərin siyahısındadır (ekranda bu məktəblərin şəkilləri göstərilir). Və bunları qoruyub saxlamaq yerli özünüidarə təşkilatlarının şərəfli vəsiyyəsidir. Xaçmaz kəndinin məktəbində Azərbaycanın görkəmli maarifçisi Rəşid bəy Əfəndiyev 1890-1892-ci illərdə müəllimlik etmişdir.

Rayonda xalq maarifinin inkişafına öz təşkilatçılıq fəaliyyətləri və yüksək müəllimlik peşəkarlıqları ilə uzun illər kömək etmiş ziyalılar sırasında ilk növbədə Baba Vahabov (Xaçmaz), Cüma Mustafayev (Baş Daşağıl), Əbülfət Aslanov (Muxas), Əhməd Orucov (Padar), Əvəz Abdurrahmanov (rayon mərkəzi), Gülsənəm Hacıyeva (rayon mərkəzi), Həmid Əzizov (Qumlaq), Həbib Naxçıvanlı (rayon mərkəzi), Musa Əliyev (Baş Daşağıl), Mustafa Əfəndiyev (Kərimli), Məhəmməd Əfəndiyev (Kərimli), Kərim Kərimov (Muxas), Nurəddin Əhmədov (Bayan), Seyfulla Qocayev (Xaçmaz), Süleyman Əhmədov (Qumlaq), Umar Umarov (Bayan), Yəhya Üzeyirov (rayon mərkəzi), Zəhid Əhmədli (Bayan) kimi parlaq şəxsiyyətlərin adları yada düşür.

9) Oğuz rayonunda XX əsrin 30-cu illərində ziyalıların yetişməsində Şəki müəllimlər seminariyası (1921-ci ildə yaradılmışdır) müstəsna rol oynamışdır.

Oğuz rayonu (əvvəllər Vartaşen adlanırdı) 1929-cu ilin avqust ayında təşkil edilmişdir. Bundan əvvəlki dövrdə rayonun ərazisi Şəki rayonunun 8 nəhiyəsindən ikisini (Padar və Xaçmaz nəhiyələri) əhatə edirdi.

1923-cü ildə Şəki dairəsindən Padar və Xaçmaz nəhiyələrinə göndərilən məktubla bildirilmişdi ki, onlara Şəki

kişi seminariyasına təhsilə göndərmək üçün hər il 10 yer, qızlar üçün isə 5 yer ayrılmışdır. Beləliklə, 1924-40-cı illərdə rayon üçün Şəkidə ən azı 200 nəfər müəllim hazırlanmışdır.

1939-cu ildə indiki Oğuz rayonunda 5 orta məktəb (rayon mərkəzində, Vardanlı-Kərimlidə, Baş Daşağılda, Xaçmazda, Sincanda), 14-natəmam orta məktəb, 16 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi. Rayonun indiki orta məktəbləri üçün binalar əsasən 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəlində inşa edilmişdir.

1941-45-ci illərin Böyük Vətən Müharibəsində Oğuz rayonu 945 nəfər şəhid vermişdir. Orta hesabla hər kəndə 30 nəfər düşür. Hazırda bu müharibənin veteranlarından 93 nəfəri rayonda yaşayır. Bunlardan olavə 20 nəfər veteran da respublikanın digər rayonlarından gəlmiş qaçqın və köçkünlərdir.

Erməni işğalçılarına qarşı Qarabağ uğrunda müharibədə Oğuz rayonu 60 nəfər şəhid vermişdir.

Allah bütün şəhidlərə rəhmət eləsin!

Rayonun ziyalılarından təxminən 30 nəfər respublikanın müxtəlif nazirliklərində və digər baş idarələrdə rəhbər və məsul vəzifələrdə çalışırlar. Bunlardan Adil Kərimov (Muxas kəndindən) – Səhiyyə nazirliyində, Aslan Nəsimov (Kərimli) – Əmlak nazirliyində, Ənvər Seyidov (Xaçmaz) – Ali məhkəmədə, Xalidə Məsimova (Bucax) – Əmlak nazirliyində, Camal Məmmədov, Azər Alxazov, Asim Qazəliyev (Müdafiə nazirliyi sistemində), Zeynəddin İbrahimov (Azərbaycan neft şirkətində), Arif Şükürov (Kənd təsərrüfatı nazirliyində) və s.

10) XX əsrdə rayonun kəndlərində doğulmuşlardan aşağıdakı elmi işçilər yetişmişdir:

Rayonda dünyaya göz açmış elmlər doktorları:

1. Abdullayev Nazim (Xalxal Qışlaq kəndi).
2. Babayev Həbib (Bucaq kəndi).
3. Əlibəyzadə Elməddin (Muxas).
4. Əsədov Rasim (Xaçmaz).
5. Əhmədov Məhəmməd (Baş Daşağıl)
6. İsmayılov İsrail (Bayan).
7. Həşimov Rasim (Calud).

Rayonda doğulmuş ziyalılardan ilk doktorluq dissertasiyasını 1968-ci ildə İsrail İsmayılov tarix elmləri doktoru elmi rütbəsinə müdafiə etmişdir.

Rayonda dünyaya göz açmış ziyalılardan öz rayonunda yüksək rəhbər vəzifədə aşağıdakılar işləmişlər:

1. Bəxtiyar İslamov	– rayon partiya komitəsinin I katibi (1978-85)
2. Mirbala Salamov	– rayon partiya komitəsinin I katibi (1986-91)
3. Tofiq Əsədov	– rayon icraiyyə komitəsinin sədri (1941-47)
4. Qara Abidzadə	– rayon icraiyyə komitəsinin sədri (1948-50)
5. Həmid Əzizov	– rayon icraiyyə komitəsinin sədri (1951-55)
6. Abdulla Abdullayev	– rayon icraiyyə komitəsinin sədri (1960-64)
7. Əhməd Əhmədov	– rayon icraiyyə komitəsinin sədri (1965-72)
8. Adil Məmmədov	– rayon icra hakimiyyətinin başçısı (1995-ci ildən).

Elmi rutbəsi olanların kəndlər üzrə bölgüsü

№	Kəndlərin adı	Elmlər doktorları					Elmlər namizədləri										Cəmi				
		Tarix e/d	Filo-logiya e/d	Pe-da-qoji e/d	İqti-sad e/d	Tex-niki e/d	Tibb e/d	Tibb e/n	İqti-sad e/n	Kənd-təsə-rüfatı e/n	Kim-ya e/n	Tex-nika e/n	Peda-qoji e/n	Bio-logiya e/n	Tarix e/n	Fəl-səfə e/n		Fizi-ka-ri-ya e/n	Coğ-ra-fiya e/n	İncə-sənət e/n	Cə-mi
1	Bəyan	1								1						1				3	
2	Baş Dəşəgil					1		1	1					1			2			6	
3	Bucaq		1								1	2								4	
4	Calud				1			1												2	
5	Dəymədağlı													1						1	
6	Filifilli										1									1	
7	Xalxal Qışlaq						1		1											1	
8	Xaçmaz			1				1	2				1		1		1		1	8	
9	Kərimli													1		1	1			3	
10	Qarabaldır												1							1	
11	Qumlax								1											2	
12	Muxas		1							1	1									3	
13	Oğuz															1				1	
14	Padar						1													1	
Cəmi:		1	2	1	1	1	1	1	4	5	2	2	2	5	1	3	1	2	4	1	38

Qeyd: Rəvəndə nəşr olunan «Elmi baxış» qəzet; 1969-cu ilin 2 sentyabr sayında yazmışdı: «Bəyan kəndində dünyaya göz açmış İsmayil İsmayilov rayonumuzdan olan ilk elmlər doktorudur (o, 1968-ci ildə tarix elmləri doktoru adına dissertasiya müdafiə etmişdir)».

III. MÜƏLLİFİN NƏŞR OLUNMUŞ KİTABLARININ VƏ MƏQALƏLƏRİNİN BİR HİSSƏSİNİN XRONOLOJİ SİYAHISI

1. Monoqrafiya və kitablar

№	Əsərlərin adı	Hansı dildə	Nəşr ili	Həcmi (çap vərəqi ilə-16 səh=1ç.v)
Monoqrafiyalar və digər kitablar				
1.	Beynəlmiləl tərbiyə haqqında	Azərb.	1957	9,2
2.	Mədəniyyətin mahiyyəti haqqında	Azərb.	1960	6,0
3.	Şərq xalqlarının mədəni inkişafı	Azərb.	1967	4,5
4.	Sürətli inkişaf yolu	Rus	1968	9,0
5.	Qafqaz xalqlarının beynəlmiləlçilik ənənələri	Rus	1976	8,0
6.	Həyat tərz və gənclik	Azərb.	1982	5,0
7-8.	Mütərəqqi ənənələrin tərbiyə işində rolu	Azərb. və Rus	1983	4,5
9.	Sosializm quruculuğu təcrübəsi	Dari (Əfqanıstan)	1983	10,0
10.	İctimai elmlərin tədrisində Azərbaycan mənbələrindən istifadə	Azərb.	1985	7,0
11.	Şərqin tərəqqi yolu	Azərb.	1987	7,0
12.	Elmi texniki inqilab və ekologiya məsələləri	Rus	1989	5,0
13.	Siyasi mədəniyyət	Rus	1990	5,0
14.	Azərbaycan Moskva uğrunda döyüşlərdə	Rus	1991	5,0
15.	İslam haqqında: Həqiqətlər və uydurmalar	Rus	1993	5,0
16.	Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri	Azərb.	1995	13,0
17.	Azərbaycanda dövlətçilik fikri	Azərb.	1996	9,0

	oçerkləri			
18.	Dünya Azərbaycanlıları XX əsrdə	Azərbay.	1997	16,0
19.	Nəsimi rayonunun şəhidləri	Azərbay.	1997	13,0
20.	Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı	Azərbay.	2000	13,0
21.	Nəsimi rayonunun veteranları	Azərbay.	2001	10,0
22.	Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində	Azərbay.	2001	10,0
Dərs vəsaiti və broşuralar				
1.	Beynəlmilətlilik tərbiyəsi	Rus	1954	1,5
2.	Beynəlmilətliliyin gücü	Rus	1955	2,5
3.	Partiya rəhbərliyinin əsasları	Azərbay.	1960	4,3
4.	Sürətli inkişafın nəzəri əsasları	Rus	1958	3,5
5.	Inkişaf etməkdə olan ölkələrin problemləri	Rus	1973	2,0
6.	Müasir Afrika və Sovetlər ölkəsi	Azərbay.	1974	3,0
7.	Şərq xalqlarının mədəni inkişafı	Rus	1975	2,0
8.	Elmi texniki inqilab	Azərbay.	1974	3,0
9.	Həyat tərzini problemi partiya sənədlərində	Rus	1976	1,5
10-11	Həyat tərzini	Rus	1978	2,5
12.	İnqilabi, döyüş və əmək ənənələri	Rus	1979	3,0
13.	15 milləti təmsil edən rayon	Rus	1981	-2,0
14.	Sosial siyasətin əsasları	Azərbay.	1986	2,5
15.	Həyat tərzini mövzusunda dair metodik məsləhətlər	Rus	1978	2,0
16.	Milli münasibətlər	Rus	1979	2,0
17.	Şərq xalqları tarixinin saxtalaşdırılmasına qarşı	Rus	1981	2,2
18.	Oğuz rayonunun şəhidləri və veteranları	Azərbay.	2000	4,0

2. Çap olunmuş elmi məqalələrinin bir hissəsinin xronoloji SİYAHISI

Nö	Məqalələrin adı	Məqalə və ya məruzə mətni	Hansı dildə nəşr olub	Nəşr olunduğu yer və tarix
1	2	3	4	5
1.	Dünya inqilabi hərəkatı	məqalə	Azəri	Bakı, «Kommunist» qəzeti 30/I-53
2.	Çoxmillətli dövlətdə (SSRI) millətlərin sürətli inkişaf təcrübəsi	Məruzə mətni	Fransızca	Konqo Xalq Respublikası 1972
3.	Çoxmillətli ölkədə dövlətçilik təcrübəsindən	məqalə	türk	«Yeni İşıq-Nova Svetlina» qəzeti 24.X.72 (Sofiya)
4.	Sürətli mədəni inkişaf təcrübəsi	məqalə	türk	14/VIII.72. Yenə orada
5.	Azərbaycanda texniki ziyalılar yaradılması tarixindən	məqalə	türk	7/XI.72. Yenə orada
6.	Elmi-texniki inqilab	məqalə	türk	«Yeni İşıq-Nova Svetlina» qəzeti 29.VI.74
7.	Mədəni inkişafda rus dilinin rolu	məqalə	türk	14/VII.74. Yenə orada
8.	Gənclərin tərbiyəsində beynəlmilətlilik ənənələrinin rolu	məqalə	alman	24.IX.74. Frayberq Dağ-mədəni Akademiyasının məcmuəsində (Almaniya)
9.	Zəif inkişaf etmiş xalqların dövlətçilik təcrübəsindən	məqalə	İspan	1975. «Progres» nəşr.-tı Moskva, s.198-217.

Nö	Məqalələrin adı	Məqalə və ya məruzə mətni	Hansı dildə nəşr olub	Nəşr olunduğu yer və tarix
1	2	3	4	5
10.	–“–	məqalə	ingilis	1976. «Proqres» s.191-208.
11.	–“–	məqalə	fransız	1976. «Proqres» s.193-210.
12.	İdeya mətinliyi	məqalə	alman	17.X.77 Frayberq Dağ-mədən Aka- demiyaşının məcmuəsi (Almaniya)
13.	Almaniya müəlliflərinin əsərlərinin Azərbaycanca nəşri tarixindən	məqalə	alman	1983. Frayberq Dağ-mədən Aka- demiyaşının məcmuəsi (Almaniya)
14.	Azərbaycan və Almaniya xalqları arasında mədəni əlaqələr tarixindən	məqalə	alman	1985, yənə orada, məcmuə
15.	Elmi-texniki inqilab və ekolojiya məsələləri (Azərbaycan materialları üzrə) – məruzə alman dilində edilmişdir.	Məruzə mətni	alman	VI.1989. yənə orada məcmuə, №14. 8 səh.
16.	İslam mədəniyyətinə siyasi baxış.	məqalə	ərəb	«İslam mədəniyyəti» mövz. beynəlxalq konfrans (okt. 1998) materialları.
17.	Şərqi Qafqazın müsəlman xalqlarının mədəniyyəti	məqalə	ərəb	Yənə orada, 1999.

II. Tarixi şəxsiyyətlər haqqında

18.	Məmməd Əmin Rəsulzadə və Nəriman Nərimanov	«Azad Azərbaycan» qəzeti 26.IX.92.
19.	Öz milləti qarşısında xidməti və cinayəti olan görkəmli şəxsiyyət (Mirzəfər Bağirov haqqında)	«Xalq» qəzeti 20.VII.93.
20.	M.Ə.Rəsulzadə və N.Nərimanov	Myəllifin «Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri» kitabı, B., 1995. S.33-45.
21.	M.Ə.Rəsulzadə və N.Nərimanov	Myəllifin «Azərbaycanın dövlətçilik fikri öçerkləri» kitabı, B., 1996, s.103-126.
22.	Dünya azərbaycanlılarının lideri (Heydər Əliyev)	Müəllifin «Dünya azərbaycanlıları XX əsrdə» kitabı. B., 1997, s.251-255.
23.	Nəriman Nərimanov	Həmin kitabda, s.56-60.
24.	Heydər Əliyev XX əsrin görkəmli siyasi xadimidir	Həmin kitabda, s.61-65.
25.	Mustafa Kamal Paşa Atatürk	Müəllifin «Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində» kitabında, B., 2001, s.45-64.
26.	Heydər Əliyev	Həmin kitabda. S.55-64.
27.	Nəriman Nərimanov	Həmin kitabda. S.64-70.
28.	Mustafa Kamal Paşa Atatürkün portret cizgiləri	«Xalq» qəzeti, 21.IX.97.
29.	General Heydər Əliyev	Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının «Elmi əsərləri». B., №3 (1999), s.60-67
30.	Heydər Əliyev Azərbaycanın XX əsr tarixi haqqında	«Xalq» qəzeti, 13.I.2001.

III. MÜXTƏLİF PROBLEMLƏRƏ AİD MƏQALƏLƏRDƏN

31.	Zohmətkeşlərin beynəlmiləl əlaqələrinin genişlənməsi	«Təbliğatçı» jurnalı, 1955, №9.
32.	RK(b)P Qafqaz bürosunun yaradılması və fəaliyyəti	Azərbaycan Dövlət Universitetinin (ADU) «Elmi əsərləri», 1966, №7.
33.	Qafqaz xalqları mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri	Tiraspol (Moldaviya) Universitetinin «Elmi əsərləri», 1966, №1.
34.	Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının həmrəyliyi tarixindən	ADUnun «Elmi əsərləri», 1970, №1-2.
35.	Tələbə gənclərin beynəlmiləl tərbiyəsi	Elmi məcmuə, Bakı, 1972.
36.	Milli və beynəlmiləl mənafelərin vəhdəti	Elmi məcmuə, Kazan, 1976, s.43-44.
37.	Şəxsiyyətin fəaliyyətində milli və beynəlmiləl amillər	Zaqafqaziya respublikaları ali texniki məktəblərinin məcmuəsi, Tbilisi, 1977, 3-cü cild, məruzənin tezisləri, s.3-5.
38.	İctimaiyyətçilərin ali məktəblər arasındakı əlaqələri	Ali məktəblərin «Xəbərləri», Moskva, 1981, №1
39.	Maddi və mənəvi tələbin vəhdəti	Həyat tərzinin ideoloji əsasları, I buraxılış, Bakı, 1984.
40.	İnsan faktoru	Elmi konfransın materialları, Bakı, 1986.
41.	Cəmiyyət həyatının sosial sahəsi	«Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1986, №12.
42.	Bakı Kommunası yaradılması tarixinə dair redaksiyaya məktub	Azərbaycan kommunisti, 1988, №5.
43.	Ziyalı məsuliyyəti	«Kommunist», 19.VI.1990.

44.	Ümumi qələbəmiz	«Azərbaycan panoraması» qəzeti (Moskva), 19-25.12.91.
45.	Ziyalıların mənəvi məsuliyyəti	«Xalq» qəzeti, 2.9.92.
46.	Gənclərimizin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi	«Xalq» qəzeti, 15.9.92.
47.	Bakı kommunasının süqutu dərsləri	«Xalq» qəzeti, 16.I.93.
48.	Xalqın birliyinin açarı	«Xalq» qəzeti, 13.VIII.93.
49.	Xalqın yaddaşı	«Xalq» qəzeti, 21.IX.93.
50.	Vətən - varlığımızın beşiyidir	«Xalq» qəzeti, 5. XI.93.
51.	Millət və milli varlığımız	«Xalq» qəzeti, 24. XI.94.
52.	Milli birlik ideologiyası	«Xalq» qəzeti, 28. X.94.
53.	Qafqaz uğrunda döyüşlər - Böyük vətən müharibəsinin mühüm mərhələsidir	Moskva, beynəlxalq konfransda məruzə, 19.IV.95.
54.	Milli müstəqillik düşüncəsi	«Xalq» qəzeti, 14. VIII.96.
55.	Şəhidlik zirvəsi	«Nəsimi rayonunun şəhidləri» kitabında, Bakı, 1997.
56.	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin çoxpartiyalı parlamenti	Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası «Elmi əsərləri», 2000
57.	Azərbaycan II dünya müharibəsi illərində	«Xalq» qəzeti, 22.VI.2001.
58.	İkinci dünya müharibəsinin dönüş nöqtəsi (Moskva altında əks hücumun 60 illiyi)	«Xalq» qəzeti, 12.XII.2001.

İSLAM VƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏR HAQQINDA

58.	İslam oyuğu	Azərbaycan ponoraması, Moskva, 21-27.XI.91.
59.	Azərbaycan türklərinin islam dininə qayıtması	«Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri» kitabında (Bakı, 1995, s.144-165)
60.	İslam mədəniyyətinə siyasi baxış	Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 1997.
61.	Bəşəriyyətin tərəqqisində islam mədəniyyətinin rolu	Azərbaycanşünasların müstəqil birliyi və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası məcmuəsi, 1998.
62.	İslam mədəniyyəti və Qafqazın müsəlman xalqları	Yenə orada, 1998.
63.	Şərqi Qafqazın müsəlman xalqlarının mədəniyyəti	Yenə orada, 1999.
64.	İslam mədəniyyətinə tarixi baxış	Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının Elmi əsərləri, 2001.

ELMI-TEXNİKİ İNQILAB VƏ EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ

65.	Elmi-texniki inqilab və ekologiya məsələləri	«Kommunist», 29.VIII.74.
66.	Elmi-texniki inqilaba ikili qiymət	«Kommunist», 26.VIII.75..
67.	Elmi-texniki inqilab və inkişaf etməkdə olan ölkələr	«Elmi texnitki inqilab» məcmuəsi, 1980.
68.	Ekoloji mühitin qorunması hamını düşündürməlidir	«Xalq» qəzeti, 13.VII. 2000.
Elmi məqalələrin ümumi sayı – 194.		

IV. MÜƏLLİFİN ÖMÜR YOLUNUN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ TƏLTİFATLARI

	Mərhələlərin tarixləri	Mərhələlərin və ya fəaliyyətin məzmunu	Qeydlər
1	2	3	4
1.	1927-32-ci illər	Şəki qəzası, indiki Oğuz rayonunun Bayan kəndində 5 illik məktəbdə təhsil	
2.	1932-37-ci illər	Şəki seminariyasında təhsil	
3.	1937-39-cu illər	Oğuz rayonunun Qumlaq kəndində 7 illik məktəbdə müəllim (1 il) və direktor (1 il)	
4.	Sentyabr-noyabr 1939	Oğuz rayonu maarif şöbəsində müfəttiş	
5.	Dekabr 1939-iyul 1945	Sovet ordusunda xidmət, Böyük vətən müharibəsində iştirak (başlanmasından 1945-ci ilin 9 mayına qədər)	
6.	Sentyabr-oktyabr 1945	Oğuz rayonunun Bayan kəndində müəllim	Rus dili fənni üzrə
7.	Noyabr 1945-oktyabr 1946	İndiki Oğuz rayonunun partiya komitəsində hərbi şöbə müdiri	Eyni zamanda büro üzvü
8.	Noyabr 1946-iyul 1948	Respublika ikiillik partiya məktəbində təhsil	Bakı şəhərində
9.	Avqust 1948-iyul 1951	Goranboy rayonu partiya komitəsində II katib	Goranboy
10.	Ali Pedaqoji institutun tarix fakültəsini 1950-ci ildə qiyabi şöbə üzrə bitirmişdir	I kursunu 1939-cu ildə, qalan kurslarını 1946-50-ci illərdə	Bakı şəhəri

	Mərhələlərin tarixləri	Mərhələlərin və ya fəaliyyətin məzmunu	Qeydlər
1	2	3	4
11.	Sentyabr 1951-iyun 1954	Sov.İKP MK yanında İctimai Elmlər Akademiyasında təhsil və tarix elmləri namizədi; elmi rütbəsinə dissertasiya müdafiəsi	Moskva şəhərində
12.	Avqust 1954-iyun 1961	Bakı ali partiya məktəbində direktor	Bakı şəh.
13.	1956-59	Azərbaycan Partiya təşkilatının təftiş komissiyasının sədri	XXI qurultaydan sonrakı
14.	1959-63-cü illər	Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı	V çağırış
15.	1961-63	Azərbaycan Partiya təşkilatının təftiş komissiyasının üzvü	XXIII qurultaydan
16.	Oktyabr 1961-iyun 1968	İndiki Dövlət Neft Akademiyasında dosent, doktorant	Bakı şəh.
17.	Avqust 1968-iyun 1989	Dövlət Neft Akademiyasında kafedra müdiri	Bakı şəh.
18.	1982-1986	Dövlət Neft Akademiyasında Partiya Komitəsi katibi (kafedra müdiri vəzifəsində 0,5 ştat hesabı ilə qalmaqla)	Bakı şəh.
19.	Sentyabr 1989-cu ildən sonra	Dövlət Neft Akademiyasında Siyasətşünaslıq kafedrasında professor	Bakı şəh.

**Kitabın müəllifi İsrəfil İSMAYILOV
3 orden və 20 medal ilə təltif edilmişdir.**

Ordenlər:

1. «Vətən müharibəsi» ordeni;
2. «Şöhrət» ordeni;
3. «Şərəf nişanı» ordeni.

Medallar:

4. Hərbi xidmətlərinə görə;
5. «Moskvanın müdafiəsinə görə»;
6. Almaniya üzərində qələbəyə görə;
7. Böyük vətən müharibəsi illərində rəşadətli əməyə görə;
8. Böyük vətən müharibəsi qələbəsinin 25 illiyi;
9. V.İ.Leninin anadan olmasının 100 illiyi;
10. İ.V.Stalinin anadan olmasının 120-ci ildönümü;
11. Qələbənin 30-cu ildönümü;
12. Qələbənin 30-cu ildönümü (əmək cəbhəsi üzrə);
13. SSRİ silahlı qüvvələrinin 60 illiyi;
14. Qələbənin 40-cu ildönümü;
15. Qələbənin 40-cu ildönümü (əmək cəbhəsi üzrə);
16. SSRİ silahlı qüvvələrinin 70 illiyi;
17. Əmək veteranı;
18. Qələbənin 50-ci il dönümü;
19. Marşal Jukov medalı;
20. «Moskvanın 850 illiyi şərəfinə» medalı.

Digər təltifatlar:

1. Azərbaycan Respublikasının əməkdar təbliğatçısı fəxri adı, 26.IX.85.
2. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fəxri fərmanı 5.VII.71.
3. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fəxri fərmanı 14.II.95.
4. Azərbaycan SSR Ali və orta ixtisas təhsil nazirliyinin fəxri fərmanı 12.III.73.
5. SSRİ Elmlər Akademiyasının Sosioloji Assosiasiyasının fəxri fərmanı 5.XI. 1985.
6. Azərbaycan Respublikası müharibə, əmək və silahlı qüvvələr Veteranları Şurasının fəxri fərmanı 6.V.95.
7. Azərbaycan Respublikası təhsil nazirliyinin fəxri fərmanı 17.V/2000.
8. Azərbaycan Respublikası Veteranlar Şurasının fəxri fərmanı 15.V.2000.
9. Azərbaycan respublikası Müdafiə nazirliyinin fəxri fərmanı 9 may 2001.
10. Moskva hərbi dairəsi komandanı general-polkovnik Tulenovdan adlı qol saati – may 1941.
11. Azərbaycan Respublikası Veteranlar şurasının fəxri fərmanı. 16 yanvar 2002-ci il.

V. ÖMÜRDƏN SƏHİFƏLƏR

*İnsanların ömür yolu
uzun səyahətə bənzər*

Hər bir insanın həyatı bir böyük romanın mövzusu ola bilər müddəasını əsas götürərək bu sətirləri yazmağa başladım və əgər bir nəticə əldə edilərsə XX əsrin ab-havasını düzgün hiss etmək üçün oxucuya yararlı mənbə də ola bilər.

Uşaqlıq illərim Şirvan mahalının şimalında, Şekidən 30km şərqdə yerləşən Bayan kəndində keçmişdir. Kənd Şəki-Qəbələ şosse yolu üzərində olduğu üçün iqtisadi və mədəni cəhətdən nisbətən inkişafda olmuşdur.

Babam İsmayıl Xəlil oğlu XIX əsrin sonunda Həcc ziyarətinə getmiş və kənddə Hacı İsmayıl adı ilə hörmət sahibi olmuşdur. Onun böyük oğlu Zakir kişi (mənim atam) orəbcə mükəmməl savadlı idi və hər axşam Quranın mətnlərini xüsusi avaz ilə oxuyardı. Atam 64 yaşında xəstəliyə görə dünyasını dəyişəndə mən 7 yaşında idim. Nurani Gülzar anam atamın itgisindən sonra mənə və məndən 4 yaş kiçik bacım Münəvvərə eyni zamanda atalıq etmişdir. Uşaqlıq dövründən iki hadisə yaddaşımda həkk olunub:

Birincisi, günəşin tam tutulması hadisəsidir. Bu hadisə günortaya yaxın baş verdi: birdən tam qaranlıq oldu, kəndin itləri ulamağa başladılar, ov tüfənglərindən atəşlər açıldı ki, Günəşi cinlərin əllərindən xilas etsinlər.

İkinci hadisə kəndimizdə cavanların qorxmazlıqlarını sübut etmək üçün başladıkları sınaqlar haqqındır: kəndin cavanları hər axşam məscid yanındakı gimgədə toplaşaraq onların qorxmazlıqlarına sübut olaraq növbə ilə gecə vaxtı kəndin qəbristanlığına tək gedərək qəbirlərin birinin yanına hamının gördüyü taxta parçasını yerə çaxmalı idi. Səhər erkən isə kəndin cavanları qəbristanlığa gedərək həmin taxta

parçasının orada olduğunu görərək «əhsən» deyə dağılışırdılar.

Əsrin əvvəlində oğlanlar və kişilər arxalıq adlı uzun ətəkli pencək qeyərdilər. Gecələrin birində növbəti cavan oğlan taxta parçasını qəbrin yanına vurarkən taxtanı arxalığın ətəyinin üstündən vurur və ayağa qalxmaq istədikdə arxalığın yerə sancılmış ətəyi durmağa imkan vermir və cavan oğlan oradaca həlak olur. Səhər erkən kəndin cavanları bu hadisə yerində peşimançılıqla həmin adəti ləğv edirlər.

1932-ci ildə kənd məktəbinin V sinfini bitirdim. Birinci sinifdə müəllimlərim Fərrux Həşimov və Camal Əfəndini həmişə minnətdarlıqla xatırlayıram.

* *
*

XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında əksəriyyət kəndlərdə məktəblər 5 sinifli idi. Bu məktəbləri qurtaranlar yaxın şəhərlərdə olan seminariya və texnikumlarda 5 il də oxuyaraq orta ixtisas təhsil alırdılar. 1927-ci ilin sentyabrında kənd məktəbinin 1-ci sinfinə getdim və 4 ay bizə ərəb əlifbası öyrətdilər. 1928-ci ilin birinci yarısından isə məktəblərdə latın əlifbasını öyrənməyə keçildi.

Şəki müəllimlər seminariyasında təhsil illəri

Şəki seminariyası ətraf kəndlərin cavanlarının təhsilə can atdığı ən hörmətli təhsil ocaqlarından biri idi və bu sətrlərin müəllifi də 1932-ci ildə həmin seminariyaya qəbul olundu.

Seminariyada gündə bir dəfə (günorta çağı) yemək verirdi. İqtisadi vəziyyəti ağır olan tələbələr hər həftənin 6-cı günü dərstdən sonra öz kəndlərinə piyada gedərək istirahət günü axşam bir həftəlik un-çörək və meyvə ilə geriye qayıdırdılar. Bu unu Şəkiddə çörəkçiyə verərək hər gün 200 qr.

çörək alırdılar.

Şəki ilə kəndimizin arası 30-35km-dir və 5 il təhsil dövründə mən bu yolu ən azı 200 dəfə piyada gedib piyada da qayıtmışam.

Şəki müəllimlər seminariyası 1921-ci ildə təşkil edilmişdir. 30-cu illərin əvvəllərində və ortalarında bu seminariyada Seyfi Hüseynov, Mustafa İsmayılov, Qədir Əhmədov, Qurban Abbasov, Musa Hacıyev, Balabəy Əfəndiyev və digər hörmətli təhsil xadimləri – müəllimlər işləmişlər. Bundan əvvəlki illərdə isə həmin seminariyada məşhur maarif xadimi Rəşib bəy Əfəndiyev də müəllimlik etmişdir. İndiki Oğuz rayonunda 20-30-cu illərdə kifayət qədər təcrübəli və nümunəvi müəllimlər işləyirdi: Baba Vahabov, Bilqeyis Həşimova, Cuma Mustafayev, Əbülfət Aslanov, Əhməd Orucov, Fərrux Həşimov, Həmid Əzizov, Həbib Naxçıvanlı, Kərim Kərimov, Məhəmməd Əfəndiyev, Musa Əliyev, Nürəddin Əhmədov, Suleyman Əhmədov, Seyfulla Qocayev, Umar Umarov, Zəhid Əhmədli və digərləri bu sıradan idilər.

30-ci illərdə ölkədə iqtisadi vəziyyət çox ağır idi. Şəhərlərdə işləyənlərə və tələbələrə gündə 400qr qara çörək verirdilər.

Böyük çətinliklərlə olsa da seminariyanı əla qiymətlə qurtaranlardan 15 nəfəri 1937-ci ilin yayında Moskvaya 15 günlüyə ezamiyyətə göndərdilər.

Ömrümün 17-ci yaşında, Şəkiddən başqa heç bir yeri görməyən bir gəncə bu səyahətin təsiri misilsiz oldu. Avtobus ilə Şəkiddən Yevlaxa getdikdə Hacı Kərim Sanılının «Trut qaçaqları» poeməsindəki

*«Ərəşdən Şəkiyə avtobus yolu
Yanları pambıqlı, üzüm, nar kolu»*

sətrləri ilə başlayan poeması yada düşdü və bunları görmək də biz gənclər üçün yenilik idi.

Yevlaxda dəmir yol qatarının vaqonuna minməklə ağcaqanadların amansız hücumlarından canımızı qurtarıb bir qədər dincəldik və səbirsizliklə gözlədiyimiz Bakıya çatdıq. Qısa istirahətdən sonra yenə də qatarla üç sutkaya Moskvaya çatdıq və o zaman Krapotkin küçəsində İnturistin 9 mərtəbəli mehmanxanasının 8-ci mərtəbəsinə lift ilə qalxmaq da bizim üçün böyük bir yenilik idi. Moskvanın məşhur Qızıl Meydanı yerləşdiyimiz mehmanxananın yaxınlığında olduğu üçün oradan hər gün keçirdik. Gözdiyimiz muzeylər, istirahət parkları, zoopark və digər əyləncə yerləri bizim dünya görüşümüze çox böyük təsir bağışladı. Qumlax kəndində 1937-1937-ci illərdəki müəllimlik fəaliyyətində də Moskva səfərinin təsirini həmişə hiss etmişəm.

1939-cu ilin dekabrında hərbi xidmətə çağırıldım.

Hərbi xidmət illəri

İkinci dünya müharibəsi Avropada 1939-cu ilin I sentyabrından davam edirdi. Kənd məktəblərində müəllimlər çatışmadığına görə Sovetlər İttifaqında onların hərbi xidmətə çağırılmasına möhlət verilmişdi. Lakin 1939-cu ilin 30 noyabrında Sovet-Finlyandiya müharibəsi başladığı üçün bu möhlət ləğv edildi və dekabrda hərbi xidmətə çağırıldım. Moskva hərbi dairəsində Zenit artilleriyası hissəsində xidmətə başladım. 51 sayılı diviziyanın ştabı Losino-Ostrovski deyilən şəhərcikdə (sonralar Babuşkin şəhəri adlandı) yerləşirdi. Diviziyanın 176 sayılı alayının (müharibə başladıqdan sonra 1798-ci alay) 2-ci divizionunun 5-ci batareyasında xidmətə başladım. Batareyamız Moskvadan 30 km şimalda Sovyolovsk dəmir yolu xətti üstündə olan Xovrino stansiyasına yaxın düzənlikdə yerləşmişdi.

Almaniya hərbi komandanlığı Finlyandiyaya güclü kömək edirdi və finlərin Mannerheyim müdafiə xəttini dağıtmaq

maq üzrə hərbi əməliyyatlarda Sovet ordusu böyük itgilər verirdi və müharibə uzandı.

Bizim hərbi hissə də həmin müharibə cəbhəsinə göndərmək üçüə hazırlanırdı. Finlandiya ərazisi qışda uzun müddət qar ilə örtüldüyü üçün və əsasən meşəliklərdən ibarət olduğuna görə bizə xizək üstündə hərəkəti öyrətdilər. Ordunun bütün heyəti bir saata 25 km meşə zolağını xizəklə qət etmək üzrə imtahan verməyə başladı. Qış mövsümünə uyğun olaraq ağ xalatda məşq edirdik. Ordu günü olan 23 fevralda (1940) «əskəri and» içdik və hər gün cəbhəyə «yürüş» komandasını gözləyirdik. Lakin martın 12-də Finlandiya ilə sülh müqaviləsi imzalandı.

1941-ci il hərbi sahədə Sovetlər Ölkəsi üçün çox gərgin il idi. Ölkə Almaniya ilə gözlənilən müharibəyə hazırlanırdı. Həmin ilin aprelində Moskva hərbi dairəsində döyüşə hazırlıq üzrə ciddi yoxlama aparıldı. Bu yoxlama zamanı mən top mərmilərinin atılardan sonra fəzada düşməni təyyarəsinin uçduğu hündürlükdə düşməni təyyarəsi ilə görüşməsi üçün mərmnin başındakı siferblatda bərabər rəqəm yığılması əməliyyatına bir səmərələşdirici təklif verdim: o zaman bu əməliyyat iki nəfər tərəfindən dairəvi açar ilə «Puazo» adlı pribordan səs ilə verilən komanda əsasında yerinə yetirilirdi. Bu açarda cəmisi iki dəlik var idi, və bəzən pribordan deyilən rəqəmlər mərmnin siferblatının görünməyən hissəsində olduğundan əməliyyatda çətinlik törədirdi. Mən təklif etdim ki, bu dəliklər dörd olarsa, həmin uyğunsuzluq ləğv edilər. Mənim bu təklifim oradaca yüksək tərkibli komissiya tərəfindən qəbul olundu və bir neçə gündən sonra Moskva hərbi dairəsi komandanı ordu generalı İ.V.Tülenov tərəfindən mən üzərində müvafiq yazı olan qol saati ilə təltif edildim.

Müharibənin başladığı gecə (22 iyun saat 4⁰⁰) bizim 51-ci diviziya Moskvadan 200 km cənubda yerləşən Kosterevo şəhəri yaxınlığındakı Klyazma çayı sahilində məşqlər

keçirdi və şəhər saat 5-də «Həyacan» komandası ilə Moskva-yə qayıtdıq: şəhərə daxil olduqda (şəhər saat 8⁰⁰) küçələrdə olan telefon dirəklərindəki radio aparatlarından eşitdik ki, Almanıyanın faşist ordu hissələri qəflətən müharibəyə başlayaraq geniş miqyasda hücumlarını davam etdirirlər.

Müharibənin ilk ayları Sovet ordusu üçün ağır və uğursuz keçdi. İyul ayının sonunda düşmən Kiyev şəhərinin yaxınlığına çatmışdı.

Müharibənin başlanmasından düz bir ay sonra, iyulun 22-i gecəsi Almanıya təyyarələrinin Moskvaya ilk uçuşu oldu. Moskvaya yaxınlaşa bilən 200 bombaatan təyyarədən iyirmiyə qədəri qırıcı təyyarələrimiz və zenit artilleriyamız tərəfindən vuruldu. Şəhəri gün İ.V.Stalin Moskvanı 22 iyul gecəsi hava hücumundan müdafiə edən bütün ordu hissələrinə təşəkkür elan etdi və bu sənədi mən böyük qürur hissi ilə saxlayıram.

1941-ci ilin noyabr-dekabrı düşmən paytaxt Moskvanın 30 kilometrliyində idi, ağır döyüşlər gedirdi.

1941-ci il 6 noyabr axşamı xüsusi hazırlıq tapşırığı alındı. Lakin səbəbi məlum deyildi.

Şəhəri gün bildik ki, 6 noyabr axşamı Moskvada metronun Mayakovski stansiyasının meydançasında Oktyabr inqilabının 24-cü ildönümünə həsr olunmuş təntənəli iclas olmuşdur və İ.V.Stalin orada məruzə etmişdir.

O biri gün, 7 noyabrda isə yuxarıdan tamamilə gizlədilmiş Qızıl meydanda Sovet ordusunun rəsmi-keçidi (paradı) oldu və paradda iştirak edən bütün ordu hissələri, o cümlədən Sibir diviziyaları birbaşa döyüşə getdilər.

Moskvanın şimalında gedən döyüşlərin birində, dekabrın 3-də azərbaycanlı İsrəfil Məmmədov böyük şücaət göstərdi və ona Sovet İttifaqı qəhrəmanı adı verildilər. Şəhəri gün divizionda bu münasibətlə keçirilmiş siyasi toplantıda mən öz adaşım İsrəfil Məmmədov haqqında fəxrlə çıxış etdim.

Ali Baş Komandan Stalinin əmri ilə Moskvanın müdafiəsi Qərb cəbhəsinə komandan təyin olunmuş ordu generalı G.K.Jukova tapşırıldı və bizim 51-ci diviziya da bu cəbhədə döyüşən 5-ci ordunun tərkibinə daxil edildi. Bizim diviziya aya Moskvanı şimali-qərbdən qorumaq tapşırılmışdı və təyyarə vuran toplarımız eləcə də tank və piyadaya qarşı bir başa atəş açmaq haqqında əmr aldı. Buna uyğun olaraq diviziyamız Klin rayonunda Moskva-Volqa çayı üstündəki körpünü müdafiə etmək haqqında əmr aldı və dekabrın əvvəlində biz 40-50 dərəcə şaxta şəraitində açıq havada həmin körpünün yanında düşmən tankları və piyadası ilə ilk döyüşdə 11 nəfər itgi verdi və biz bunların cəsədlərini Moskva-Kalinin şosse yolu kənarında torpağa tapşırıdık.

1941-ci ilin dekabrının əvvəli müharibənin ən ağır dövrü olmuşdur. Düşmən Moskvanı ələ keçirməklə müharibəni qurtarmaq istəyirdi, hər gün təyyarələrdən üstümüzə minlərlə vərəqələr atırdılar və bu vərəqələrdə yazılmışdı ki, «Stalinin oğlu da bizim tərəfimizə keçmişdir, siz də bu vərəqə ilə (buraxılış kimi) bizim tərəfə keçin, onsuz da müharibəni uduzmuşunuz».

Bu gün böyük iftixar hissi ilə deməyi lazım bilirəm ki, Moskvanın 23 kilometrliyinə çatan düşmənin bu riyakar hərəkətləri alayımızın bütün döyüşçüləri tərəfindən nifrətlə qarşılanırdı.

1942-ci ilin noyabrında Sovet ordusunda komissar institutu (vəzifəsi) ləğv edilərək, əvəzinə komandirin siyasi işlər üzrə müavini təsis edildi. Hərbi komissar vəzifəsi 1918-20-ci illərin Vətəndaş müharibəsi təcrübəsindən götürülmüşdür və «motorlar müharibəsi» olan bu müharibədə özünü doğrultmadı. Ekstremal hallarda ordu hissələrində vahid komandanlıq tələb olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq hərbi hissələrdə partorq (partiya təşkilat katibi) vəzifəsi də təsis edildi və məni alayımızın II divizionunun partorqu təyin etdilər. İşə başlayarkən divizionda 11 nəfər partiya üzvü

var idi.

Fəaliyyət göstərdiyim partorq vəzifəsində ağır şəraitdə gördüyüm işləri yadıma salaraq onu yazmağı lazım bilirəm ki, II dünya müharibəsi illərində Sovet ordusunda mənəvi-siyasi ruh çox yüksək səviyyədə olmuşdur.

Müharibənin davam etdiyi 1418 günün hər bir günü bir ömrə bərabərdir. Bu sətrlərin müəllifinin bu mövzuda yazdığı bir neçə kitab və məqalə həmin məsələyə aiddir¹.

Hərbi xidmətdən müharibə qurtarıqdan üç ay sonra (1945-ci ilin iyulunda) xəstəliyimə görə tərxis edildim və bir həftə qatarla yol gələrək kəndimizə çatdım.

Ehtiyatda olan kapitan rütbəsində zabitəm, üç orden və on yeddi medal ilə təltif edilmişəm.

Müharibədən sonrakı ilk illərdə

Almaniya faşizmi ilə müharibənin qurtarmasından üç ay keçmişdi və əkilmiş taxıl yığılmışdısa da aclıq sanki insanların gözüne çökmüşdü. Kəndimizdə qonşu Xəlil kişinin 5 uşağından üçü 1944-cü ildə acından ölmüşdü. Əsgər ailələrinə ərzaq və geyim sahədə köməklik edilirdisə də, bu vəziyyətə hissedici təsir etmirdi.

Bir ay doğma kənd məktəbində rus dili fənni üzrə müəllim işlədim və oktyabrda (1945) məni rayon partiya komitəsində hərbi şöbə müdiri vəzifəsinə qəbul etdilər, az sonra həmin rayon partiya komitəsinin büro üzvü seçdilər. Görünür, qadr sahəsində də böhran vəziyyəti hökm sürürdü. Bu vəzifədə mənim əsas işim əskər ailələrinə və hərbi xidmətdən qayıtmış müharibə əlillərinə köməyi təşkil etmək-

dən ibarət idi.

1946-cı ilin əvvəlində rayon partiya komitəsinə Bakıdan məktub gəldi ki, noyabrın (1946) əvvəlindən ikiillik Respublika Partiya məktəbi işə başlayacaq və rayon partiya komitələri tərəfindən oraya təhsilə göndərilənlər işlədiyi yerdə aldığı maaş qədər təqaüd alacaqlar. Belə təminat məni təmin edirdi və buna görə də həmin partiya məktəbinə təhsilə göndərilməyə nail oldum.

Respublika partiya məktəbini 1948-ci ilin yayında qurtardım və o zamankı Qasım İsmayılov (indi Goranboy adlanır) rayon partiya komitəsinə ikinci katib vəzifəsinə göndərildim.

Rayon partiya komitələrinə katib vəzifəsinə göndərilənləri Mircəfər Bağirov şəxsən qəbul etdi¹.

Göstərdiyim rayonda üç il işlədim və 1950-ci ildə Ali Pedagoji institutunun qiyabi şöbəsini qurtardım.

Rəhbər partiya işində olduğum üçün İctimai Elmlər Akademiyasına qəbul olunmaq imkanı var idi və Moskvaya 40 səhifəlik (maşinkada yazılmış) mətn göndərdim. Mətnin məzmunu müsbət qiymətləndirildiyi üçün şifahi imtahan vermək üçün Moskvaya dəvət edildim və məni həmin Akademiyaya qəbul etdilər.

Moskvada təhsil illəri

Moskvada İctimai Elmlər Akademiyasında 3 illik təhsil (1951-1954) bir ziyalı kimi yetişməyimdə çox böyük rol oynamışdır. Əvvəla: bu təhsil ocağı Sovetlər İttifaqının ən mötəbər təhsil-elm mərkəzi idi. Oxucuya bildirməyi lazım bilirəm ki, göstərdiyim illərdə İ.V.Stalinin qızı Svetlana da hə-

¹ İsrail İsmayılov. Azərbaycan Moskva uğrunda döyüşlərdə. Bakı, 1991 (rus dilində); Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı. B., 2000.

¹ Bu haqda bax: İsmayılov L.Z. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri. B., 1995. s.88.

min Akademiyada oxumuşdur.

Həmin illərdə İctimai Elmlər Akademiyasında Tacikistan Partiya Komitəsində I katib işləmiş Ş.Taşliyev, Sovet İttifaqı qəhrəmanı məşhur təyyarəçi Maresyev və digərləri də oxumuşlar.

Svetlana Stalina bütün dərslərə gəlirdi və həmişə Tatyana Krupina adlı qadınla (Mərkəzi partiya aparatında Maliyyə-təsərrüfat sektorunun müdiri K.Krupinin qızı) gəlirdi. Svetlana və Tatyana bəzən hətta Akademiyanın yeməkxanasında nahar edərdilər. Bir dəfə mən və şəkili Fərrux Yusubov yeməkxanada, onlarla bir stolda oturaraq kələm dolması yedik və onlara bildirdik ki, kələm dolması (və ondan daha dadlı olan tənək dolması) Azərbaycanın milli xörəyidir.

Nikita Xruşşovun Svetlana Stalina haqqında ədalətsiz və kobud siyasi hərəkətləri haqqında mən 1995-ci ildə nəşr etdirdiyim kitabımda yazmışam¹.

İctimai Elmlər Akademiyası Mərkəzi partiya aparatı nəzdində idi və yalnız ona tabe idi. Akademiyada il yarım ərzində müvafiq nəzəri fənnlərdən yüksək səviyyədə mühazirələri dinlədikdən sonra tarix fənnindən, fəlsəfədən və alman dilindən namizədlik minimumları verdim, sonrakı il yarımda isə aspirant seçdiyi mövzuda kandidatlıq dissertasiyasını yazaraq elmi şurada müdafiə edir və oradaca ona elmlər namizədi diplomu verilir. 1954-cü ilin 22 iyununda (təsədüfə bax, 13 il əvvəl bu günü mən Moskvada müharibənin başlanmasını qarşılamışam) mən dissertasiyanı (beynəlmilləşlik tərbiyəsi mövzusunda) müdafiə etdim.

Moskva həyatı 1940-45-ci illərin hərbi xidmətindən mənə tanış olsa da, Akademiyada təhsil illəri son dərəcə məhsuldar oldu: əvvəla, Akademiyanın professor-müəllim

heyəti ən yüksək tərkibdə idi, burada SSRİ-nin və xarici ölkələrin yüksək partiya rəhbərliyi nümayəndələri ilə tez-tez görüşlər keçirilirdi. Akademiyada akademik-filosof Q.Aleksandrov, tarixçi akademik Pankratova, akademik Tarle, akademik Neçkina və digərlərinin mühazirələri böyük maraq doğururdu.

Təşkil edilmiş musiqi lektoriyasında dünya opera sənətinin inciləri haqqında həftədə bir dəfə mühazirələr və təmaşalar təşkil edilirdi və bunları dinləmək mənim dünya görüşümə güclü təsir etdi.

Bakı Ali Partiya Məktəbində yeddi il

Təhsildən Bakıya iyulda (1954) qayıtdıqda Partiya Mərkəzi Komitəsində bildirdilər ki, məzuniyyətdən qayıdaraq avqustun əvvəlindən respublika Partiya məktəbində işə başlamalıyam (həmin məktəbin direktoru və onun tədris işləri üzrə müavini eyni zamanda işdən azad edilmişdilər. Məktəbə müvəqqəti rektorluq işə Xalq Təsərrüfatı institutunun rektoru Xurşud Məmmədova tapşırılmışdı). Beləliklə avqustun 1-dən təkbaşına işə başladım. Üç ay sonra Xurşud Məmmədov Naxçıvana rəhbər partiya işinə göndərildi, və bu sətrlərin müəllifini Partiya məktəbinə direktor təyin etdilər.

Əvvəlki illər (1946-48) ikiillik partiya məktəbində təhsil almağım bu yeni işdə mənə kömək etdi.

Partiya məktəbində təhsil alanların hamısı rəhbər partiya-sovet vəzifələrindən gəlmiş yaşlı şəxslər olduğu üçün bunları tədrisdə intizama tabe etdirmək çətin iş idi. Bunu nəzərə alaraq sentyabrın 1-dən başlayaraq dərslərin başlanması ərafəsi hər gün məktəbdə olur və sadəcə olaraq dərslər gecikənlərə (heç bir söz deməyərək) nəzər-diqqət edir və jurnallarda yoxlama aparılmasına nəzarət edirdim. Bu ciddi nəzarət öz nəticəsini verdi və təhsildə möhkəm intizam yarada

¹ İsmayılov İ.Z. Azərbaycanın XX əsrdə dövlətçilik siyasəti məsələləri. B., 1995, s.74-76.

bildim.

1955-ci ildə Partiya məktəbi 4 illik Ali Partiya məktəbi statusu aldı. Məktəbə rayon partiya komitələri tərəfindən göndərilən namizədlər Mərkəzi partiya komitəsinin 3 nəfərdən ibarət xüsusi komissiyasında (mərkəzi komitənin II katibi, təşkilat şöbəsinin müdiri, Ali partiya məktəbinin direktoru) müsahibə yolu ilə yoxlanılır və iki fəndən (partiya tarixi və Azərbaycan (və ya rus) dilindən) imtahana buraxılırdı. Komissiyanın imtahana buraxdığı və imtahanlardan yüksək qiymət alan şəxslər Mərkəzi partiya aparatının qərarı ilə Ali Partiya məktəbinin müdavimləri kimi təsdiq edilirdi. 1955-59-cu illərdə Bakı Ali Partiya məktəbində hər il təxminən 100 nəfər Azərbaycandan təhsilə qəbul olunurdu. Bundan əlavə, Bolqarıstandan 10 nəfər türk, Gürcüstan və Ermənistanın hərəsindən isə 5-10 nəfər (əksəriyyəti azərbaycanlılar) ali təhsil alırdılar.

Ali partiya məktəbində Cənubi Azərbaycandan əsasən 1945-46-cı illərdə Azərbaycana pənah gətirmiş azərbaycanlı demokrat ziyalıları üçün hər il xüsusi fakültədə 50-60 nəfər təhsil alırdı. Demək olar ki, Cənubi Azərbaycandan gəlmiş demokrat ziyalıların 90-95% Bakı Ali partiya məktəbini qurtardılar və öz təşkilatlarında və digər yerlərdə işə göndərildilər.

1960-61-ci dər ilində məlum oldu ki, bütün Sovetlər İttifaqı üzrə Ali partiya təhsili sistemində islahat aparılır. Ali partiya məktəbləri əvəzinə ikillik ixtisası təkmilləşdirmə məktəbləri və qısa müddətli kurslar sistemi saxlanıldı.

Deputat körpüsü

1959-cu ildə Respublikanın Tovuz rayonunun Qəribli seçki dairəsindən Azərbaycan SSR ali sovetinə (V çağırış) deputat seçildim. Seçicilərimlə ilk görüşdə mənə verilən

tapşırıqlardan biri Qəribli kəndinin ortasından keçən çayın üzərindən asma («kanat») körpü çəkmək idi. Belə ki, çaya sel gəldikdə məktəb şagirdlərinin yarısı dərso gedə bilmirdilər.

Respublika əhəmiyyətli tədbir olmadığı üçün bu körpünün tikilməsini dövlət planına daxil etmək qeyri mümkün idi.

Deputatlığa görə aldığım aylıq vəsait hesabına (500 rub.) iki böyük mağara metal trost alaraq dəmir yolu ilə Tovuz rayonuna göndərdim və növbəti gedişimdə körpünün inşasına başlandı. Bir neçə aydan sonra çayın iki sahilini birləşdirən asma körpünün açılışına mənə də dəvət etdilər. Seçicilərimlə bu görüşümdə Tovuzun tanınmış aşığı İmran və aşiq Əmrah deputatın gəlişinə qoşduqları «Xoş gəlmisən deputatımız» mahnısını məharətlə ifa etdilər. Sonrakı illərdə həmin aşığırla Bakıda dəfələrlə görüşmüş və arzu etdikləri xahişlər üzrə onlara kömək etmişəm.

Mənə məlumdur ki, həmin körpü Qərilibdə indi də «deputat körpüsü» adlanır.

İndiki Milli Məclisin deputatları tərəfindən belə xeyirxah işlər görülməsini arzu edirəm.

Dövlət Neft Akademiyasında 40 il

«Ömrünün əsas hissəsini bu mötəbər təhsil ocağında keçirmiş və bir neçə nəsil mühəndis, neftçi, yaxud sənayenin başqa sahələri üçün mütəxəssislər hazırlamış insanlar böyük hörmətə layiqdir...»

HEYDƏR ƏLİYEV

Bu sətirlərin müəllifi ömrünün tən yarısını, 40 ilini indiki Dövlət Neft Akademiyasında (əvvəllər Neft və Kimya

institutu adlanırdı) işləmişdir və indi də işləyir. Hesab edirəm ki, ömrümün bu dövründə də respublikanın siyasi həyatı ilə tanışlıq oxucu üçün maraqlı olar.

1959-cu ilin yayında Azərbaycan partiya təşkilatının rəhbərliyi dəyişdirildi. İmam Daşdəmir oğlu Mustafayevin əvəzinə Respublika partiya təşkilatının I katibi vəzifəsinə partiya rəhbərliyinin (Moskva) təklifi ilə Vəli Yusif oğlu Axundov seçildi.

SSRİ rəhbərliyində hakim mövqeləri tutan Nikita Xruşşov və Anastas Mikoyan (SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri) birliyinin təklifi ilə edilmiş bu siyasi rəhbərlik dəyişməsi bununla qurtarmadı: Azərbaycanın Partiya işlərinə nəzarəti gücləndirmək üçün Moskvadan Vladimir Semiçastni II katib göndərildi və geniş miqyasda kadr dəyişməsinə başlandı.

Bu sərhlərin müəllifi Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya institutunun partiya tarixi kafedrasına dosent vəzifəsinə işə göndərildi.

Göstərilən dövrdə Neft və Kimya institutu Respublikada və SSRİ-də ən hörmətli ali məktəblərdən biri idi. Onu demək kifayətdir ki, 60-70-ci illərdə bu institutda 100-ə yaxın xarici ölkədən tələbələr təhsil alırdılar. İnstitut 1992-ci ilin martında Dövlət Neft Akademiyası adına layiq görülmüşdür.

Doktorluq dissertasiyası üzərində elmi işimi qurtardım, 1968-ci ilin sonunda müdafiə etdim, həmin ilin avqustunda kafedra müdiri seçildim.

Bu gün qürur hissi ilə deməyi lazım bilirəm ki, həyatımın bu ağır illərində (1961-68) mən sınımadım (məni sındıra bilmədilər). Deməliyəm ki, rəhbər vəzifələrdən azad edilən bəzi şəxslər işə tab gətirməyərək, tez sındılar. Belə vəzifə düşgünlüyü işə faciədir.

Dövlət Neft Akademiyasında 21 il kafedra müdiri və 5 il partiya komitəsi katibi vəzifələrində işləmişəm.

Partiya komitəsi katibi vəzifəsi Azərbaycan partiya təşkilatı bürosunun namenklaturası olduğuna görə bu vəzifəyə namizədi o zaman Azərbaycana rəhbərlik edən Heydər Əliyev 1981-ci ilin noyabrında qəbul etdi.

Oxucuya bildirmək istəyirəm ki, sovet üsul-idarəsi dövründə Azərbaycana başçılıq etmiş 5 nəfərin rəhbərliyi dövrü (M.C.Bağirov, İman Mustafayev, Vəli Axundov, Heydər Əliyev, Kamran Bağirov) məsul partiya vəzifələrində işləmişəm və bu şəxslərlə şəxsi görüşlərim olmuşdur. Deməliyəm ki, bütün bunlar içərisində Heydər Əliyevin təşkilatçılıq bacarığı üçün əsas əlamət ondan ibarətdir ki, bütün məsələlərə o, eyni dərəcədə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu sətirlərin müəllifini partiya komitəsi katibi vəzifəsinə təsdiqi üçün qəbul edərkən H.Əliyevin ona verdiyi suallardan biri bu oldu: «Hakim nəzəriyyəyə görə insanların elm və mədəniyyət sahəsində bilikləri artdıqca onların şüur və əxlaqları da yüksəlməlidir. Belə isə, ali məktəblərdə bəzi müəllimlərin rüşvət almalarını nə ilə izah etmək olar?». Oxucu hiss edir ki, bu suala cavab vermək o qədər də asan deyil. Bu sətirlərin müəllifinin cavabı belə oldu: xoşbəxtlikdən mənim işlədiyim institutda dediyiniz məsələ üzrə vəziyyət yaxşıdır (hesab edirəm ki, hər hansı digər cavab onu qane etməyəcək idi) və bununla da söhbətin istiqaməti dəyişildi.

Beləliklə, indiki Neft Akademiyasında 5 il (1982-1986-cı illər) partiya komitəsi katibi vəzifəsində işlədim və həmin vəzifədən öz xahişim ilə getdim və yalnız kafedra müdiri vəzifəsində qaldım (partiya komitəsi katibi işlədiyim dövrdə kafedra müdiri vəzifəsini 0,5 ştat maaş ilə ifa edirdim).

Dövlət Neft Akademiyasında işlədiyim 40 ildə 2 dəfə dövlət ordeni ilə təltif edilmişəm, mənə Respublikanın əməkdar təbliğatçısı adı verilmişdir, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fəxri fərmanı ilə 2 dəfə təltif edilmişəm.

Göstərilən dövr elmi fəaliyyətim üzrə də məhsuldar olmuşdur. Bu illərdə Misirdə, Mərkəzi Afrika respublika-

sında, Konqoda, Almaniyada, Türkiyədə, Yuqoslaviyada, Bolqarıstanda elmi və işgüzar məzuniyyətlərdə olmuş, elmi məruzələrlə çıxışlar etmişəm.

Ömrünün 80 ili ərzində 40 kitab və kitabça yazaraq çap etdirmişəm.

2000-ci ilin 28 yanvarında Amerika Bioqrafiya institutunun Prezidenti cənab J.M.Evansdan aşağıdakı məzmununda məktub aldım: «Hörmətli cənab İsmayılov. Amerika Bioqrafiya institutunun «Hall mark-2000» xatirə şərəf medalı üçün Sizin namizədliyinizi bəyan etmək mənim üçün xoşdur... Humanitar və professional nailiyyətlərə görə Siz institutu-muza işlərinizi təklif etmişiniz. Siz namizədlik üçün seçilmiş namizədlərdən birisiniz...»

2001-ci ilin 5 yanvarında prezident J.M.Evans bu sətr-lərin müəllifinə göndərdiyi məktubunda yazmışdı: «2000-ci ilin adamı fəxri adı almağınızın təsdiq edildiyini elan etmək mənə xoşdur. Sizin ümumi nailiyyətlərinizi və cəmiyyətə töhfələrinizi nəzərə alaraq Amerika Bioqrafiya institutunun beynəlxalq araşdırmalar departamenti Sizin namizədliyinizi təsdiq etməyi qərara almışdır. Bizim siyahı üzrə belə şəxslə-ri bütün dünyada təbliğ etmək bizə xoşdur...». (Bu 2 mək-tub və digər yazışmalar müəllifin evində şəxsi arxivindədir).

Neft Akademiyasında fəaliyyətim dövrü mənim üçün əsas əlamətdar hadisələrdən biri - 2000-ci ilin 14 dekabrında Müstəqil Azərbaycan respublikasının yüksək mükafatı - «Şöhrət» ordeni ilə təltif edilməyim oldu.

Daha bir məsələ haqqında: bu günlərdə «Azərbaycanın siyasi partiyaları» haqqında mühazirə oxuyarkən bir tələbə mənə sual verdi ki, «Müəllim, bəs Siz indi hansı partiyanın üzvüsünüz?». Mən bu suala belə cavab verdim: 50 il kom-munist partiyasının üzvü olmuşam. 1990-cı ildən sonra mə-nə üç partiyadan rəhbər şəxslər onların partiyalarına daxil olmaq haqqında müraciət etmişlər, mən yaşımə görə bunla-rın heç birinin təklifini qəbul etməmişəm və indi heç bir par-

tiyanın üzvü deyiləm.

Nəhayət, bir nəzəri məsələ haqqında. Mətbuatda ara-sıra yazılır ki, «XXI əsr türk əsri olacaqdır». Hesab edirəm ki, belə yazılar dünya türklərində bizə lazım olmayan ar-xayınçılıq yaratmaqla yanaşı, xaçpərəstlərdə türklərə qarşı nifrət oyadar və nifrəti gücləndirər. Buna görə də belə «və-tənpərvərlik» təbliğatının zərərli olması tamamilə aydındır.

Müasir dövrdə milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin tərkib hissəsi olan hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin geniş miqyas-da təbliğinə böyük ehtiyac duyulur. Bu işdə II dünya müha-ribəsi iştirakçıları olan veteranların ordumuzun gəncləri ilə görüşləri son dərəcə gərəklidir. Bu görüşlərdəki çıxışlar azərbaycanlı generalların və zabitlərin, döyüşçülərin hərbi sərkərdəlik və döyüş nümunələrinə, Böyük vətən müharibə-si illərində yaradılmış milli diviziyalarımızın döyüş yoluna həsr olunsə daha təsirli olar.

VI. MÜƏLLİFİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ XATİRƏ ŞERLƏRİ

AZƏRBAYCANIN MÜHARİBƏ VETERANLARI*

Azəri elinin veteranları
Sizə həsr edirəm bu sətirləri
Qırx birdə başlanan hər b fədailəri
Savaşda bərkişən cəngavərləri

Baharın sonunda dava başlandı
Dörd il sonra qələbə qarşılandı
Min dörd yüz on səkkiz günün hər biri
Həyatınızda oldu imtahan günləri

Cəbhəyə altı yüz əlli min getdi
Vətənə bunların yarısı qayıtdı
Cavanlıq illəri keçdi çox çətin
Ağır savaşlarda oldunuz mətin.

Çalağan xislətli faşist ordusu
Əvvəllər taladı eli-obanı
İldırım surəti arxada qaldı
İlk zərbəni Moskva altında aldı.

Darama çəkilmiş əsəbləriniz
Qələbə əzminə rahatlıq tapdı
Uğurlu döyüşlər getdikcə artdı
Yağı düşmənin yuvasına çatdı

Elləri düşməndən azad etdiniz,
Xilaskar adınız geniş yayıldı.
Cahan savaşının son atəşini
Qərbdə də, Şərqdə də siz söndürdünüz.

Əzablı yolları müharibənin
Sizi qorxutmadı və sarsıtmadı
Əqidə saflığı sizə yar oldu
Bir də ki, cəbhənin qan qardaşlığı.

Fasilə olduqda ağır döyüşdə
Vətəni məktubla rahat etdiniz
Almış yaraları gizlədərək siz
İradə mətinliyi göstərdiniz.

Gündoğan ölkənin şən oğulları
Cavadxan və Koroğlu nəvələri
Səngərdə keçilən hər savaş ilə
Təkrar etdiniz siz döyüş hünəri.

Gərgin döyüşlərin xatirələri
Gənclər üçün olmuş dillər əzbəri
Savaş günlərinin qəhrəmanları
Sizə ilham verir indi hər biri.

Hünər göstərərək hər bir döyüşdə
Hiyləgər düşməni siz məhv etdiniz
Döşlərdə parlayan ordenləriniz
Oldu qürurunuz və xatirəniz.

Xilaskar ordunun şən əsgərləri
Döyüş meydanında şöhrətləndiniz
Bəşəriyyəti bələdan xilas edərək
Əsrin xilaskarı adını aldınız.

* Şərin hər bir bəndi Azərbaycan əlifbasının sıra ilə bir hərfi ilə başlanır.

Xalqları* zülmətdən azad edərək
Qazandınız onların sevgisini
Bu yalnız qələbə yox, böyük şücaət
Tarix qarşısında misilsiz xidmət

İsrafil Məmmədov ilk qəhrəmanımız
Ondan da cəngavər cəsur Ziyamız
Peşəkar general Aslanov Həzi
Oldular ellərdə dillər əzbəri.

Jandarmı olaraq azad xalqların
Faşist xəbisləri bədnam oldular
Milyon şəhid qanma bais olaraq
Sonda yuvalarında boğuldular.

Kamillik məktəbi keçib cəbhədə
Vətənə qayıtdı şən veteranlar
Şərəfinizə yazıldı kitablar
Oxunur mahnılarda həzin xitablar.

Qələbə olmazdı neft olmasaydı
Azərbaycan neftin əsas məskanı
Azəri elinin bu yanacağı
Oldu qələbənin adsız dastanı.

Laləzar vətənin oğullarının
Xidmətləri unudulmayacaq
Torpağa tapşırılan şəhidlərin
Xatirələri əbədi yaşayacaq.

Mətin döyüşçülər getdikcə artdı
Qəhrəmanlar yüz əlliye çatdı*
Məfkurə saflığı sizə yar oldu
Mənfur düşmən yuvasında xar oldu.

Nəsihəti ata və anaların
Sizin üçün oldu hünər meyyarı
Doğmaların xoş niyyət, arzuları
Döyüşlərdə oldu bəxtin açarı.

Odlar yürdü Azəri oğulları
Müzəffər döyüşdə ad qazandılar
Milli diviziyalar döyüşlərdə
Müqəddəs bayrağa sadıq qaldılar.

Ömrün oğlan çağı keçdi savaşa
Qəhrəman oldunuz çox cavan yaşda
Səngərdə verilən ağır imtahan
Ruh verir veterana ahıl yaşda.

Piyada, topatan və təyyarəçi
Pələngtək döyüşdə ad qazandılar
Fədakar xalqının adına layiq
Savaşın sonunda qiymət aldılar.

Rəşadət göstərdiz siz döyüşlərdə
Tankda, təyyarədə, topda, savaşa
Azəri adını siz ucaltdınız
Vətəni dünyaya siz tanıtdınız.

* "İ" və eləcə də "g" hərfləri ilə Azərbaycan dilində söz başlanmadığı üçün növbəti bənd əvvəlki hərflə başlanır.

* 1941-45-ci illər müharibəsində Azərbaycandan gedənlərdən 123 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını, 34 nəfər isə "Şöhrət" ordeninin hər üç dərəcəsini almışdır.

Səngərdən sonrakı illərdə də siz
Əmək cəbhəsinin fədakarları
Çoxunuz keçmisiz yeddi onluğu
Qarşıda uzun ömr qəhrəmanlığı.

Şanlı döyüşlərin qəhrəmanları
Bu günün sayılan şən ahılları
Prezident qanunu ilə himayələnən
Dünya savaşının veteranları.

Təhlükə anları itkisiz olmur
Savaşda hər zəfər böyük qələbə
Şəhidlər sayılır şanla, şöhrətlə
Onlar anılırlar daim hörmətlə.

Uzaq ölkələrin cürbəcürlüyü
Sizi aldatmadı, valeh etmədi
Vətəni həsrətlə arzuladınız
Vətəndə hörmətlə qarşılandınız.

Üzbəüz olarkən yağı düşmənlə
Fələyin köməyi sizə yar oldu
Birdə ki, vətənə ülvü məhəbbət
Savaş yolunuzda bəxtiniz oldu.

Vaxtsız ağardı qara saçlarınız
Lakin buna da bir bəraət vardı
Cavankən aldınız xilaskar adı
Bu adla ucaldı veteran adı.

Yuxusuz gecələr nələr çəkdiniz
Yabançı ellərdə siz döyüşərkən
Orada aldınız son yaraları
Bunların mülhəmi Vətənə qaldı.

Zəfərlər qələbəni şərəfli etdi
Sağlam iradə siz bərkətdi
Ömrünüzün bu müdrik çağında
Veteran adını hörmətli etdi.

Veteran haqqında qanun müqəddəs
Ona əməl etməlidir hər bir kəs
Bu tələb deyil, vicdan meyyarıdır
Qayğının ünvanı veteranlardır.

May 2001.

VETERANLIQ ŞƏRƏFİ

*1941-45-ci illər
müharibəsi veteranlarına*

Cavanlıq dövründə cəbhə həyatı
Sizi sınağa çəkərək qəhrəman etdi
Çox tez anladınız kişilik nədir
Təmənnasız, ağayana kişilik.

İnsanlığın pak amalı budur ki,
Sözün də saf, əməlin də düz ola
Qeyrət, namus təkcə dildə qalmaya
Kişiliyin meyarına çevrilə.

Veterana lovğalanmaq xas deyil
Bəzən hətta buna olsa da haqqı
Cavanlara məsləhətçi veteran
Müdrikliyə meyillidir veteran.

Veteran adının şərəfini biz
Son əlli beş ildə hiss etməkdəyik
Əqidə saflığı cavan saxlamış
Ömrümüzün qışı yaxınlaşsa da.

May 2001.

OĞUZ RAYONU HAQQINDA MAHNI*

Sağında Qəbələ, solunda Şəki
Durmusan ortada qəhrəman təki
Qafqaz dağlarının ətəyi səki
Səkidə yerləşən Oğuzdur, Oğuz.

Oğuz bir diyardır, suları sərin
Meyvələri şirin, havası sərin,
Bağları bəhrəli, dağları sərin
Bu diyarın adı Oğuzdur, Oğuz.

Kəndləri abaddır, insanları şən
Meşələri göm-göy, tarlası düzən
Bu xoş mənzərəni görər hər gəzən
Bu diyarın adı Oğuzdur, Oğuz.

Baharı gözəldir, payızı gözəl
Çəmənliyi şəhli, bulağı gözəl
Qırqovul, kəkliyi, təkəsi gözəl
Bu diyarın adı Oğuzdur, Oğuz.

Üstündə Şah dağı, çəmənində gül
Tarlası taxıllı, doludur sünbül
Geniş baxçalarda şığıyır bülbül
Bu diyarın adı Oğuzdur, Oğuz.

* Müəllif Oğuz rayonunda dünyaya göz açmışdır.

TƏMİZ AD

Oxucu, inan ki, doğru sözumdür
Rüşvət almamışam və verməmişəm.
Bundan bəzən hətta ziyan çəkmişəm
Lakin qazandığım olub, təmiz ad.

Mənim bu sözlərim lovğalıq deyil
İnsan olan şəxsin keyfiyyətidir.
Şərəfsiz dəllalla müqayisədə
İnsanı ucaldar nurlu təmiz ad.

Hacı Zeynal Abdin varlı olubdur
Lakin qazandığı halal olubdur.
Öz millətinə ata olubdur
Ən böyük nemətdir, təmiz ad.

Millət millət olar mübariz olsa
Namuslar qorunar insanlıq olsa
İnsanlıq yüksələr halallıq olsa
İnsana şöhrətdir nurlu təmiz ad.

İsrafil, qürurlusan təmiz adınla
Çap etdirdiyin qırx kitabınla
Onlar oxunursa, sən yaşayırsan
Təmiz adınlasa sən tanınırsan.

ŞƏHİD LEYTENANT TAPDIQ İSMAYILOVUN XATİRƏSİNƏ

Əmim Əhməd kişi, əmdostum Gülşən
Yeddi övlad ilə oldular çox şən
Bunlardan ilk dördü qızlar dalbadal
Tanrıya nəzirlə beşinci oğul.

Həsərlə tapılmış Tapdıq adlandı
Lakin sonra yenə iki qız oldu
Ağır xəstə Ata etmişdi niyyət
Oğul toyun görmək olaydı qismət.

Yağı düşməni soxulmuşdu Qafqaza
Tapdıq da döyüşə könüllü getdi,
Xəstə ata dünyasını tərk etdi
Anadan gizləndi şəhid xəbəri.

Çox gözlədi oğul yolunu ana
Dözmədi dərddə, söndü yana-yana
Altı bacı gündən-günə saraldı
İndiyə onlardan ikisi qaldı.

Ana qəbri üstündə yazı bildirir:
«Oğul həsrətinə dözməyən Ana»
Oğulun qəbrinin yeri bilinmir,
Tanrı duasındadır Ana və bala.

MÜNƏVVƏR BACIMIN XATİRƏSİNƏ

*İnsanı dərd əyər, vallah, yaş əyməz,
Bacının əvəzin heç kimsə verməz.*

Bacımın dəfnindən altı ay keçir
Gəlmişəm bu yerlər mənə nə deyir
– «Bacın məkanını dəyişib», deyir
Tanış yerlər məni qurd kimi yeyir.

Adətdir, məzarlıq qərbdə salınar,
Bizim bu kənddə də belə ediblər,
Çünki gündoğan, şərq, həyat rəmzisə
Günbatan, qərb, sükut rəmzidir.

Əziz bacım, səkkiz övlad anası
Dörd oğul və dörd qızıdır balası.
Sağlığında Rafiqini itirdi
Qalanları boya-başa yetirdi.

Dörd yaş məndən kiçik
Münəvvər bacım,
Dünyasın dəyişib, məni tək qoydu.
Firqətin vaxtını bilirmiş kimi
Atamın adını nəvəyə qoydu.

Atamı itirdim yeddi yaşımda
Gülzar ananisa səksən beşində
Nəsildən qalmışdı Münəvvər bacım
Onu da itirdim ahıl yaşımda.

Bayan kəndi, iyul 1999.

DOĞMALARIN XATİRƏSİ

Nurani sifətli Zakir atamı
Uşaqkən itirdim, yeddi yaşımda
Altmış dörd il ömür sürdü bu Ata
Cəmi bir gün oldu yataq başında.

Səksən beş il ömür sürdü Anamız
Nuri-mələk olan Gülzar anamız.
İki yetimi ilə qalan bu Ana
Bizə həyat verdi, özü yana-yana.

Taledən qismətim,
Münəvvər bacım
Mənə dayaq olan yeganə bacım.
O da köçdü, dünyasını dəyişdi
Məni qabaqladı, nədir olacam?

Üçünü itirdim, lakin təsəllim
Üç övladım, üç də nəvəm, əzizim!
Əbədiyyətə köçdü ömür yoldaşım
Bu ahıl yaşımda, bəs kim sirdaşım?

Ey yaradan yeri, göyü, canlı
Yer üzünün məxluqunu, hamını
Bu məxluqdan biri kimi, sən mənə
Dar günümdə dayaq ol və dözüm ver.

May 2001.

HƏYATIN MƏNASI

*Ömrün səksən ili arxada ikən
Həyatın mənasın anlaya bildim.*

İnsanlar həyatın yolçularıdır,
Bu yol həm yoxuşlu, həm də enişgən
Bir də ki, müdrik atalar demişkən,
Yolun oraya ki, haraya niyyət.

İlahi, adi bir bəndən olan mən
Nə qədər ağırılı yollar keçmişəm.
Bu yolların hökmün verən sən
Əzabın, fərəhin suyun içən mən.

Ömrün də dərd fəslı olurmuş, inan
Onun yollarında uğur və tikan
Gənclik ömrümüzün şən baharıdır.
Qocalıqsa onun xəzan çağıdır.

Ömrün bu yolunu mən də keçmişəm
Özümdən kamilə qiblə etmişəm
Kimsəsiz zəifə kömək etmişəm.
Şöhrət düşgününə nifrət etmişəm

Halallıq arzusu bəşərtək qədimi
Müdrik sözlər deyib dahi Nizami:
«Dəmiri ayna tək parlardan insan
Pası silməlidir öz vicdanından»

Nə qədər bədbəxdir paxıl insanlar
Şöhrət dilənçisi ac göz insanlar
Halallıq bilməyən namərd insanlar
Saçı ağarsa da bədbəxt insanlar

Hər ağ saç qocaya ağsaqqal demə
Ağsaqqal üzündə nurluluq gərək
Səbəbini dürrüst bilməsəkdə biz
Nurəni şəxslərə az rast gəlirik

Həyatın mənası halallıqdadır
Hörmət və təmiz ad qazanmaqdadır
Namusu, şərəfi qorumaqdadır
Özündən sonraya iz qoymaqdadır.

XIV fəsil

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNDƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ İNKİŞAFDADIR

(nəticə əvəzi)

XX yüzillikdə Azərbaycan xalqı çox böyük bir mədəni quruculuq dövrü keçmişdir: XX əsrin əvvəlində Azərbaycan xalqının mütləq əksəriyyəti savadsız idi, və 80-90 yaşlar arasında olan vətəndaşlarımız bunun şahididirlər ki, 20-ci illərdə əhalinin böyük hissəsi hər hansı bir sənədə imza atmaq bizim olduqda həmin sənədə kimyəvi qələmlə boyanmış barmaqlarını basardılar. Siyasi mədəniyyətin əsas göstəricilərindən biri olan savadsızlığın ləğvi 30-cu illərin ortalarında əsasən həll edildi.

Xalqın siyasi mədəniyyətinin digər mühüm bir göstəricisi onun siyasi təhsillidir. Keçən əsrdə müvafiq hüquqi sənədlərin və qanunların qəbul edilməsi, siyasi təbliğat və mətbuat vasitəsilə bunların təbliği həmin sahədə də uğurlar qazanılmasına imkan verdi.

Cəmiyyətdə qadın azadlığı və hüquqlarının qorunması siyasi mədəniyyət ilə bilavasitə əlaqədar olan bir problemdir və Şərqdə mühüm xüsusiyyətləri olan bu sahədə də XX əsrdə Azərbaycan xalqı böyük nailiyyətlər əldə etmişdir.

Xalqın siyasi mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsinə vətəndaşların öz hüquqlarını dərindən bilmələri və bu hü-

quqlar pozulduqda qeyri hüquqi yollarla yox, qanuni yolla pozulmuş hüquqları bərpa etmək bacarığı təşkil edir. Bu bacarıq olmadıqda isə insanlar müxtəlif qeyri qanuni yollara əl atmağa məcbur olurlar. İnsan hüquqlarının pozulmasının daha iyrənc forması isə rüşvət vermə və alma hallarını törədir.

İndi dünyanın bəlkə də əksəriyyət ölkələrində müşahidə edilən rüşvətxorluq o qədər çirkin bir səviyyədə və həcmdə yayılıb ki, onunla mübarizə haqqında hər bir ölkədə konkret tədbirlər görməkdən başqa digər bir çıxış yolu yoxdur.

Hüquq mühafizə orqanlarının vaxtaşırı verdikləri məlumatlardan bu nəticə çıxır ki, rüşvət alma və rüşvət vermə hallarının səbəbləri, bu iyrənc halları törədən şərait və mühit hələ də dərindən öyrənilməmişdir.

Belə vəziyyətin səbəblərini izah etmək üçün 30-cu illərin sonlarına aid müəllifin öz fəaliyyətində müşahidə etdiyi və rast gəldiyi iki hadisəni yada salmaq yerinə düşər: 1938-ci ilin sentyabrın 1-dən yeddi illik məktəbdə direktor vəzifəsində işləməyə başlamışdım. Həmin dövrdə kənd məktəbləri müəllimlərinə maaşdan əlavə yerli sovetlərin büdcələri hesabına yanacaq (odun) pulu verirdilər. Sentyabrın sonunda məktəbdə işləyən bütün müəllimlərin siyahısını kənd sovetinə göndərdim ki, onlara verilməli olan cədvəli təsdiq etsin ki, bu məbləği (yanacaq pulu) bankdan ala bilək. Kənd sovetinə göndərdiyim şəxs əliboş qayıdaraq mənə dedi ki, kənd soveti sədri məktəb direktorunun özünün gəlməsini xahiş etdi. Bu ilk görüşdə kənd soveti sədri mənə bu sözləri dedi: «Mən böyük ailə sahibiyəm. Burada isə maaş çox azdır. Məni bu vəzifəyə təyin edəndə Rayon İcraiyyə Komitəsində dedilər ki, hansı sənədə bir möhür vurursansa, əvəzində müəyyən məbləğ alarsan və ailəni dolandırarsan». Belə bir qanunsuz göstərişin verilməsinə inanmaq çox çətindir. Görünür bu sözlər rüşvət almağa başlayanın «özünə

bəraət» tezisi idi.

Oxucu hiss edir ki, burada söhbət mənim kənd soveti sədrinə kiçik bir məbləğ verib-verməməyindən getmir (əlbəttə mən bu məbləği vermədim və direktor-müəllim kimi onu başa saldım).

İkinci hadisə 1939-cu ildə olmuşdur. Həmin il mən hərbi xidmətə çağırılmalı idim. Lakin kənd məktəblərində müəllimlər çatışmadığı üçün onların hərbi xidmətə çağırılmalarına müvəqqəti «bron» verilmişdi. Beynəlxalq vəziyyətin gərginliyi artdığı üçün kənd məktəbləri müəllimlərini də hərbi xidmətə çağırmağa başladılar. 1939-cu il noyabrın sonunda başlanan Sovet-Finlandiya müharibəsi bu «bron»u təməmilə ləğv etdi.

1939-cu ilin sentyabr ayı maaşını aldıqda ailəmizdə qərara gəldik ki, bu pulla ailəmiz üçün illik taxıl alaıq. Oktyabr ayının maaşını isə Anama xırda xərclər üçün verdim. Noyabr ayının ortalarında hiss etdim ki, Anamın pula ehtiyacı vardır. Səbəbini soruşduqda Anam dedi ki, oktyabr ayının maaşını əmin rayon hərbi komissarına verərək, səni bir aylığa əskərə çağırılmaqdan saxladıbdır. Həmin dövrdə rayonda hərbi komisar Paşayev soyadlı birisi idi. Təbii ki, mən bu hərəkəti pislədim və dekabrın ortalarında (1939) hərbi xidmətə getdim.

Hər bir oxucu yazdığım bu kiçik iki əhvalata cürbəcür münasibət göstərə bilər. Mənim məqsədim isə rüşvəti törədən şəraiti şərh etmək və belə halların səbəbini izah etməkdir.

Göründüyü kimi rüşvət alınması və verilməsi üçün konkret şərait yaranır və rüşvətin alınıb-alınmaması həmin şəxslərin siyasi keyfiyyətindən asılıdır. Göstərdiyim hər iki halda rüşvəti dövlət idarəsinin məmuru və ya onun əlaltıları tələb etmişlər. Lakin bəzi hallarda qeyri qanuni yolla pul qazanaraq harınlamış vətəndaşlar hər hansı bir işi sahmana salmaq üçün cibi dolu pulumun bir hissəsini rüşvətxor mə-

mura verməklə çox asanlıqla istədiyinə nail olur.

Beləliklə rüşvətxorluğun yayılmasında dövlət məmur-ları, həm də vətəndaşlar günahkardırlar.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən (1991) sonra Milli qanunvericilik sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Məhkəmə sistemində edilən dəyişikliklər, hakimlərin prezident tərəfindən əsdiq edilməsi, Respublikanın Konstitusiyasına əsasən gələcəkdə «andlılar məhkəməsi» sisteminə keçiləcəyi haqqında qanun bu qəbildən olan dəyişikliklərdəndir.

Məlumdur ki, ABŞ-da hər bir «andlılar məhkəməsinə» 20-25 nəfər yalnız qanuna xidmət edəcəyinə and içmiş şəxslər seçilir. Məhkəmə iclasları ərəfəsində bunlardan həmin iclasda hakimlik edəcək 12-14 nəfəri hakim (məhkəmə sədri) yox, bu məhkəmə iclasında iştirak edəcək vəkil və prokuror seçir¹. Bu ölkədə vəkillik institutu çox hörmətli-dir. (vəkillər yüksək maaş və tominat alırlar), Rüşvət alınması ABŞ-ın Konstitusiyasına əsasən ən ağır cinayət sayılır və rüşvətə görə ən ağır cəza tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev hələ 1994-cü ildə etdiyi çıxışlarının birində demişdir: «**Hec bir vəzifəli şəxs qanundan kənara çıxma bilməz**»².

ABŞ və Avropanın bir sıra dövlətlərinin hüquq mühafizə orqanlarının tərkibinin formalaşdırılması təcrübəsi göstərir ki, ölkəmizdə də rüşvətxorluğun və korrupsiyanın qarşısını almaq üçün əsas vasitələrdən biri «andlılar məhkəməsi» sisteminə keçmək və bəzi dövlət idarələrinin tərkibinin təşkilində seçkili sistemə keçməyə üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur.

Görünür on il bundan əvvəl şəhər və rayonlarda yara-dılmış icra hakimiyyəti adlı rayon və şəhər hakimiyyət or-

¹ Bax: «Xalq» qəzeti 18 oktyabr 1996-cı il.

² «Azərbaycan» qəzeti, 9 iyul 1994-cü il.

qanları daha demokratik bir qurum ilə əvəz edilməsinin vaxtı çatmışdır. Məlumdur ki, «icra hakimiyyəti» sistemi keçid dövrü üçün yaradılmışdır.

Xalqın siyasi mədəniyyətinin gələcək inkişafının sadalanan əsas istiqamətləri daima demokratikləşir və insan haqlarına xidmət edən hüquqi baza ilə təmin edilir. Bütün bu sadalanan istiqamətlər xalqımızın siyasi mədəniyyətinin gələcək inkişafını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI*

1. K. Atatürk. Seçilmiş nitqləri və çıxışları. M., 1966 (rus dilində).
2. Atatürkün milli xarici siyasəti. 1919-1923, Ankara, 1981.
3. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
4. Azərbaycan xalqının bünəri əbədi yaşayacaqdır (Azərbaycan prezidenti H.Əliyevin II dünya müharibəsinin başa çatmasının 50 illiyi ilə əlaqədar çıxışları və fərmanları). B., 1995.
5. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yolunda (tərtibçilər: R.Mehdiyev, H.Orucov). B., 1996.
6. Azərbaycan ünvanı. B., 1994.
7. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (I kitab). B., 1997.
8. Abid Tahirli. Azərbaycan mühacirəti. B., 2001.
9. S.İ. Aralov, Sovet diplomatının xatirələri. M., 1980 (rus dilində).
10. Ataxan Paşayev. Köçürülmə. B., 1995.
11. Aydın Balayev. Azərbaycan milli-demokratik hərəkatı (1917-1920). B., 1998.
12. Aydın Rüstəmov. Erməni təcavüzünün xronikası. B., 1994.
13. Vilayət Quliyev. Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. B., 2000.
14. Dilarə Seyidzadə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Müstəqilliyə aparan yollar. B., 1998.
15. Dilarə Seyidzadə. Azərbaycan deputatları Rusiyanın Dövlət Dumasında. B., 1991.
16. Dünya Azərbaycanlılarına. B., 1998.
17. Eldar İsmayıl. Sabaha məktub. B., 2001.
18. Əlibəy Hüseynzadə. Siyasəti firsət. B., 1994.
19. Əlikram Tağıyev. Ruslar və türklər. B., 2001.
20. Əli Həsənov. Azərbaycan və ATƏT, Ermənistan-Azərbaycan

* Mətnə adları çəkilən əsərlərdən əlavə

- münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi Avropa təhlükəsizliyi fonunda. B., 1997.
21. Əli Məmmədov. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. B., 2000.
 22. Əbdul Hüseynov. XX əsrin 100 görkəmli azərbaycanlısı. M.: 2001.
 23. Əli Əhmədov. Yeni Azərbaycan Partiyasının I qurultayı. B., 2000.
 24. Əliabbas Müznib. Müxtəsər ənbiya və islam tarixi. B., 1990.
 25. Əliya Nicat. 100 böyük Azərbaycanlı. B., 2000.
 26. Əziz Mirəhmədov. Fikrin karvanı. B., 1984.
 27. Fazil Rəhmanzadə. Yol (tarixi publisistik qeydlər). B., 1994.
 28. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. B., 1994.
 29. Heydər Əliyev, Azərbaycan XX əsrin və III minilliyin ayrıcında (yeni 2001-ci il, yeni əsr və III minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti). B., 2001.
 30. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir (I-IX kitablar, Bakı, 1997-2000).
 31. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu (Seçilmiş fikirlər). Bakı, 1997.
 32. Heydər Əliyev və Yeni Azərbaycan Partiyası. Bakı, 2000.
 33. Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycanın müstəqilliyi və rifahi naminə. B., 2001.
 34. Hidayət Orucov. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. B., 2001.
 35. Həmzə Erbol. Paşanın həyat hekayəsi. B., 1992.
 36. Hüseyn Baykara. Azərbaycanda yeniləşmə hərəkətləri. Ankara, 1966.
 37. Hüseyn Baykara. Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi. B., 1991.
 38. İmran Cəfərzadə. MI-8 №72 vertolyotunun məhv olmasının sirləri. B., 1996.
 39. İrfan Ülkü. Qızıl ulduzdan hilala doğru. (Heydər Əliyevin fırtınalı həyatı). Türkcədən tərcümə. B., 1994.
 40. İrfan Sapmaz. Qurdlar süfrəsində Azərbaycan. B., 1997.

41. İsmayıl Vəliyev. Qaçqınlıq: sənədli məqalələr toplusu. B., 1996.
42. İsmayıl Vəliyev, Cavad Hüseynov. Azərbaycanın siyasi partiyaları və təşkilatları. B., 1995.
43. İsmayıl Eldar. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı. B., 1995.
44. İsrəfil İsmayılov. Siyasi mədəniyyət. B., 1990 (rus dilində).
45. İsrəfil İsmayılov. Dünya azərbaycanlıları XX əsrdə. B., 1997.
46. İsrəfil İsmayılov. Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı. B., 2000.
47. İsrəfil İsmayılov. Türk dünyası XX əsrin 90-cı illərində. B., 2001.
48. İqrar Əliyev. Dağlıq Qarabağ. (tarix, faktlar, hadisələr). B., 1989.
49. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). B., 1995.
50. Qulu Kəngərli. Erməni lobbisi, Azərbaycan faciəsi. B., 1992.
51. Mayevski Vladimir Fyodoroviç. Qafqazda erməni-tatar nifaqları. Tiflis, 1915, Bakı, 1993.
52. Məcid Əfəndiyev. Siyasi elmin problemləri. B., 1998.
53. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990.
54. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bolşeviklərin şərq siyasəti. B., 1994.
55. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Stalinlə ixtilal xatirələri. B., 1991.
56. Məmməd Səid Ordubadi. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi). B., 1991.
57. Məsud Şükürov. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi, siyasi və ideoloji aspektləri. B., 1991.
58. Miryaqub Mehdiqzadə. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. İstanbul, 1928, Bakı, 1994.
59. Mir Möhsüm Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. B., 1991.
60. Mirzə Bala Məmmədzadə. Ermənilər və İran. B., 1993.

61. Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. B., 1992.
62. Nəriman Nərimanov. Seçilmiş əsərləri. Cild I. B., 1988 (rus dilində), cild II, B., 1989 (rus dilində).
63. Nəriman Yaqublu. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məmməd Əmin Rəsulzadə. B., 2001.
64. Nigar Ələkbərova. Mədəniyyət və siyasət. B., 2000.
65. Nizami Məmmədov. Erməni təcavüzü və tarixi həqiqətlər. B., 2000.
66. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri. B., 2000.
67. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. B., 2001.
68. Rövşən Mustafayev. Azərbaycan və yeni dünya. B., 1993.
69. Səlahəddin Xəlilov, Lider, Dövlət, Cəmiyyət. B., 2001.
70. Şamil Xudiyev, Fəridə Əhmədova. İtirilmiş torpaqlar, itirilmiş sərvətlər. B., 1998.
71. Tofiq Köçərli. Yalan və həqiqət. B., 1998.
72. Tahir Qafarov. Erməni terrorizmi. Nyu-York, 2000.
73. Təlib Musayev. XX əsrdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilən faciələr. B., 2001.
74. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Xarici siyasətimiz. B., 1993.
75. Vəqif Abdullayev. Milli şüur və siyasi proseslər. B., 1998.
76. Yuri Pompeyev. Qarabağ uğrunda döyüşlər. B., 2000.
77. Yuri Pompeyev. Qarabağ qan içində. B., 1996.
78. Zəngəzur hadisələri. B., 1992.
79. Ziya Bünyadov. Qırmızı terror. B., 1993.
80. Ziyad Səmədzadə. Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər. B., 1995.

MÜNDƏRİCAT

	səh.
SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİN MƏZMUNU (<i>giriş əvəzi</i>).....	3-6
I fəsil. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN SİYASİ HƏYATINDA DİRÇƏLMƏ (1901-1917)	7-14
II fəsil. AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİ HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ	15-31
§1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin siyasi fəaliyyəti	25-31
III fəsil. AZƏRBAYCANDA SOVET ÜSUL-İDARƏÇİLİYİNİN İLK DÖVRÜNDƏ (1920-1922) XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ	32-41
IV fəsil. AZƏRBAYCANIN SSRİ TƏRKİBİNDƏ OLDUĞU DÖVRDƏ (1923-1991) XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ	42-87
§1. Siyasi mühacirət və sinfi düşmən axtarışı illərində (1920-1938) xalqın siyasi mədəniyyəti	42-49
§2. Ümumi icbari ibtidai təhsilə keçid və yaşlı əhəlinin savadsızlığının ləğvi.....	49-52
§3. 1941-45-ci illər müharibəsi dövründə Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyət, Azərbaycan xalqının faşizm üzərində qələbədə tarixi xidməti	53-58
§4. Azərbaycan generalları və admiralları.....	59-64
§5. Müharibədən sonrakı dövrün təzadlı siyasi həyatı və xalqın siyasi mədəniyyəti.....	64-69
§6. Azərbaycanda siyasi təhsil sistemi.....	69-71
§7. Azərbaycanda sosializm cəmiyyəti qurulmasının siyasi nəticələri.....	72-77

§8.	Sovetlər İttifaqının dağılması ərəfəsində Azərbaycanı siyasi vəziyyət.....	77-83
§9.	1990-cı ilin yanvar faciəsi.....	84-87
V fəsil.	AZƏRBAYCAN MÜSTƏQİLLİYİNİN BƏRPASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ DÖVRÜNDƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ (Oktyabr 1991-2001).....	88-120
§1.	Müstəqilliyin elan olunmasından sonrakı ilk aylarda Azərbaycanda siyasi vəziyyət.....	88-92
§2.	Azərbaycanda milli birlik ideologiyasının məzmunu.....	93-97
§3.	Azərbaycanda islam mədəniyyətinə qayıdış.....	97-102
§4.	Milli mənəviyyətimiz haqqında düşüncələr.....	102-109
§5.	Milli mədəniyyətimizin müasir inkişafının əsas istiqamətləri.....	110-117
§6.	Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayı.....	117-120
VI fəsil.	DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ERMƏNİ SOYQIRIMININ DAVAMIDIR.....	121-126
VII fəsil.	AZƏRBAYCAN XALQININ XX ƏSRDƏ YETİŞDİRDİYİ SİYASİ XADİMLƏR.....	127-161
§1.	Görkəmli siyasi xadimlər.....	128
1.	Nəriman Nərimanov.....	128-133
2.	Heydər Əliyev.....	134-139
§2.	Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanın XX əsr tarixi haqqında.....	140-143
§3.	Azərbaycanın digər siyasi xadimləri.....	144-146
§4.	Müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi dövrünün terror qurbanları.....	146-154
§5.	XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın siyasi partiyaları.....	155-158

VIII fəsil.	ERMƏNİ TERRORİZMİNİN AZƏRBAYCANDA XX ƏSRDƏ TÖRƏTDİYİ FƏLAKƏTLƏR VƏ FACİƏLƏR.....	159-171
IX fəsil.	XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ SİYASİ ƏLAQƏLƏRİNİN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ.....	172-178
X fəsil.	AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASI.....	179-182
XI fəsil.	DÜNYA SİYASƏTİNDƏ AZƏRBAYCANIN İŞTİRAKININ GENİŞLƏNMƏSİ.....	183-186
XII fəsil.	AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNİN ON İLİNİN İLK YEKUNLARI VƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFI.....	187-206
§ 1.	Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi və xalqın əxlaqi dəyərlərinin qorunması.....	196-202
§ 2.	Ziyalılarımızın mənəvi məsuliyyəti.....	202-206
XIII fəsil.	VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİ MÜƏLLİFİN ELMİ YARADICILIĞINDA.....	207-285
I.	Müəllifin beynəlxalq konfranslarda etdiyi məruzələrin mətnləri.....	208-234
§1.	Sürətli inkişaf yolu təcrübəsi.....	208-211
§2.	Qafqaz uğrunda döyüşlər – Böyük Vətən müharibəsində qələbənin ən mühüm mərhələlərindən biridir.....	211-216
§3.	İslam mədəniyyətinə siyasi baxış.....	217-220
§4.	İslam mədəniyyəti və Qafqazın müsəlman xalqları.....	221-227
§5.	Bəşəri tərəqqidə islamın rolu və yeri.....	228-234
II.	«Oğuz rayonunun memarlıq abidələri və görkəmli ziyalılar» (kinofilm üçün ssenari).....	235-242
III.	Müəllifin nəşr olunmuş kitablarının və məqalələrinin bir hissəsinin xronoloji siyahısı.....	243-250

IV. Müəllifin ömür yolunun əsas mərhələləri və təfətləri	251-254
V. Ömürdən səhifələr	255-271
VI. Müəllifin vətənpərvərlik və xatirə şerləri	272-285
1) Azərbaycanın müharibə veteranları	272-277
2) Veteranlıq şərəfi	278
3) Oğuz rayonu haqqında mahnı	279
4) Təmiz ad	280
5) Şəhid leytenant Tapdıq İsmaylovun xatirəsinə	281
6) Münəvvər bacımın xatirəsinə	282
7) Doğmaların xatirəsi	283
8) Həyatın mənası	284-285
XIV fəsil. MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNDƏ XALQIN SİYASİ MƏDƏNİYYƏT İNKİŞAF- DADIR (nəticə əvəzi)	286-290
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	291-294
MÜNDƏRİCAT	295-298

İsrafil Zakir oğlu İSMAYILOV
(tarix elmləri doktoru, professor)

**AZƏRBAYCAN XALQININ
SİYASİ MƏDƏNİYYƏTİ**

I.Z.ISMAILOV

POLITICAL CULTURE of AZERBAIJAN

И.З.ИСМАЙЛОВ

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА**

***Kitab fərdi kompüterdə yığılıb, səhifələnib və
üz çoxaldan aparatda çap olunmuşdur.***

Tirajı 500, sifariş № Qiyməti müqavilə ilə

Qızıl Şərq mətbəəsində cildlənmişdir

Həzi Aslanov küç., 80.